

บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเล ฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๘๕^๑

ธิษณา วีรเกียรติสุนทร

ภาคตะวันออกของประเทศไทยมีอยู่หกจังหวัดคือ จังหวัดฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง ตราด จันทบุรี และปราจีนบุรี มีความสำคัญและมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว แต่การศึกษาเรื่องราวของเมืองแถบนี้ยังมีอยู่อย่างจำกัด เพราะเอกสารชั้นต้นที่พบในปัจจุบันมักจะเป็นเอกสารทางราชการ ข้อมูลส่วนใหญ่ที่มีอยู่มักเป็นเรื่องนโยบายทางการเมืองและเศรษฐกิจของราชสำนักที่มีต่อหัวเมืองแถบนี้ แต่ยังมีเอกสารชั้นต้นอีกประเภทหนึ่ง ที่สะท้อนภาพเมืองทางตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองชายทะเลอย่างรอบด้าน นั่นคือ เอกสารของชาวตะวันตก^๒

แม้ว่าชาวตะวันตกจะมีไมตรีกับราชสำนักสยามตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๑๑ (พ.ศ. ๒๐๕๔) แต่เรื่องราวของเมืองแถบนี้เพิ่งจะปรากฏในเอกสารของชาวต่างชาติเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ค.ศ. ๑๖๓๐ – ๑๖๕๕ / พ.ศ. ๒๑๗๓ – ๒๑๙๘) หลังจากนั้นมาเมืองในภาคตะวันออกของไทยก็ปรากฏอยู่ในเอกสารตะวันตกมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะเรื่องราวของเมืองจันทบุรีหรือจันทบูร เพราะเป็นสถานที่ที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส (Missions Étrangères de Paris) มาตั้งโบสถ์ เพื่อเผยแผ่คริสต์ศาสนา แม้ว่ากรุงศรีอยุธยาจะเสียเมืองให้แก่พม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐) นอกจากนี้ จันทบุรียังเป็นเมืองท่าที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของสยามด้วย

^๑ ผู้เขียนขอขอบพระคุณนักวิจัยในโครงการทุกท่านที่ให้คำแนะนำในการเรียบเรียงบทความขนาดยาวฉบับนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร และศาสตราจารย์ ดร. เจตนา นาควัชระ ที่กรุณาช่วยอธิบายคำศัพท์ภาษาฝรั่งเศสและอังกฤษโบราณ

^๒ เอกสารตะวันตกที่แปลแล้วบางฉบับ อาจมีการปรับปรุงภาษา เพื่อให้เข้ากับบริบททางประวัติศาสตร์

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ค.ศ. ๑๓๖๓ – ๑๓๘๒/ พ.ศ. ๒๓๑๐–๒๓๒๕) เมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกจะมีความสำคัญต่อสยาม ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ แต่เรื่องราวของเมืองแถบนี้กลับไม่ปรากฏในเอกสารของชาวตะวันตกเท่าใดนัก เราทราบเพียงแต่ว่า เมืองจันทบุรียังคงเป็นศูนย์เผยแผ่คริสต์ธรรมของคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓, ค.ศ. ๑๘๒๔ – ๑๘๕๑/ พ.ศ. ๒๓๖๗ – ๒๓๙๔) เอกสารตะวันตกที่กล่าวถึงภาคตะวันออกของประเทศไทยก็มีเพิ่มมากขึ้น เพราะชาวตะวันตกต่างชาติต่างภาษาทยอยเข้ามาในสยามมากยิ่งขึ้น ทั้งเพื่อดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูต ค้าขาย รวมทั้งเพื่อเผยแผ่พระคริสต์ธรรมด้วย ทว่าเนื้อหาก็ยังคงเน้นไปที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบุรีและหมู่เกาะสีชังเท่านั้น

แม้ในบางครั้งนักประวัติศาสตร์และผู้สนใจจะมองเอกสารของชาวตะวันตกว่า เป็นการเขียนบันทึกของคนที่มีองสภาพการของบ้านเมืองจากเสาะกระโดงเรือ ทำให้ผู้บันทึกอาจบันทึกเรื่องราวด้วยความเข้าใจเพียงผิวเผินเท่านั้น แต่เอกสารประเภทนี้ก็มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะให้ข้อมูลที่เอกสารพื้นเมืองมักจะมองข้ามไป เช่น วิถีชีวิตของผู้คน อาชีพ กลุ่มชาติพันธุ์ ปัญหาที่ชาวบ้านพบเจอ รวมไปถึงเรื่องธรรมชาติวิทยา เนื่องจากเอกสารตะวันตกให้ข้อมูลเรื่องภาคตะวันออกของประเทศไทย ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองชายทะเลเสียเป็นส่วนใหญ่ ผู้เขียนจึงจะศึกษาเอกสารตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกเท่านั้น เพื่อแสดงพัฒนาการอย่างต่อเนื่องของเมืองแถบนี้ ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕ ค.ศ. ๑๘๖๘ – ๑๙๑๐/ พ.ศ. ๒๔๑๑ – ๒๔๕๓) เริ่มจากเอกสารที่เก่าแก่ที่สุด คือ พรรณนาเรื่องราวราชอาณาจักรสยาม (Description of Kingdom of Siam, 1638) ของเยเรมียัส ฟาน ฟลิต (Jeremias Van Vliet) หัวหน้าบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ (Dutch East India Company) หรือวีไอซี จนถึงเอกสารที่ออกุส ปาวิ (Auguste Pavie) ได้เขียนขึ้น เมื่อไปสำรวจและทำแผนที่ต่างๆ ในภูมิภาคอินโดจีน (Mission Pavie Indo-Chine) ชาวฝรั่งเศสผู้นี้ได้สำรวจเมืองแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามใน ค.ศ. ๑๘๘๕ ทั้งนี้เพื่อศึกษาพัฒนาการทั้ง

การเมือง เศรษฐกิจและสังคมของเมืองแถบนี้ ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรี และตราดในต้นศตวรรษต่อมา

๑

หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามนั้น เป็นดินแดนที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนาน หลักฐานทางโบราณคดีและภาพถ่ายทางอากาศ สะท้อนให้เห็นว่า มีชุมชนโบราณแถบนี้อยู่หลายชุมชน ผู้คนที่นี่มีวิถีชีวิตที่ไม่ต่างไปจากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศไทยคือ เริ่มพัฒนามาจากสังคมล่าสัตว์และเก็บของป่า ไปสู่สังคมเกษตรกรรม ชุมชนที่สำคัญในชายทะเลฝั่งตะวันออกได้แก่ หนองโนนและโคกพนมดี ซึ่งชุมชนโคกพนมดีได้พัฒนามาเป็นเมืองหรือรัฐอิสระในช่วงเวลาต่อมา ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๔ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙) อาณาจักรกัมพูชาโบราณได้ขยายอำนาจมายังดินแดนแถบนี้ รวมทั้งส่วนอื่นๆ ของประเทศไทยด้วย แต่ยังไม่มีหลักฐานจารึกมากพอที่ทำให้เราทราบว่า เมืองแถบชายทะเลตะวันออกนั้นเป็นเมืองอิสระ หรือขึ้นต่อราชสำนักกัมพูชาในลักษณะใด

ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘) อำนาจของกัมพูชาโบราณเริ่มเสื่อมลง ในกลางศตวรรษต่อมาราชอาณาจักรอยุธยาได้ตั้งขึ้น และเริ่มขยายดินแดนไปยังพื้นที่ที่กัมพูชาโบราณเคยมีอำนาจมาก่อน และใน ค.ศ. ๑๓๓๒^๓ (พ.ศ. ๑๙๑๕) สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ค.ศ. ๑๓๓๐ – ๑๓๔๘/พ.ศ. ๑๙๑๓ – ๑๙๓๑) เสด็จไปตีเมืองพังค่า^๔ และเมืองแสงเชรา^๕ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ (พุทธศตวรรษที่ ๒๓) หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้นมีความสำคัญต่อการค้าของอยุธยา ทั้งยังกลายเป็นแหล่งหลบภัยของชาวจีนที่ลี้ภัยทางการเมือง และอพยพภัยในจีน ทำให้หัวเมืองดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นบางปลาสร้อยหรือชลบุรี และจันทบุรีกลายเป็นชุมชนที่หนาแน่น ความเหมาะสมดังกล่าวนี้ ทำให้เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียเมืองใน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐) แล้ว

^๓ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๓), ๕.

^๔ สันนิษฐานว่า อยู่ในเขตอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

^๕ คือ เมืองฉะเชิงเทรา

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีเชื้อสายจีนแต่จิว เช่นเดียวกับชาวจีนส่วนใหญ่ที่อาศัยตามเมืองแถบชายฝั่งทะเลตะวันออก ทรงเลือกเมืองแถบนี้เป็นฐานในการกู้เอกราชของพระองค์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ หัวเมืองฝั่งตะวันออกนั้นมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของสยามเป็นอันมาก เพราะอยู่บนเส้นทางการค้าระหว่างสยามกับจีน ซึ่งเป็นคู่ค้าที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รวมทั้งยังเป็นแหล่งสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดด้วย นอกจากนี้ หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกยังเป็นเส้นทางเดินทัพเส้นทางหนึ่ง ที่กองทัพสยามใช้ยกพลไปยังกัมพูชา ที่กลายเป็นเวทีแย่งชิงอำนาจทางการเมืองระหว่างสยามกับเวียดนามมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ – ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้นประสบปัญหาชาวจีน ซึ่งรวมกลุ่มกันเป็นสมาคมลับหรือพวกฮั้งยี่ แต่ก็สามารถปราบปรามได้สำเร็จ แต่ปัญหาดังกล่าวก็เกิดขึ้นอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔ ค.ศ. ๑๘๕๑ – ๑๘๖๘/ พ.ศ. ๒๓๙๔ – ๒๔๑๑)

หลังจากสยามลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ใน ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘) และทำสัญญาพันธไมตรีลักษณะเดียวกันนี้กับชาติตะวันตกอื่นๆ รวมทั้งญี่ปุ่น ทำให้เศรษฐกิจการค้าในราชอาณาจักรสยามเติบโตอย่างรวดเร็ว ความเจริญดังกล่าวนี้ทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงปรับเปลี่ยนการบริหารปกครองส่วนภูมิภาค เพื่อดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางมากยิ่งขึ้น แม้จะทรงมีอำนาจทางการเมืองภายในอย่างสมบูรณ์ แต่ภัยคุกคามจากภายนอก คือการขยายอาณานิคมของชาติตะวันตกได้คุกคามเอกราชและอธิปไตยของสยามอยู่เป็นอย่างมาก และกระทบต่อพัฒนาการของเมืองหลายๆ เมืองในราชอาณาจักร รวมทั้งเมืองจันทบุรีและตราด ซึ่งฝรั่งเศสเข้ายึดในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ด้วย^๖

^๖ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความสำคัญของภูมิภาคตะวันออก,” *โลกประวัติศาสตร์*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๘)

๒

กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจแห่งหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะเป็นทั้งเมืองหลวงและเมืองท่า ทำให้ชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กับราชสำนักสยามอย่างกว้างขวาง ชาวตะวันตกก็เป็นชาวต่างชาติอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาติดต่อกับราชสำนักอยุธยา โดยมีชาวโปรตุเกสเป็นชาวตะวันตกกลุ่มแรก (ค.ศ. ๑๕๑๑) ตามมาด้วยสเปน (ค.ศ. ๑๕๙๔/ พ.ศ. ๒๑๓๗) ดัตช์ (ค.ศ. ๑๖๐๔/ พ.ศ. ๒๑๔๗) อังกฤษ (ค.ศ. ๑๖๑๒/ พ.ศ. ๒๑๕๕) และฝรั่งเศส (ค.ศ. ๑๖๖๒/ พ.ศ. ๒๒๐๕) ด้วยเหตุผลทั้งทางการเมือง การทูต การค้าและการเผยแผ่ศาสนา ชาวตะวันตกเหล่านี้ได้บันทึกเรื่องราวของราชอาณาจักรสยามไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่จะเน้นไปที่กรุงศรีอยุธยา หัวเมืองฝ่ายเหนือ รวมทั้งหัวเมืองปักษ์ใต้และเมืองท่าทางตะวันตกของราชอาณาจักร ในขณะที่บันทึกเกี่ยวกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกกลับมีอยู่อย่างจำกัด ในปัจจุบันนี้ปรากฏหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุด คือ พระราชนิพนธ์เรื่องราชอาณาจักรสยาม ของเยเรเมียส ฟาน ฟลิตเท่านั้น

ก่อนที่จะเข้าสู่ประเด็นหลัก คือ บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกในสมัยอยุธยา จะขอกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับชาติตะวันตก เพื่อทำความเข้าใจบริบทประวัติศาสตร์เสียก่อน ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑) เป็นช่วงเวลาที่เราเรียกว่า ยุคแห่งการสำรวจและค้นพบ (Ages of Exploration and Discovery) ซึ่งชาวตะวันตกต่างพยายามแสวงหาเส้นทางและยึดครองดินแดนใหม่ๆ เพื่อเผยแผ่คริสต์

อนุสาวรีย์ Moment to Discoveries ณ กรุงลิสบอน

ศาสนา แสวงหาโภคทรัพย์และความมั่งคั่ง รวมทั้งเกียรติภูมิแห่งราชบัลลังก์ (3G – God, Gold and Glory) ^{๓๗} ชาวโปรตุเกสเป็นชาวตะวันตกชาติแรกที่ประสบความสำเร็จในการเดินเรือแสวงหาเส้นทางและดินแดนใหม่ๆ ทั้งนี้เพราะเป็นประเทศแรกๆ ในยุโรปที่มีความมั่นคงทางการเมือง ในขณะที่ประเทศอื่นๆ เช่น อังกฤษและฝรั่งเศสต่างยังวุ่นวายอยู่กับสงครามร้อยปี (The Hundred Years' War, ค.ศ. ๑๓๓๗ – ๑๔๕๓/ พ.ศ. ๑๘๘๐ – ๑๙๙๖)

ทั้งชนชั้นนำของโปรตุเกส โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าชายเฮนรี นาวิกราช (Henry the Navigator) ให้ความสำคัญสนับสนุนในการพัฒนาวิชาการเดินเรือของโปรตุเกส จนก้าวหน้ายิ่งกว่ายุโรปประเทศใด ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึง ๒๐) กองเรือโปรตุเกสเริ่มสำรวจและยึดครองหมู่เกาะในทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ชายฝั่งแอฟริกาและเมืองท่าสำคัญในเอเชีย ^{๓๘} ใน ค.ศ. ๑๕๑๑ กองเรือโปรตุเกสซึ่งนำโดยอัลฟงโซ ดือ อัลบูร์แควร์เกอ (Alfonso de Albuquerque) ก็สามารถยึดมะละกา ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้สำเร็จ การยึดครองมะละกานั้นถือเป็นจุดเริ่มต้นของความพยายามขยายอำนาจของโปรตุเกสในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับโปรตุเกสในเวลาต่อมา

หลังจากโปรตุเกสยึดเมืองมะละกาได้ไม่นานนัก ก็ได้ส่งผู้แทนชาวโปรตุเกส นามว่า ดูอาร์เต้ เฟอนันดีช (Duarte Fernandes) มาเจริญพระราชไมตรีกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (ค.ศ. ๑๔๙๑ – ๑๕๒๙/ พ.ศ. ๒๐๓๔ – ๒๐๓๒) เพราะทราบมาว่า มะละกานั้นมีฐานะเป็นรัฐประเทศราชของสยาม อีกทั้งโปรตุเกสเองก็ยังไม่มีความสัมพันธ์ใดๆ เลยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่กลับกลายเป็นศัตรูของบรรดาชาวมุสลิม เพราะชาวโปรตุเกสได้ยึดเมืองท่ามะละกา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโลกมุสลิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ในระยะแรกความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับโปรตุเกสจะดำเนินไปด้วยดี แต่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ โปรตุเกสหันไป

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน อนันตชัย เลหาพะพันธุ์, “การสำรวจและการค้นพบของชาติตะวันตก,” ใน *ยุโรปสมัยใหม่ ค.ศ. ๑๔๙๒ – ๑๘๑๕*, (กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๔), ๓๔ – ๕๔.

^{๓๘} Francisco Bethencourt and Diogo Ramada Curto, *Portuguese Oceanic Expansion, 1400 – 1800*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007)

สนับสนุนพม่า ซึ่งกำลังทำสงครามติดพันกับสยาม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายไม่มีใครจะราบรื่นนัก จนกระทั่งในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร (ค.ศ. ๑๕๙๐-๑๖๐๕/ พ.ศ. ๒๑๓๓-๒๑๔๘) ^๙ ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับโปรตุเกสก็เริ่มฟื้นตัวขึ้น แต่ก็ไม่ได้กลับมาดีเช่นในช่วงแรกอีกต่อไป เพราะอำนาจของโปรตุเกสในเอเชียเริ่มเสื่อมลง วิโอซีซึ่งเป็นศัตรูทั้งทางการเมืองและการค้าของโปรตุเกสได้เข้ามามีบทบาทแทนที่ ทั้งสองฝ่ายมักมีข้อทะเลาะเบาะแว้งกันอยู่เสมอ และสร้างความรำคาญใจให้แก่ราชสำนักสยาม แม้ความสัมพันธ์ระหว่างโปรตุเกสกับสยามจะไม่ราบรื่นเท่าใดนัก แต่บรรดาชาวโปรตุเกสและพวกลูกครึ่งที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยากลับมีบทบาทสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งทางการเมือง การค้า การทูตและการศาสนาจนสิ้นกรุงศรีอยุธยาเลยทีเดียว^{๑๐}

ชาติตะวันตกที่เข้ามาในกรุงสยามต่อจากโปรตุเกสคือ สเปน ซึ่งเริ่มขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสเปนไม่ค่อยจะราบรื่นเท่าใดนัก เพราะสเปนพยายามแทรกแซงความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างสยามกับกัมพูชา (ละแวก) ด้วยการให้การสนับสนุนกษัตริย์กัมพูชาต้านทานอำนาจของสยาม ทั้งนี้เนื่องจากสเปนต้องการขยายอำนาจของตนในโลกตะวันออก ผ่านศูนย์กลางที่มะนิลา แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จแต่อย่างใด

ต่อมาสยามก็ยังคงติดต่อกับสเปนอยู่จนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งยังอนุญาตให้บาทหลวงสเปนสามารถเผยแผ่คริสต์ธรรมในราชอาณาจักรได้โดยเสรี แต่ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายก็ไม่ค่อยราบรื่นโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากที่ใน ค.ศ. ๑๖๒๔ (พ.ศ. ๒๑๖๗) เรือสินค้าของสเปนรบกับเรือสินค้าของวิโอซีกลางแม่น้ำเจ้าพระยา (กรณีกัปตันเดอ ซิลบา) ทำให้กษัตริย์สยามมีรับสั่ง

^๙ มาเรีย ดา กงไซเซา ฟลอริซ, *ชาวโปรตุเกสและสยามสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖*, แปลโดย มธุรส คุภผล (กรุงเทพฯ: ออริคิด, ๒๕๔๓), ๑๑ - ๕๐

^{๑๐} พิทยะ ศรีวัฒนสาร, “ชุมชนชาวโปรตุเกสในสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๐๕๙ - ๒๓๑๐,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขารัฐศาสตร์ สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑).

ให้จับกุมคู่กรณีทั้งหมด รวมทั้งเรือและสินค้าของพวกเขาด้วย สร้างความไม่พอใจให้กับข้าหลวงใหญ่สเปนประจำเมืองมะนิลาเป็นอันมาก^{๑๑}

ชาวดัตช์เป็นชาวตะวันตกชาติต่อมาที่เข้ามาติดต่อกับราชสำนักสยาม เริ่มใน ค.ศ. ๑๖๐๔ (พ.ศ. ๒๑๔๗) เมื่อพ่อค้าวีโอซีประจำปัตตานีสองนาย คือ คอร์เนเลียส สเปคซ์ (Cornelius Specx) และแลมเบิร์ต ยาเค็อบส์ ไฮน์ (Lambert Jacobsz Heijn) เดินทางมายังกรุงสยาม เพื่อเข้าเฝ้าสมเด็จพระนเรศวร เพื่อขอพระราชานุญาตติดตามคณะราชทูตสยามไปยังเมืองจีน^{๑๒} แม้พ่อค้าวีโอซีจะไม่มีโอกาสติดตามคณะราชทูตสยามไปเมืองจีน แต่วีโอซีเปิดสถานีการค้าขึ้นในกรุงศรีอยุธยา และดำเนินการค้าเรื่อยมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง บทบาททางการค้าของวีโอซีในราชอาณาจักรสยามทวีความสำคัญยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่อ ค.ศ. ๑๖๓๓ (พ.ศ. ๒๑๗๖) โขกุนญี่ปุ่นตัดสินใจปิดประเทศ และอนุญาตให้เพียงชาวดัตช์และชาวจีนเท่านั้นที่จะสามารถดำเนินการค้าที่เมืองท่านางาซากิได้ แต่ต่อมาสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงใช้ชาวจีนในการค้าสำเภากลางกับญี่ปุ่น ซึ่งกระทบกระเทือนต่อการค้าของวีโอซีในญี่ปุ่น และนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างสยามกับวีโอซี นี่เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดเหตุการณ์เรือดัตช์ปิดปากอ่าวสยามระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๓ – ๑๖๖๔ (พ.ศ. ๒๒๐๖ – ๒๒๐๗)^{๑๓}

แม้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับวีโอซีจะไม่ราบรื่นนักในช่วงต้น แต่ก็ไม่ได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายแย่ตลอดรัชกาลสมเด็จพระ

^{๑๑} เพ็ญศรี ติ๊ก, “Ayudhya and Manila,” ใน **รวมบทความประวัติศาสตร์: ศาสตราจารย์เพ็ญศรี ติ๊ก**, (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), ๒๐๖ – ๒๐๗.

^{๑๒} Han ten Brummelhuis, **Merchant, Courtier and Diplomat A History of the Contacts between the Netherlands and Thailand**, (Lochem – Gent: Uitgeversmaatschappij de Tijdstroom, 1987), 9.

^{๑๓} Dhiravat na Pombejra, “The Dutch – Siamese Conflict of 1663 – 1664, A Reassessment,” in **Around and About Formosa, Essays in honor of Professor Ts’ao Yung – ho**, ed. Leonard Blussé (Taipei: Ts’ao Yung – ho Foundation for Culture and Education Taipei, 2003), 293 – 306.

พระนารายณ์ จนทำให้กษัตริย์สยามต้องพยายามดึงฝรั่งเศสเข้ามาคานอำนาจ วิโอซีดังที่เคยเข้าใจกันมาก่อนหน้านี้ หลังการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. ๑๖๘๘ วิโอซียังคงเป็นบริษัทการค้าของชาติตะวันตกเพียงแห่งเดียวที่ยังเปิด สถานีการค้าอยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อไป แม้จะปิดสถานีการค้าบางเป็นระยะ จนกระทั่งในท้ายที่สุดหัวหน้าสถานีการค้าของวิโอซีประจำกรุงศรีอยุธยาคน สุดท้ายตัดสินใจออกจากสยาม ก่อนที่กองทัพพม่าจะสามารถยึดกรุงศรีอยุธยา ได้เพียงหนึ่งปีกว่าๆ เท่านั้น^{๑๔}

ชาวตะวันตกต่อมาที่เข้ามาใน กรุงสยาม นั่นคือ อังกฤษ โดยใน ค.ศ. ๑๖๑๒ พ่อค้าของบริษัทอินเดียตะวันออก ของอังกฤษ (East India Company) หรือ อีไอซี (EIC) ประจำปัตตานีอัญเชิญพระราช สาส์นในพระเจ้าเจมส์ที่ ๑ (James I ค.ศ. ๑๖๐๓ – ๑๖๒๕/ พ.ศ. ๒๑๔๖ – ๒๑๖๘) มาถวายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เพื่อขอเปิด สถานีการค้าที่กรุงศรีอยุธยา อีไอซียัง พยายามขยายตลาดไปยังเมืองต่างๆ ภายใน และใกล้เคียงกับราชอาณาจักรสยาม ไม่ว่าจะเป็น สงขลา นครศรีธรรมราช รวมไปถึง เมืองเชียงใหม่ แต่ก็ประสบกับภาวะขาดทุน เพราะปัญหาเรื่องการทุจริตของเจ้าพนักงาน บริษัทเอง รวมไปถึงกรณีที่อีไอซีไม่มี ประสบการณ์ในการค้าขายในราชอาณาจักร สยามเลย ทำให้ใน ค.ศ. ๑๖๒๔ (พ.ศ.

พระเจ้าเจมส์ที่ ๑ แห่งอังกฤษ

^{๑๔} Dhiravat na Pombejra, Fleeing 'the enemy': the final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765" in **Chatusansaniyachan**, Winai Pongsripian and Weerawan Ngamsuntikul (eds.), (Bangkok: Historical Commision, Ministry of Culture), 127–145.

๒๑๖๓) อีไอซีได้ตัดสินใจปิดสถานการค้าที่กรุงศรีอยุธยาในที่สุด^{๑๕} จนกระทั่งเมื่อเจ้าพนักงานบริษัทประจำกรุงกัมพูชาหลบหนีการรุกรานของกองทัพโคชินจีนเข้ามาในกรุงสยาม ทำให้มีการเปิดสถานการค้าขึ้นในกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง ในขณะที่บรรดาผู้บริหารที่ลอนดอนไม่ทราบเรื่องเลยแม้แต่น้อยระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๑ – ๑๖๘๘ ในครั้งนี้อีไอซีก็ไม่ประสบความสำเร็จในการค้ากับสยามเช่นเคย ด้วยปัญหาเดิมๆ ที่เคยประสบมาแล้ว ประกอบกับปัญหาที่เกิดจากพวกลักลอบค้า (Interloper) ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างสยามกับอีไอซีขึ้น จนทำให้อังกฤษประกาศสงครามกับสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐)^{๑๖}

ส่วนฝรั่งเศสนั้นเป็นชาวตะวันตกชาติสุดท้ายที่เข้ามาในกรุงสยาม โดยกลุ่มบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ประกอบด้วยปีแอร์ ลอมแบร์ต์ เดอ ลา ม็อตต์ (Pierre Lambert de la Motte) สังฆราชแห่งเบริธ (Evesque de Bérith) ฌาก เดอ บัวร์ชส์ (Jacques de Bourges) และ ฟรองซัวส์ เดย์ดีเยร์ (François Deydier) เดินทางเข้ามาในกรุงสยามใน ค.ศ. ๑๖๖๒ (พ.ศ. ๒๒๐๕)^{๑๗} หลังจากนั้นบาทหลวงคณะนี้ได้กลายเป็นคนกลางในการดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างราชสำนักสยามกับฝรั่งเศส จนนำมาสู่การแลกเปลี่ยนคณะราชทูตในทศวรรษ ๑๖๘๐ ฝ่ายสยามส่งคณะราชทูตและผู้แทนพระองค์ไปฝรั่งเศสสี่ชุด ไปถึงจริงๆ เพียงสามชุด ส่วนฝรั่งเศสนั้นส่งคณะราชทูตมายังกรุงศรีอยุธยาสองครั้ง

^{๑๕} ชีรวัด ฌ บ็อมเพซ, “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในอยุธยาสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม,” ใน **สายธารแห่งความคิด ๒**, (กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการวรรณยุกต์ สนธิวงศ์ ฌ อยุธยา, ๒๕๔๔), ๔๙ – ๖๖.

^{๑๖} บุษราคัม ช่างชัย, “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในกรุงศรีอยุธยา ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๑๒ – ๑๖๘๘” (สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓)

^{๑๗} Mgr Lambert à Fermanel, 10 – 10 – 1662, AME 858 fo.1,” in Alain Forest, **les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relatif succès et d’un total échec**, Livre I, Histoires du Siam, (Paris: L’Harmattan, 1998), 170.

ใน ค.ศ. ๑๖๘๓ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ (Louis XIV ค.ศ. ๑๖๔๓ – ๑๗/๑๕/

พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

พ.ศ. ๒๑๘๖ – ๒๒๕๘) ทรงส่งซีมอง เดอ ลา ลูแบร์ (Simond de la Loubère) และโกลุต เซเบอร์ต์ (Claude Céberet) เข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับ สมเด็จพระนารายณ์ พร้อมทั้งนำกอง ทหารฝรั่งเศสเข้ามาประจำที่ป้อม บางกอกและเมืองมะริดด้วย ทว่ากอง ทหารฝรั่งเศสได้กลายเป็นชนวนสำคัญ ที่ทำให้เหล่าขุนนางสยามก่อการ เปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. ๑๖๘๘^{๑๔} และถือเป็นจุดสิ้นสุดของ ความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างสยาม กับฝรั่งเศสในสมัยอยุธยา แม้ว่าต่อมา

บาทหลวงกีย์ ตาซาร์ด (Guy Tachard) จะพยายามฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่าง ทั้งสองราชสำนักอีกครั้ง แต่ไม่สำเร็จ นอกจากนี้ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ นั้น ฝรั่งเศสไม่ใคร่จะให้ความสนใจกับเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้สัก เพราะกำลังติดพันอยู่กับสงครามในภาคพื้นทวีปยุโรป และ มุ่งความสนใจไปที่การขยายผลประโยชน์ในอินเดีย

^{๑๔} ปรีดี พิศณุมิวธิ, “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส” (สาขาวิชาฝรั่งเศสศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕)

แม้ราชอาณาจักรสยามในสมัยอยุธยาจะติดต่อสัมพันธ์กับบรรดาชาติตะวันตกอย่างกว้างขวาง ทั้งทางการเมือง การค้าและการทูตดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่จะสังเกตได้ว่า ในการดำเนินความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ สยามมีฐานะที่เท่าเทียมหรือเหนือกว่าชาติตะวันตกเสียเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เนื่องจากความแตกต่างระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออกเองก็มีไม่มากนัก วิทยาการบางประการของโลกตะวันออกดูจะล้ำหน้ากว่าโลกตะวันตกเสียด้วยซ้ำไป ทศนคติของชาวตะวันตกที่มีต่อชาวตะวันออกนั้นจึงไม่ได้มีลักษณะในเชิงดูหมิ่นดูแคลนมากนัก แม้ว่าในหลายๆ ครั้งชาวตะวันตกต้องพบกับสภาพแวดล้อม ศาสนา วัฒนธรรมและความคิดที่แตกต่างเป็นอันมาก ซึ่งแตกต่างจากช่วงเวลาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นไป ซึ่งโลกตะวันตกกับโลกตะวันออกแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เพราะสังคมยุโรปได้ก้าวผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrious Revolution) ที่เปลี่ยนโฉมหน้าโลกตะวันตกไปตลอดกาล

บันทึกของชาวตะวันตกที่เขียนถึงโลกตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะนี้ จึงมุ่งเน้นไปที่เรื่องการผจญภัย สิ่งแปลกประหลาด ชวนตื่นเต้นที่นักเดินทางพบเห็น รายงานบทบาทของตนเองในเหตุการณ์สำคัญต่างๆ หรืออาจจะเป็นการบันทึกตามวัตถุประสงค์ที่ได้เดินทางมา เช่น พ่อค้าวิโอซีที่ประจำอยู่ในสถานีการค้ามักจะให้ความสนใจกับสถานการณ์ทางการเมืองและการค้าเป็นสำคัญ^{๑๙} หรือบาทหลวงก็มักจะให้ความสนใจกับการเผยแผ่คริสต์ศาสนา เช่น บันทึกของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสในราชอาณาจักรสยาม ดังเกียและโคชินจีน หัวเมืองชายฝั่งทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบูรณั้นมีความสำคัญทั้งในทางการค้าและการศาสนาต่อชาวตะวันตก ทำให้เราพบบันทึกเรื่องเหล่านี้อย่างต่อเนื่องตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนเสียกรุง

^{๑๙} ดูตัวอย่างได้ใน Remco Raben and Dhiravat na Pombejra, *In the king's trail: an 18th century Dutch journey to the Buddha's footprint: Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in 1737*, (Bangkok, Thailand : Royal Netherlands Embassy, 1997).

๔

หลักฐานตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกฉบับที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในปัจจุบันนี้ คือ พรรณนาเรื่องราวอาณาจักรสยาม ซึ่งเยเรเมียส ฟาน ฟลีต พ่อค้าวีไอซีประจำกรุงศรีอยุธยาระหว่าง ค.ศ. ๑๖๓๘-๑๖๔๒ (พ.ศ. ๒๑๘๑ - ๒๑๘๕) ได้บันทึกไว้ ฟาน ฟลีตเกิดที่เนเธอร์แลนด์ราว ค.ศ. ๑๖๐๒ (พ.ศ. ๒๑๔๕) ใน ค.ศ. ๑๖๒๘ (พ.ศ. ๒๑๗๑) ฟาน ฟลีตตัดสินใจสมัครเข้าเป็นพนักงานของวีไอซีตามรอยพี่ชายของเขาและได้ไปประจำที่ญี่ปุ่น ก่อนที่จะได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยของโยสต์ สเค้าเติน (Joost Scouten) หัวหน้าสถานีการค้าประจำกรุงสยามใน ค.ศ. ๑๖๓๓ หลังจากทีสเค้าเตินหมดวาระลง ฟาน ฟลีตทำหน้าที่เป็นหัวหน้าสถานีการค้าแทน วาระการทำงานของเขาเป็นช่วงเวลาหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับวีไอซีค่อนข้างตึงเครียดเป็นอย่างยิ่ง^{๒๐}

ใน ค.ศ. ๑๖๔๒ (พ.ศ. ๒๑๘๕) ข้าหลวงใหญ่แห่งปัตตาเวียแต่งตั้งให้ฟาน ฟลีตเป็นหัวหน้าสถานีการค้าประจำมะละกา ซึ่งกองเรือวีไอซีเพิ่งยึดได้เมื่อหนึ่งปีก่อนหน้านี้ เขาจึงต้องทิ้งบุตรสาวสามคนไว้กับออสตูต (Ose ot Pegua) สตรีชาวมอญ ซึ่งเขาอยู่กินด้วยในขณะที่อยู่ในกรุงสยาม ฟาน ฟลีตพยายามร้องขอตัวบุตรสาวต่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแต่ไม่สำเร็จ เพราะออสตูตนั้นมีเส้นสายและอิทธิพลมากในราชสำนัก การแย่งชิงบุตรจึงยืดเยื้อและดำเนินมาจนกระทั่งออสตูตถึงแก่กรรม สมเด็จพระนารายณ์จึงมีพระราชานุญาตให้บุตรสาวของฟาน ฟลีตและบุตรชายอีกคนหนึ่งของออสตูตที่เกิดแต่หัวหน้าพ่อค้าวีไอซีประจำสยามคนอื่น เดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยาได้ใน ค.ศ. ๑๖๕๘ (พ.ศ. ๒๒๐๑) แต่ก็ไม่ทราบว่าการที่ฟาน ฟลีต ซึ่งเสียชีวิตลงใน ค.ศ. ๑๖๖๓ ที่บ้านเกิดของเขา จะมีโอกาสพบบุตรสาวทั้งสามอีกหรือไม่^{๒๑}

^{๒๐} Christ Baker and Alfonso van der Krain, ed., "Introduction: Ayutthaya, King Prasatthong, the Dutch and Jeremias Van Vliet," **Van Vliet's Siam**, (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005), 25-30.

^{๒๑} ชีรวัด ณ ป้อมเพชร, "ออสตูต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยา กับพ่อค้าต่างชาติ," ใน **สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย**, สุวดี เจริญพงศ์และปิยนดา บุนนาค, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: บ้านพิทักษ์อักษร, ๒๕๕๐), ๒๖๑.

ฟาน ฟลีตเป็นเจ้าพนักงานวิโอสื่อสำคัญคนหนึ่ง ทำให้บันทึกของเขาทั้งสามฉบับ คือ พรรณนาเรื่องราวอาณาจักรสยาม, พงศาวดารฉบับวัน วลีต (The Short History of the Kingdom of Siam) และจดหมายเหตุฟาน ฟลีต (The Historical Account of the War of Succession following the death of king Pra Interajatsia, 22nd King of Ayuthian Dynasty) ให้ความสำคัญกับการเมืองและการค้าเป็นสำคัญ เพื่อเอื้อประโยชน์ให้แก่บริษัท แต่ก็มีมุมมองทางสังคมด้วย ดังนั้น บันทึกเรื่องหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามในพรรณนาเรื่องราวอาณาจักรสยามของเขา จึงมุ่งเน้นไปที่ความสำคัญทางการค้า ดังที่เขามีบันทึกเรื่องเมืองจันทบุรีไว้ว่า

จันทบูรณ (t'Siantoboorn) เป็นเมืองเล็กๆ ที่ไม่มีกำแพงและตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ (เจ้าพระยา/ ผู้เขียน) ใกล้กับทิวเขาของกัมพูชา ยางไม้จากต้นรง (gitta gomma) ทั้งหมดที่ผลิตได้ในประเทศสยามได้มาจากที่นั่น^{๒๒}

นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นต้นไป เอกสารที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเมืองจันทบุรีนั้นจะยิ่งเพิ่มขึ้น ส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในเอกสารของชาวฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ซึ่งเผยแพร่ศาสนาอยู่ในเมืองจันทบุรี แต่ก็มีบันทึกของชาติอื่นอีก เช่น บันทึกของอะเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน (Alexander Hamilton) กัปตันชาวสก๊อต ซึ่งเดินทางมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๘๙-๑๗๒๓ (พ.ศ. ๒๒๓๒ - ๒๒๖๖) เพื่อทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ในประเด็นต่อไปนี้จะขอแบ่งเนื้อหาออกเป็นสามกลุ่มใหญ่ คือ บันทึกของกลุ่มบาทหลวงบันทึกของนักการทูต และบันทึกของพ่อค้าที่กล่าวถึงหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยาม

ในราชอาณาจักรสยาม เนื่องจากกษัตริย์ทรงมีขนัตติธรรมในการนับถือศาสนาของชาวต่างชาติ ดังนั้นจึงมีนักบวชหลายกลุ่มไม่ว่าจะเป็นฟรานซิสกัน (Franciscan) โดมินิกัน (Dominican) หรือคณะเยซุอิต (Jesuit) พยายามเข้ามาเผยแพร่

^{๒๒} ๑๐๔-๑๐๕; Jeremias Van Vliet, "Description of the Kingdom of Siam 1638," in *Van Vliet's Siam*, L.F. van Revenswaay trans., Christ Baker, ed., 108.

แผ่คริสต์ศาสนาในราชอาณาจักร แต่บาทหลวงกลุ่มที่เข้าไปเผยแผ่ศาสนาและมีบันทึกเรื่องหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกนั้น มีเพียงกลุ่มเดียวคือ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นชาวฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาในกรุงสยามเป็นครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๖๖๒ เพราะต้องการไปเผยแผ่คริสต์ธรรมในประเทศเวียดนามและจีนปัจจุบัน แต่จำต้องหยุดอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา เพราะเส้นทางไปเวียดนามและจีนนั้นไม่สู้จะปลอดภัยนัก

เมื่อพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ไม่นาน พวกเขาก็พบว่า กรุงสยามเป็นสถานที่ที่เหมาะสมที่จะเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่ศาสนาทางตะวันออก จึงตัดสินใจตั้งศูนย์กลางของคณะ และเริ่มเผยแผ่ศาสนาในกรุงศรีอยุธยาและตามหัวเมืองสำคัญต่างๆ รวมไปถึงดินแดนใกล้เคียงด้วย แม้ในระยะแรกบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจะมีอยู่น้อย เพราะเป็นคณะที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ และถูกต่อต้านจากบาทหลวงในระบบลัทธิอุปถัมภ์ (Padroado) โดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทหลวงคณะเยซุอิต^{๒๓} แต่พวกเขากลับมีบทบาททั้งทางโลกและทางธรรมเป็นอย่างมากในกรุงศรีอยุธยา เอกสารที่รายงานสถานการณ์ทางการเมือง และการเผยแผ่ศาสนาในราชอาณาจักรสยาม รวมทั้งเมืองจันทบุรีได้กลายเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย

บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเริ่มมีบันทึกถึงหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ แม้ว่าขณะนั้นพวกเขายังไม่ได้เผยแผ่คริสต์ธรรมในแถบนี้ เพราะให้ความสนใจไปที่การเผยแผ่คำสอนของพระเป็นเจ้าในกรุงศรีอยุธยา หัวเมืองฝ่ายเหนือเช่น พิชณุโลก สุโขทัย รวมไปถึงเมืองบางกอกและมะริด แต่ก็ได้เล่าเรื่องราวหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกไว้บ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบุรี ดังปรากฏในจดหมายเหตุของนิโกลัส แชรูแวล (Nicholas Gervaise) บาทหลวงผู้นี้เป็นชาวฝรั่งเศส เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๖๖๒ ก่อนที่จะเข้าร่วมกับคณะมิสซังต่างประเทศ และติดตามฟร็องซัวส์ ปาลู (François Pallu) สังฆราชแห่งเฮลิโอปอลิส (Evesque d'Héliopolis) มายังกรุงศรีอยุธยาใน ค.ศ. ๑๖๘๓ (พ.ศ. ๒๒๒๖) บาทหลวงแชรูแวลใช้เวลาในสยามกว่าสี่ปีเพื่อเผยแผ่

^{๒๓} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “ความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงต่างคณะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๓๒, ๒ (๒๕๕๓): ๑๓/๓ – ๑๙๕.

ศาสนา ทั้งยังเล่าเรียนภาษา ศึกษาวัฒนธรรม ศาสนาและสังคมสยามอย่างลึกซึ้ง อันเป็นที่มาของหนังสือประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (Histoire Naturelle et Politique du Royaume de Siam)

บาทหลวงแซรฺแวสเดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยา ภายหลังจากที่เกิดกบฏมะกะสันใน ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๐) เขาใช้เวลาอยู่ในฝรั่งเศสพอสมควร ก่อนที่สันตะปาปาอินโนเซนต์ที่ ๑๑ (Innocence XI ค.ศ. ๑๖๙๖ – ๑๖๘๙/ พ.ศ. ๒๒๑๙ – ๒๒๓๒) ได้แต่งตั้งบาทหลวงแซรฺแวสเป็นสังฆราชใน ค.ศ. ๑๗๒๔ (พ.ศ. ๒๒๖๗) เพื่อเผยแผ่คริสต์ธรรมในอเมริกาใต้ เขาดำเนินงานทางศาสนาจนถึงในวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๒๙^{๒๔} (พ.ศ. ๒๒๗๒) ก็ถึงแก่กรรม เพราะชนพื้นเมืองได้เข้าสังหารเขา อย่างไรก็ตาม บาทหลวงแซรฺแวสได้ทิ้งมรดกสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาคือ หนังสือ**ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**เอาไว้ จดหมายเหตุฉบับนี้มีบันทึกเรื่องราวของราชอาณาจักรสยามในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านสภาพภูมิประเทศ พฤษศาสตร์ ผลไม้ ป่อแร่ สัตว์ ขนบธรรมเนียมประเพณี ราชการ กฎหมาย ศาสนา และราชสำนัก

ส่วนเรื่องหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามนั้นก็ปรากฏในจดหมายเหตุฉบับนี้ แม้จะมีเนื้อหาเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ก็ทำให้ผู้อ่านทราบข้อมูลเกี่ยวกับแม่น้ำจันทบุรีและเมืองจันทบุรีในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์พอสสมควร บาทหลวงแซรฺแวสเล่าว่า แม่น้ำจันทบุรีนั้นเป็นหนึ่งในลำน้ำสายใหญ่ของสยาม โดยบรรยายว่า

(แม่น้ำ/ ผู้เขียน) สายที่สามคือ แม่น้ำจันทบูรณ์ (Chantabounne)
ความจริงก็ไม่กว้างใหญ่กว่าสายแรก แต่อาจใช้เดินเรือใหญ่ๆ
ได้ มีปากน้ำอยู่ทางทิศตะวันออกของอ่าวใหญ่ ราวแปดองศา

^{๒๔} John Villiers, “Introduction,” in Nicholas Gervaise, **The Natural and political history of the Kingdom of Siam**, trans and edited by John Villiers, (Bangkok: White Lotus, 1989).

กับไม้ก่ลีปดาของลาติจูดเหนือ แม้จะมีสันทรายที่ปากน้ำ ก็ยังมี
น้ำลึกกระหว่าง ๑๔ ถึง ๑๕ ปีเอ็ด^{๒๕}

ส่วนเมืองจันทบุรีนั้น บาทหลวงแซรแวลได้ให้ข้อมูลที่น่าสนใจไว้ประการ
หนึ่งว่า พระองค์ดำ เจ้าเมืองหาง ซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกขึ้น เป็นผู้สร้างเมือง
จันทบุรีขึ้นมา ดังนี้

แม้ว่าบ้านเมืองทางตะวันออกเฉียงใต้จะไม่สู้ใหญ่โตนัก แต่ก็มี
ความมั่งคั่งแตกต่างกันไป จันทบุรี (Chantabounne)
เป็นเมืองที่งามยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ อย่างปราศจากข้อสงสัย มีการ
ป้องกันแข็งแรงตามควรแก่สภาพของท้องถิ่น เจ้าเมืองหาง ผู้มี
สมญานามว่าพระองค์ดำ (le roi noir) ผู้สร้างเมืองพิษณุโลกขึ้น
เป็นผู้สร้างเมืองจันทบุรีขึ้นที่ตำบลชานน้ำ และพระราชทาน
นามให้ไว้เป็นเมืองด่านติดต่อกับประเทศกัมพูชา และอยู่ห่าง
จากทะเลเพียงชั่วระยะทางเดินหนึ่งวันเท่านั้น^{๒๖}

ใน ค.ศ. ๑๗๐๒ (พ.ศ. ๒๒๔๕) ซึ่งตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ เริ่ม
ปรากฏเอกสารของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรี
อย่างละเอียดมากยิ่งขึ้น เพราะพวกเขาเริ่มเข้าไปเผยแผ่ศาสนา และบันทึก
เหตุการณ์สำคัญๆ ไว้ ไม่ว่าจะเป็นบาทหลวงกาเบรียล โบรุด (Gabriel Braud)
บาทหลวงปีแยร์ เฮิต (Pierre Heutte) สังฆราชหลุยส์ ฌองปิยอง เดอ ซีเซ (Louis
Champion de Cécé) บาทหลวงปีแยร์ – อองตอน – เอเตียน ลาแซร์ (Pierre-
Antoine-Etienne Lacere) บาทหลวงอาร์มอนด์ – ฟรองซัวส์ เลอแฟร์ฟเวรอะ
(Armand – François Lefèbvre) บาทหลวงปีแยร์ – ดาเนียล เดอ กาบานน์ เดอ
โกนา (Pierre-Daniel Cabannes de Cauna) สังฆราชฌอง เดอโลลิเยร์ (Jean de

^{๒๕} นิโกลาส์ แซรแวล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
(ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์), สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (นนทบุรี: ศรี
ปัญญา, ๒๕๕๐), ๒๘-๒๙.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, ๖๕.

Lolière) บาทหลวงมาธอง (Mathon) สังฆราชปิแอร์ เดอ บริโกต์ (Pierre de Brigot) และบาทหลวงปิแอร์ – ฌอง แกแอร์เวอะ (Pierre – Jean Kerherve)

รายงานเรื่องเมืองจันทบุรีฉบับแรกสุดเป็นของบาทหลวงกาเบรียล โบรด์ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๐๒ ระบุว่า

เกิดการกบฏขึ้นที่เมืองจันทบุรี โดยที่ชาวกัมพูชาซึ่งสมรสกับหญิงโคชินจีน^{๒๓} ผู้หนึ่งเป็นผู้วางแผนขึ้น เมื่อสังหารเจ้าเมืองแล้ว เขาก็สถาปนาตนขึ้นเป็นกษัตริย์ ชาวยุโรปได้จับตัวพวกเขาและตัดหัวเสียบประจานพวกเขาบางคน รวมทั้งตัวผู้ก่อการด้วย ทั้งยังสังหารคนอื่นๆ ในคุก แต่บางคนสามารถหลบหนีไปได้ พวกเขา (ชาวยุโรป) เข้าปล้นเมืองและแสดงการหลอ่เกียติญาติพี่น้อง (ของผู้ที่หลบหนีไป) เป็นอย่างมากตามธรรมเนียมของประเทศนี้ แล้วจึงทำให้ชาวเมืองกลายเป็นคนยากไร้และเป็นทาส และในที่สุดก็ต้องสูญเสียอิสรภาพ^{๒๔}

ในปีถัดมาสังฆราช เดอ ซีเซมีรายงานเรื่องเมืองจันทบุรี ลงวันที่ ๔ ธันวาคมว่า

พวกเราตั้งศูนย์เผยแผ่ศาสนาขึ้นที่เมืองท่าที่ชื่อว่า จันทบุรี ซึ่งตั้งอยู่บริเวณเขตแดนที่ติดต่อกับกัมพูชา ที่นี้เต็มไปด้วยชาวโคชินจีนเกือบจะทั้งหมด ซึ่งมีชาวคริสต์อยู่ประมาณ ๑๐๐ คน^{๒๕}

บันทึกของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศในระหว่าง ค.ศ. ๑๗๐๒–๑๗๐๓ นั้นสะท้อนให้เห็นว่า ในช่วงนี้ชาวโคชินจีนจำนวนมากอพยพออกจากโคชินจีนเนื่องจากภาวะยากไร้ และการที่ราชสำนักปราบปรัมชาวคริสต์ แต่ก็มี

^{๒๓} ชาวโคชินจีนเป็นชาวเวียดนามที่อาศัยอยู่ทางใต้ มีสองกลุ่มคือ ชาวจามซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม และชาวโคชินจีน

^{๒๔} Baas Terwiel, “Towards a History of Chantaburi, 1700–1860,” in **Historical Documents and Literary Evidence**, International Conference on Thai Studies, August 22 – 24, 1984, Bangkok: 3.

^{๒๕} Ibid.

ชาวกัมพูชาอาศัยอยู่ที่เมืองนี้พอสมควร ขณะเดียวกันชาวสยามกลับอาศัยอยู่ที่เมืองจันทบุรีไม่มากนัก อีกทั้งเมืองนี้ยังอยู่ห่างไกลจากราชสำนักสยาม ทำให้ชาวเมืองสามารถก่อการกบฏได้อย่างง่ายดาย แต่สมเด็จพระเจ้าเสือก็ทรงไม่ยอมปล่อยให้เป็นเช่นนั้น เพราะอาจจะเป็นตัวอยางให้เมืองอื่นๆ กระทำตามได้ ดังนั้นราชสำนักสยามจึงส่งทหารเข้าปราบปรามเมืองจันทบุรีอย่างรุนแรง แม้ชาวเมืองบางส่วนจะถูกวาดต้อนไปยังกรุงศรีอยุธยาก็ตาม แต่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศก็ยังคงพยายามที่จะเผยแพร่ศาสนาในเมืองนี้ต่อไป ดังจะเห็นได้จากรายงานของบาทหลวงปีแอร์ เอิตในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๗๐๗ (พ.ศ. ๒๒๕๐) ว่า

เมื่อวานนี้ข้าพเจ้าตระหนักดีว่าจะต้องออกเดินทางไปเผยแพร่ศาสนาที่แสนอนาถาแลโดดเดี่ยว ข้าพเจ้าจะต้องออกเดินทางในอีกสามวันข้างหน้านี้ สังฆราชแห่งซาบูล (Sabule)^{๓๐} ให้บาทหลวงนิโกลาส์เดินทางไปกับข้าพเจ้าด้วย จนกว่าจะถึงที่เมืองแห่งหนึ่งในราชอาณาจักรสยาม ซึ่งมีชื่อว่า จันทบูรณ (Chantaboun) ที่นั่นบาทหลวงนิโกลาส์จึงตั้งศูนย์เผยแพร่คริสต์ธรรมขึ้นแห่งหนึ่ง ซึ่งหากเขาทำได้สำเร็จ ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากในการเผยแพร่ศาสนาทั้งในสยามแลโคชินจีน เพราะเรือนั้นได้ไปมาระหว่างเมืองแห่งนี้กับโคชินจีนอยู่เสมอ^{๓๑}

ในเดือนธันวาคมของปีนี้ บาทหลวงฝรั่งเศสยังได้รายงานอีกว่า นอกจากบาทหลวงนิโกลาส์แล้ว ยังมีบาทหลวงคนอื่นพยายามเดินทางไปยังเมืองจันทบุรี แต่ในครั้งนี้นี้อาตมาต้องเลื่อนการเดินทางออกไป เพราะราชสำนักสยามจับกุมกำปตันและลูกเรือทั้งหมดเอาไว้ ขุนนางสยามเชื่อว่า กำปตันเป็นหัวหน้าโจรสลัด^{๓๒} ที่คอยคุกคามชายฝั่งกัมพูชาอยู่เนืองๆ ทั้งยังได้ยึดสำเภาสยาม พยายามตั้งตนเป็นกษัตริย์ และก่อคดีอาชญากรรมไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งบาทหลวงคณะมิสซัง

^{๓๐} หมายถึง สังฆราชเดอ ซีเซ

^{๓๑} “M. Heutte aux Directeurs du Séminaire des M. – E., vol., 866, 121, 15 janvier 1707,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, (Paris: Anciennes Maisons Charles Douniol et Retaux, 1920), 58.

^{๓๒} หมายถึงโจรสลัดจาม

ต่างประเทศเชื่อว่า คำกล่าวหาดังกล่าวนั้นเป็นความจริง บาทหลวงยังเล่าอีกว่า ในครั้งนี้ราชสำนักสยามได้จับกุมนักเรียนชาวดังเกี๋ยสองคนไว้ด้วย เพราะเชื่อว่า คนทั้งสองพยายามออกจากราชอาณาจักรโดยไม่ได้รับอนุญาต แต่ต่อมาก็ได้ปล่อยตัวนักเรียนชาวดังเกี๋ยเหล่านี้เป็นอิสระ^{๓๓}

ใน ค.ศ. ๑๗๑๐ (พ.ศ. ๒๒๕๓) สังฆราชเดอซีเซมีบันทึกลงวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ว่า

พระผู้เป็นเจ้าได้ประทานแรงบันดาลใจให้แก่พวกเรา แลได้ชี้ทางในการตั้งโบสถ์แห่งใหม่ขึ้น ณ ที่ที่ห่างไกลจากที่นี่ (กรุงศรีอยุธยา/ ผู้เขียน) ๘๐ ลีเยอ ในเมืองที่อยู่ติดกับกัมพูชา นามว่า จันทบูรณ ซึ่งชาวโคชินจีนกว่า ๑๒๐ หรือ ๑๓๐ คนได้มาตั้งรกรากที่นี่ ครอบครัวชาวคริสต์เดิมได้หลบหนีมาอยู่ที่นี่ เพื่อหลีกเลี่ยงความยุ่งยากใจ แลพวกมิชชันนารี^{๓๔} ซึ่งเป็นชาติเดียวกัน ได้น้อมรับนับถือศาสนาอันศักดิ์สิทธิ์ของพวกเรา คริสตจักรที่นี่ กระตือรือร้นพอสมควร ทั้งยังหวังใจว่าชาวโคชินจีนที่เหลือ ซึ่งเป็นพวกมิชชันนารีที่อาศัยอยู่ในเมืองแห่งนี้จะยอมรับความเชื่อในเร็วๆ นี้ ทำให้เราต้องสร้างบ้านแลโบสถ์หลังเล็กๆ ที่นี่ แลมีบาทหลวงคอยสอนศาสนาอย่างต่อเนื่อง^{๓๕}

ในอีกสองปีต่อมา สังฆราชเดอซีเซยังรายงานเล่าเรื่องเมืองจันทบุรีไว้ว่า

บาทหลวงเอิตเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาในหมู่ชาวโคชินจีน ซึ่งอยู่ห่างจากที่นี่ไปประมาณ ๘๐ ลีเยอ ในเมืองที่ชื่อว่า เมืองจันทบูรณ ซึ่งเป็นที่ที่เอื้อประโยชน์อย่างแน่นอน บาทหลวงผู้นี้จะพำนักอยู่ที่นี่จนกว่าจนถึงเดือนพฤษภาคม ซึ่งเขาจะโดยสาร

^{๓๓} Baas Terwiel, “Towards a History of Chantaburi, 1700–1860,” in **Historical Documents and Literary Evidence**, 4.

^{๓๔} หมายถึง คนที่ไม่ได้นับถือศาสนาคริสต์

^{๓๕} “Mgr de Cicé aux Directeurs du Séminaire des M. – E., A. M.–E., vol. 866, 170, 3 février 1710,” in Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II**, 58.

เรือของชาวโคชินจีน เพื่อเดินทางไปยังโคชินจีน ที่ที่สังฆราช
แห่งทีโลโปลิส (Tilopolis) ได้เชื้อเชิญเขาด้วยความยินดียิ่ง^{๓๖}

ใน ค.ศ. ๑๗๓๙ (พ.ศ. ๒๒๘๒) เกิดความวุ่นวายขึ้นในเมืองจันทบุรีอีกครั้ง
ราชสำนักสยามได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้อย่างเด็ดขาด ดังปรากฏในบันทึกของ
บาทหลวงลาแซรฺความว่า

ใน ค.ศ. ๑๗๓๙ มีการเทครัวครอบครัวชาวโคชินจีน ซึ่งเป็นชาว
คริสต์แลพวกมิชชันนารีจำนวนหนึ่งจากเมืองจันทบุรีมายังกรุง
สยาม เพราะสงสัยว่า พวกเขาเป็นโจรสลัดหรืออย่างน้อยก็
ส่งเสริมพวกสลัดชาวโคชินจีน ซึ่งไปมาในแถบอ่าวสยามอยู่เป็น
ประจำ ชาวโคชินจีนมุ่งตรงมาหาพวกเรา ด้วยหวังใจว่า จะมา
อาศัยอยู่กับเพื่อนร่วมชาติ ซึ่งเป็นชาวคริสต์ที่อาศัยอยู่รอบๆ
สามเณรลัย พระคลังกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า หากพวกเขาอาศัยอยู่
ใกล้ๆ กับสามเณรลัย ในไม่ช้าพวกเขาก็จะกลายเป็นชาวคริสต์
ไปทั้งหมด แลควรให้พวกเขาไปอาศัยอยู่ที่บ้านญี่ปุ่น ซึ่งขณะนี้
ได้ร้างไปแล้ว แม้จะอยู่ห่างจากสามเณรลัยก็ตามที แต่ชาวโค
ชินจีนซึ่งนับถือคริสต์ศาสนา ก็ยังคงหมั่นเดินทางมาที่โบสถ์ของ
เรา เพื่อประกอบพิธีมิสซาและพิธีศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ อยู่เสมอ
บรรดาคนเหล่านี้ หลายๆ คนที่เป็นพวกมิชชันนารีได้เข้าพิธีรับศีล
ล้างบาปที่สามเณรลัยด้วย^{๓๗}

บาทหลวงคนเดียวที่เขียนบันทึกเรื่องการเผยแผ่ศาสนาในเมือง
จันทบุรีลงวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๓๙ ไว้ดีกว่า

พวกเราเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ต้องละทิ้งงานสอนศาสนาที่เมือง
จันทบุรี ซึ่งอยู่ในราชอาณาจักรสยาม บาทหลวงกาเบรียล

^{๓๖} “Mgr de Cice aux Directeurs du Séminaire des M. – E., A. M.–E., vol. 882, 437, 12
juin 1712,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 58.

^{๓๗} “M. Lacere aux Directeurs du Séminaire des M. E., A. M.–E, vol.,884, 672,” in
ibid., 145.

(Gabriel) ซึ่งอยู่ที่นั่นต้องกลับมายังสามเณราลัย เพราะชาวคริสต์ทุกคนถูกขับไล่และถูกนำตัวมายังกรุงสยาม แต่พวกเขาไม่ได้รับอนุญาตให้อาศัยอยู่ในสามเณราลัย^{๓๘}

แม้ราชสำนักสยามจะกวาดต้อนชาวโคชินจีนมาอาศัยอยู่ในกรุงสยาม แต่ก็ไม่ได้ทำให้เมืองจันทบุรีร้างไปโดยสิ้นเชิง ดังจะเห็นได้จากที่ในทศวรรษ ๑๗๔๐ (พ.ศ. ๒๒๘๓ – ๒๒๙๒) ชาวโคชินจีนมีหนังสือมาถึงบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศว่า ขอให้คณะส่งบาทหลวงไปประจำที่เมืองจันทบุรีอีกครั้งหนึ่ง ขณะเดียวกันสังฆราชแห่งโลลิเยร์ได้เชิญชาวคริสต์ที่เมืองนั้นมายังกรุงสยาม แต่พวกเขาตอบปฏิเสธมา เพราะชาวคริสต์สามารถใช้ชีวิตได้อย่างอิสระมากกว่าหากอยู่ในเมืองจันทบุรีต่อไป เพราะไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานหนัก และต้องเสียภาษีการค้าในอัตราสูงมาก เช่นที่อาศัยในกรุงศรีอยุธยา^{๓๙}

ในวันที่ ๒๖ สิงหาคม ค.ศ. ๑๗๕๓ บาทหลวงโกนามีรายงานไว้ว่า

ข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองจันทบูรณ ซึ่งข้าพเจ้าพบชาวคริสต์ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ประมาณ ๑๐๐ คนที่ถูกทอดทิ้งมาเป็นเวลามากกว่า ๑๐ ปีแล้ว ชาวคริสต์เกือบทุกคนไม่ได้สารภาพบาปมากกว่า ๑๕ ปีแล้ว คนที่อายุน้อยกว่า ๓๐ ปีไม่เคยสารภาพบาปเลย ทว่าพวกเขาก็ได้รับการสั่งสอนเรื่องศาสนาพอสมควร ซึ่งทำให้คริสตจักรที่นี่มีระเบียบแบบแผนเช่นเดียวกับที่วัดของพวกเราในฝรั่งเศส หรือบางครั้งก็มากกว่าเสียอีก ข้าพเจ้าต้องสารภาพว่าไม่สามารถที่จะกลืนน้ำตาไว้ได้ เมื่อชาวบ้านที่นำสงสารเหล่านี้เริ่มจะสารภาพบาปออกมาว่า ข้าพเจ้าอายุ ๒๕ ปีแล้ว ดังนั้นข้าพเจ้าไม่เคยที่จะสารภาพบาปแม้แต่บ่อย แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถที่จะจดจำสิ่งที่เคยทำลงไปได้

^{๓๘} “M. Lacere aux Directeurs du Séminaire des M. E., A. M.-E, vol., 883, 897, 20 novembre 1793,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 145.

^{๓๙} Baas Terwiel, “Towards a History of Chantaburi, 1700–1860,” in *Historical Documents and Literary Evidence*, 4 – 5.

ข้าพเจ้าได้นำนักเทศน์ผู้หนึ่ง ซึ่งทำงานได้ดีมากมาด้วย พวกเราแต่งหนังสือสอนศาสนาที่ใช้ได้อย่างกว้างขวางแลทุกคนสามารถเข้าใจได้อย่างดีไว้ ข้าพเจ้าได้ประกอบพิธีรับศีลล้างบาปให้คนเพียงสี่คนเท่านั้น ซึ่งสองคนอยู่ในวัยชรามาแล้ว แลอีกสองคนเป็นเด็กอายุห้าขวบ ในระยะแรก คนหนุ่มสาวทั้งหลายได้เข้าร่วมพิธีอยู่ทุกๆ เดือน แลพวกเขาเริ่มย่อหย่อนการปฏิบัติลงทีละเล็กทีละน้อย ข้าพเจ้าไม่กล้าจะที่จะพูดอะไรออกไป ด้วยเกรงว่าพวกเขาจะไม่สารภาพบาปที่เลวร้ายออกไป^{๔๐}

ในวันที่ ๑ ตุลาคมของปีเดียวกัน บาทหลวงมาธองเล่าสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองจันทบุรีให้เพื่อนบาทหลวงที่ประจำที่เมืองปองดิเชรี (Pondichery) ว่า

บาทหลวงโกนาอยู่ที่เมืองจันทบุรีในขณะนี้ เพื่อนบาทหลวงผู้เป็นที่รักผู้นี้อาศัยอยู่ในกรุงสยามมาหลายปีแล้ว แต่ไม่สามารถเรียนรู้ภาษาสยามได้เลย เนื่องจากเขาต้องใช้ภาษาโปรตุเกสและละตินอยู่ตลอด กว่าหกเดือนเต็มมาแล้วที่เขาต้องอยู่กับชาวโคชินจีน และฟังคำสารภาพบาปในภาษาใหม่นี้ แลเป็นเวลานานแล้วที่มีการส่งบาทหลวงเพียงคนเดียวไปประจำที่โบสถ์ ณ เมืองจันทบุรี^{๔๑}

บาทหลวงโกนายังเล่าถึงงานเผยแผ่ศาสนาของเขาที่เมืองจันทบุรีในวันที่ ๑๑ กันยายน ค.ศ. ๑๗๕๔ ว่า ชาวคริสเตียนที่นี่เลี้ยงซีพด้วยการหาปลา และหาของป่า ซึ่งทำให้พวกเขาไม่สามารถมาประกอบพิธีทางศาสนา แม้ในวันอาทิตย์ได้เลย^{๔๒} บันทึกรักของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสยังสะท้อนให้

^{๔๐} “M. de Cauna à M. de Montigny, A.M.-E., vol., 885, 121, 20 août 1753,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 160.

^{๔๑} “M. Mathon à M. Bénazrt, A.M.-E., vol., 994, 24, Pondichéry, 1er octobre 1753,” in *ibid.*, 160.

^{๔๒} “M. de Cauna à M. Dufau, A.M.-E., vol., 885, 289, 11 septembre 1754,” in *ibid.*

เห็นว่า ในช่วงปลายทศวรรษ ๑๗๕๐ ถึงต้นทศวรรษ ๑๗๖๐ (พ.ศ. ๒๓๐๐ – ๒๓๐๖) นั้น ปัญหาโจรสลัดก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญที่คุกคามเมืองจันทบูรณอยู่ เช่นเคย สังฆราชคนหนึ่งมายังเมืองแห่งนี้ใน ค.ศ. ๑๗๕๗ และเมื่อเขาเดินทางกลับ เหตุการณ์ร้ายก็ได้เกิดขึ้น เรือของเขาไปพบกับเรือของโจรสลัดเข้า แต่สังฆราชรูปนี้ก็สามารถหนีรอดออกมาได้

ใน ค.ศ. ๑๗๖๗ มีหลักฐานว่า โจรสลัดเข้ามาขโมยเรือและแหของชาวคริสต์ที่เมืองจันทบุรี แต่ชาวคริสต์เหล่านี้สามารถว่ายน้ำขึ้นฝั่งได้ นอกจากนี้ กลุ่มโจรสลัดยังเผาเรือของชาวจีนอีกด้วย^{๔๓} เมื่อกองทัพพม่าบุกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา บรรดาบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้ขนหนังสือที่มีค่าไปไว้ที่เมืองจันทบูรณ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๖๕ (พ.ศ. ๒๓๐๘) พวกเขาได้ย้ายสามเณรลับ^{๔๔} ไปอยู่ที่เมืองจันทบูรณ แต่เพราะเมืองแถบนี้ยังไม่ปลอดภัยและมีปัญหาโจรสลัดคุกคามอยู่เนืองๆ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจึงย้ายคณะไปอยู่ที่เมืองฮาเตียนหรือพุทไธมาศ ในขณะเดียวกันบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศบางส่วนก็ยังคงเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเมืองจันทบูรณต่อไป จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียเมืองให้แก่พม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗^{๔๕}

นอกจากบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแล้ว ก็ยังมีชาวตะวันตกอีกกลุ่มหนึ่งที่บันทึกเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกเอาไว้ นั่นคือ กลุ่มนักการทูต ที่สำคัญคือ ซีมอง เดอ ลา ลูแบร์ เขาเกิดใน ค.ศ. ๑๖๔๒ (พ.ศ. ๒๑๔๕) ณ เมืองตูลูส (Toulouse) ประเทศฝรั่งเศสในตระกูลขุนนางเมื่ออายุได้ ๓๔ ปี ลา ลูแบร์ได้รับหน้าที่เป็นเลขาธิการทูตไปสวิตเซอร์แลนด์ ซึ่งทำให้ใน ค.ศ. ๑๖๘๗ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งตั้งให้เขาเป็นราชทูตไปสยามคู่กับโกลุด เซเบอเรต์ ก่อนที่จะรับภารกิจไปสเปนในอีกไม่กี่ปีต่อมา แต่ในครั้งนี้ลา ลูแบร์ต้องประสบกับความล้มเหลว และเขาก็ถูกจับตัว ใน ค.ศ. ๑๖๙๓ (พ.ศ. ๒๒๓๖) ลา ลูแบร์ได้รับเลือกให้เป็นสมาชิกของราชบัณฑิตยสถาน หลังจากนั้นมาจนถึงแก่กรรมใน ค.ศ.

^{๔๓} Baas Terwiel, “Towards a History of Chantaburi, 1700–1860,” in **Historical Documents and Literary Evidence**, 6.

^{๔๔} สามเณรลับ เป็นโรงเรียนที่บาทหลวงเปิดขึ้นเพื่อให้ความรู้สำหรับผู้ที่เตรียมตัวเป็นบาทหลวงต่อไป

^{๔๕} Ibid., 6 – 7.

๑๓๒๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒) เขาได้อุทิศเวลาให้กับงานด้านหนังสือ และการฟื้นฟูราชบัณฑิตยสถาน^{๔๖} ที่เมืองตุลสบ้านเกิดของเขา^{๔๗}

ลา ลูแบร์มีบทบาทอย่างมากในทางการทูตของฝรั่งเศสยังที่ดังกล่าวมาแล้ว การปฏิบัติหน้าที่ของเขานี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเดินทางมายังกรุงสยาม ได้ทิ้งมรดกสำคัญไว้ในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา นั่นคือ หนังสือ *du Royaume de Siam* หรือที่คนไทยรู้จักกันในนามของจดหมายเหตุลา ลูแบร์ หนังสือเล่มนี้มีข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การเมือง กฎหมาย การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ภาษาและวัฒนธรรมสยามเป็นอันมาก เรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้น ลา ลูแบร์อธิบายไว้อย่างกว้างๆ ว่า

ราชอาณาจักรสยามนั้นแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ปากใต้กับฝ่ายเหนือ ฝ่ายเหนือนั้นอยู่ทางทิศเหนือ (ด้วยว่ามีลำน้ำไหลลงมา) และมีหัวเมือง ๗ มณฑล เรียกชื่อเอาตามเมืองใหญ่ๆ ในมณฑลนั้นๆ คือ พิษณุโลก สวรรคโลก นครไทย (สุโขทัย) กำแพงเพชร นครราชสีมา เพชรบูรณ์ และพิษัย เมืองพิษณุโลกนั้นมีหัวเมืองขึ้น ๑๐ เมือง สวรรคโลก ๘ นครไทย ๗ กำแพงเพชร ๑๒ นครราชสีมา ๕ เพชรบูรณ์ ๒ และพิษัย ๗ นอกจากนี้ทางภาคสยามฝ่ายเหนือยังมีหัวเมืองอื่นอีก ๒๑ เมือง ไม่ขึ้นแก่ใคร แต่ขึ้นตรงต่อราชสำนักเป็นมณฑลต่างๆ เท่าจำนวนที่ว่านั้น

ส่วนข้างปากใต้ คือ ทางทิศใต้ของราชอาณาจักร มีมณฑลยะโฮร์ ปัตตานี นคร (นครศรีธรรมราช) เทนัสเซริม (ตะนาวศรี) **จันทบูร** พัทลุงและไชยา เมืองยะโฮร์มีหัวเมืองขึ้น ๗ เมือง ปัตตานี ๘ นคร ๒๐ เทนัสเซริม ๑๒ จันทบูร ๗ พัทลุง ๘ และไชยา ๒ นอกจากนี้สยามทางภาคใต้ยังมีเมืองย่อยๆ อีก ๑๓ เมือง เป็นเมืองเอกระออกไป ขึ้นตรงต่อราชสำนักเท่านั้นไม่ขึ้นแก่ใคร ตัวพระมหานครสยามนั้นเป็นหัวเมืองชั้นมณฑลของ

^{๔๖} Michael Smithies, *Descriptions of Old Siam*, (London: Oxford University Press, 1995), 64 – 65.

ตนเองต่างหาก ตั้งอยู่ใจกลางราชอาณาจักร ระหว่างปากใต้กับ
ฝ่ายเหนือ^{๔๓}

กลุ่มพ่อค้าก็ยังเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบันทึกเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่ง
ตะวันออกเอาไว้ นั่นคือ อะเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน กับต้นเรือชาวสก๊อต ซึ่ง
เดินทางมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๘๙-๑๗๒๓ (พ.ศ.
๒๒๓๒ - ๒๒๖๖) ประวัติของฮามิลตันนั้นค่อนข้างคลุมเครือ เรารู้แต่เพียงว่า เขา
ออกจากลอนดอนในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๖๘๘ และกลับไปอังกฤษใน ค.ศ.
๑๗๒๓ อีกสองปีต่อมาฮามิลตันเริ่มเขียนบันทึกการเดินทางขึ้น และได้ตีพิมพ์
ที่เมืองเอดินเบิร์ก (Edinburg)^{๔๔} ใน ค.ศ. ๑๗๒๗ (พ.ศ. ๒๒๗๐) จดหมาย
เหตุการณ์เดินทางของเขามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาหัวเมืองชายทะเล
ฝั่งตะวันออก เพราะเป็นจดหมายเหตุผลยอเยินเพียงฉบับเดียวที่พบในปัจจุบันนี้
ที่ไม่กล่าวถึงเฉพาะเมืองจันทบุรี แต่ฮามิลตันยังเล่าเรื่องราวของเมืองบางปลา
สร้อย (Ban Plasoi) หรือเมืองชลบุรี เกาะสีชัง และลัตทิง (coast of Liant) ด้วย
โดยเล่าเรื่องเมืองบางปลาสร้อยไว้ว่า

และในเวลานี้เป็นช่วงเวลาที่เขาจะต้องออกเรือไปทางใต้
อีกครั้งจนกว่าจะถึงกัมพูชา ข้าพเจ้าเดินเรือเรียบตลอดชายฝั่ง
สถานที่แห่งแรกที่พวกเขาพบคือ บางปลาสร้อย เป็นสถานที่ที่
ชาวต่างชาติไม่ค่อยจะแวะมาบ่อยนัก แม้ว่าที่นี่จะผลิตไม้จันทน์
จำนวนมาก รวมทั้งงาช้าง แต่ทั้งหมดนี้จะถูกส่งไปถวายพระเจ้า
แผ่นดินสยาม แม้จะทรงมีพระเกียรติยศอันหรรษา แต่พระเจ้า
แผ่นดินสยามก็ลดพระเกียรติลงมาสมทบบาทพ่อค้า ข้าพเจ้า
เห็นว่า พระองค์ทรงประกอบการค้า เพื่อเป็นเกียรติแก่เทพเมอ

^{๔๓} เดอ ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, สันต์ ท. โกมลบุตร
แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘), ๒๕๐; La Loubère, **Du Royaume de
Siam, Tome Premier**, (Paris: la Veuve de Jean Baptiste Coignard et Jean Baptiste
Coignard, 1691)

^{๔๔} Michael Smithies, "Introduction," in Alexander Hamilton, **Alexander Hamilton, A
Scottish Sea Captain in Southeast Asia, 1689 – 1723**, Michael Smithies, edited
(Chiang Mai: Silk Worm Books, 1997),

คิวรี (Mercury)^{๔๙} พระ
ญาติของพระองค์ ซึ่ง
ควบคุมการค้าทั้งหมด แต่
พระองค์ก็ไม่เคยได้รับการ
ยอมรับว่าเป็นพ่อค้าที่
ยุติธรรมเลย ในประเด็นนี้
พระเจ้าแผ่นดินทรงมี
ลักษณะที่ใกล้เคียงมาก
กับเทพเจ้าพระองค์นี้

บางปลาสร้อยเป็น
สถานที่ที่ที่เป็นที่รู้จักกันดี
มากในการทำกะปิ น้ำ
ซอสที่ทำมาจากกุ้งแห้ง
พริกไทย เกลือ และ
สาหร่ายทะเลหรือหญ้า

มาผสมกันทั้งหมด และตำจนชั้นเหนียวเหมือนกับมัสดาดชั้นๆ
รสชาติและกลิ่นของกะปินั้นไม่น่าพึงพอใจแก่จมูกและการ
รับรู้รสชาติเท่าใด แต่กะปิจำนวนหลายร้อยตันนั้นถูกส่งไปทั่ว
สยามและรัฐใกล้เคียง

แม่น้ำบ้านปลาสร้อยทอดยาวไปประมาณสี่หรือห้าลิก
ตั้งอยู่ทางตะวันออกของอ่าวสยาม และที่นั่นเป็นที่ตั้งของหมู่
เกาะสองแห่ง เรียกว่า หมู่เกาะดัตช์ (Dutch Islands) อยู่ห่าง
ประมาณเก้าลิก^{๕๐} เป็นสถานที่ที่เรือใหญ่มักจะมาจอดระหว่าง

^{๔๙} เทพเมอคิวรี เป็นเทพเจ้าโรมัน เชื่อว่า เป็นเทพเจ้าของการค้า พกหัตขโมย และผู้ส่ง
สารของเทพเจ้า

^{๕๐} เท่ากับ ๒๓ ไมล์

ช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เมื่อไม่สามารถแล่นเรือข้ามอ่าว
ไปทางตะวันออกเฉียงใต้หรือทางใต้ได้^{๕๑}

กัปตันฮามิลตันยังเล่าเรื่องชนระทึกที่ลูกเรืออังกฤษพบ เมื่อมาถึงเกาะ
สีซังใน ค.ศ. ๑๖๘๖ เรื่องเล่าดังกล่าวนี้เกี่ยวกับภูตผีปีศาจ และเป็นที่น่าสงสัยว่า
ชาวตะวันตกในสมัยต่อมา ซึ่งวิพากษ์วิจารณ์เรื่องการนับถือภูตผีของชาวสยามไว้
ว่า เป็นเรื่องงมงายและไร้สาระ จะกล่าวว่อย่างไร เมื่อเห็นจดหมายเหตุของ
กัปตันอะเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันที่ว่า

ข้าพเจ้าสังเกตว่าก่อนหน้านี้ บริษัท (อีไอซี/ ผู้เขียน) ได้ส่ง
เรือเฮร์เบิร์ต (Herbert) และเรืออื่นๆ จากอังกฤษมาใน ค.ศ.
๑๖๘๕ และใน ค.ศ. ๑๖๘๖ เมื่อเรือเฮร์เบิร์ตมาจอดเทียบท่าที่
หมู่เกาะแห่งนี้ กัปตันยูแดล (Udall) ซึ่งบังคับการเรือ ได้ถึงแก่
กรรม และกัปตันเรือคนใหม่ นำศพของเขาขึ้นฝั่ง และฝังลงใน
หลุมที่ไม่ค่อยจะลึกมากนัก หลังจากนั้นสองวัน ลูกเรือกลุ่มหนึ่ง
ขึ้นมาบนฝั่ง และด้วยความอยากรู้อยากเห็น พวกเขาก็มาที่หลุม
ศพ เมื่อพวกเขาเข้ามาใกล้ด้วยความสงสัยเป็นอย่างยิ่ง ก็พบศพ
ที่หลุดออกมาจากผ้าที่ห่อเอาไว้ ศพนั้นตั้งขึ้นและหันไปทาง
ต้นไม้ต้นหนึ่ง หลังจากนั้นพวกลูกเรือจึงนำศพไปใส่ไว้ในโลง
และฝังไว้ในหลุมเดิมโดยใช้หินหนักๆ กดทับไว้

ในวันต่อมาพวกเขามาที่หลุมศพอีกครั้ง และพบว่ามันถูก
เปิดเป็นครั้งที่สอง ศพนั้นตั้งขึ้นและหันไปทางต้นไม้ต้นอื่น ดังนั้น
พวกเขาจึงนำหินมาถ่วงศพอย่างรวดเร็ว นำไปที่ทะเลและถ่วง
น้ำ ซึ่งศพจะอยู่ที่นั่นโดยไม่ถูกรบกวนอีกเลย การพินาศของศพ
ที่แปลกประหลาดนี้ทำให้เกิดการคาดการณ์อย่างมากมาย แต่
สิ่งที่คุณจะเป็นไปได้มากที่สุดก็คือ พวกพ้อมดหมอผีได้นำศพ
ขึ้นมา และจัดท่วงท่าให้เป็นเช่นนั้น ในขณะที่พวกเขาใช้เวท
มนตร์หรือท่องคาถาต่างๆ เพื่อถามศพเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่จะ

^{๕๑} Alexander Hamilton, *Alexander Hamilton, A Scottish Sea Captain in Southeast Asia, 1689 – 1723*, 183 – 184.

เกิดขึ้นในอนาคต และจะได้รับคำตอบนั้นผ่านร่างกายของมนุษย์ ซึ่งข้าพเจ้าได้รับคำยืนยันเรื่องความจริงที่ได้ยินมาบ่อยครั้งนี้ จากบรรดาลูกเรือหลายคน ที่อยู่และเห็นเหตุการณ์ในช่วงนั้น ข้าพเจ้าจึงสืบหาว่า คนในสยามเคยถามเรื่องเหตุการณ์ในอนาคตด้วยวิธีนี้หรือไม่ ซึ่งข้าพเจ้าก็ได้รับการบอกกล่าวว่าพวกเขาทำเช่นนั้น^{๕๒}

กัปตันฮามิลตันยังเล่าเรื่องลัดทึบและเมืองจันทบุรีไว้ด้วยว่า

ชายฝั่งลัดทึบและเมืองจันทบุรีนั้นอยู่ในอาณาเขตของสยาม แต่ตลอดชายฝั่งมากกว่า ๕๐ ลิกนั้น ไม่พบเมืองท่าชายฝั่งแม้แต่เมืองเดียว บ้านเมืองแถบนี้แทบจะร้างผู้คนเกือบทั้งหมด แต่เป็นแหล่งผลิตไม้จันทน์ที่ดี รวมทั้งยางไม้พร้อมกับเครื่องโอสถอื่นๆ ซึ่งข้าพเจ้ามีความรู้เรื่องนี้พอสมควร^{๕๓}

แม้ในสมัยอยุธยาจะพบ จดหมายเหตุของชาวตะวันตกที่เกี่ยวกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกไม่มากนัก แต่ก็ทำให้เราทราบว่า ราชสำนักสยามมีการปกครองเมืองแถบนี้เจ็ดเมืองผ่านเมืองจันทบูรณ แต่อำนาจของราชสำนักก็ไปไม่ถึงหัวเมืองแถบนี้เท่าใดนัก ทำให้กลายเป็นที่ซ่องซุ่มของโจรผู้ร้าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกโจรสลัด ราชสำนักสยามจึงต้องส่งทหารปราบปรามอยู่เนืองๆ นอกจากนี้ ประชากรส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองจันทบูรณ เป็นชาวโคชินจีน (ซึ่งบางส่วนเป็นชาวคริสต์) เสียเป็นส่วนใหญ่ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสจึงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองแห่งนี้ เพื่อเผยแผ่ศาสนาในแถบนี้ แม้ใน ค.ศ. ๑๓๖๗ กรุงศรีอยุธยาจะเสียเมืองให้แก่พม่า บาทหลวงกลุ่มนี้ก็ยังคงเผยแผ่ศาสนาในเมืองจันทบูรณต่อไป แต่ทว่าในปัจจุบัน เอกสารที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกขาดช่วงไป จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑ ค.ศ. ๑๗๘๒ – ๑๘๐๙/ พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๕๒)

^{๕๒} Alexander Hamilton, *Alexander Hamilton, A Scottish Sea Captain in Southeast Asia, 1689 – 1723*, 184 – 185.

^{๕๓} Ibid., 185.

๕

เป็นที่ทราบกันดีว่า ใน ค.ศ. ๑๓๖๓ นั้น ราชอาณาจักรอยุธยาได้ล่มสลายลงอย่างเป็นทางการ ภายหลังที่กองทัพพม่าเข้าเมืองได้สำเร็จ ทำให้ดินแดนประเทศไทยปัจจุบันแตกออกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อย โดยมีกลุ่มทางการเมืองใหญ่อยู่ห้ากลุ่มด้วยกัน คือ กลุ่มเจ้าพระฝาง กลุ่มพระยาพิชัยโลก เจ้าพิมาย กลุ่มพระยานครศรีธรรมราช และกลุ่มของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มการเมืองที่อยู่ภายนอกราชอาณาจักรสยาม ที่มีสิทธิในราชบัลลังก์อยุธยาอยู่อีกสองกลุ่ม นั่นคือ กลุ่มของเจ้าจ้อย ซึ่งมีพระยาราชาศรีสุริยา เจ้าเมืองพุทไธมาศสนับสนุนอยู่ และกลุ่มของเจ้าศรีสังข์ ซึ่งพระยาอุทัยราชา (ค.ศ. ๑๓๕๘ – ๑๓๗๕/ พ.ศ. ๒๓๐๑ – ๒๓๑๘) พระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาให้ความสนับสนุน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีใช้เวลากว่าสี่ปีในการรวบรวมอำนาจ แต่แล้วในท้ายที่สุด ใน ค.ศ. ๑๓๘๒ อำนาจของพระองค์ก็สิ้นสุดลง พร้อมกับความวุ่นวายทางการเมืองในช่วงสั้นๆ และการสถาปนาราชวงศ์จักรี

ในสมัยธนบุรีนั้น แม้ราชสำนักสยามจะประสบภาวะวุ่นวายทางการเมือง เพราะต้องเผชิญศึกกับรัฐเพื่อนบ้านอยู่บ่อยครั้ง แต่ก็ไม่ได้ทำให้สยามขาดการติดต่อกับโลกภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับโลกตะวันตกแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามที่จะติดต่อกับวิโอซี โดยทรงให้ออกพระพิพิทโภขามีหนังสือไปถึงนายเปเรตุส อัลแบร์ตุส ฟาน เดอร์ พารา (Petrus Albertus van der Parra) ข้าหลวงใหญ่ของวิโอซีใน ค.ศ. ๑๓๖๙ (พ.ศ. ๒๓๑๒) ในขณะที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศก็ยังคงเผยแผ่ศาสนาในราชอาณาจักรสยามต่อไป แม้ในสมัยธนบุรี หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกจะมีความสำคัญต่อราชสำนักสยามเป็นอย่างมาก แต่ในปัจจุบันนี้ยังไม่พบเอกสารเรื่องเมืองแถบนี้เลย เรารู้แต่เพียงว่า บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังคงเผยแผ่ศาสนาในเมืองจันทบุรีต่อไปเท่านั้น เอกสารเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกจะเริ่มมีขึ้นอีกครั้งในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งจะกล่าวต่อไปในตอนข้างหน้า

๖

ก่อนที่จะเข้าประเด็นที่ว่าชาติตะวันตกที่เข้ามาในสยามตั้งแต่รัชกาลที่ ๑-๕ เล่าเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกไว้อย่างไรบ้าง ก็ขอกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตกในช่วงเวลานี้เสียก่อน ใน ค.ศ. ๑๗๘๒ ซึ่งเป็นช่วงที่รัชกาลที่ ๑ ทรงขึ้นครองราชย์ ก็มีชาวตะวันตกและกลุ่มชนที่มีเชื้อสายตะวันตกอาศัยอยู่ที่เมืองบางกอกอยู่แล้ว ที่สำคัญคือกลุ่มชาวโปรตุเกสและบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ นอกจากนี้ ราชสำนักสยามยังติดต่อกับโปรตุเกสอย่างเป็นทางการ ดังจะเห็นได้จากที่รัชกาลที่ ๑ ทรงมีพระราชสาส์นไปถึงพระราชนิมาเรย์ที่ ๑ (Marie I ค.ศ. ๑๗๗๗ - ๑๘๑๖/ พ.ศ. ๒๓๒๐ - ๒๓๕๙) ใน ค.ศ. ๑๗๘๖ (พ.ศ. ๒๓๒๙)^{๕๔}

ต่อจากนั้นในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒ ค.ศ. ๑๘๐๙ - ๑๘๒๔/ พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๓๖๗) ข้าหลวงโปรตุเกสที่มาเฝ้าแต่งตั้งให้คาร์โลส เดอ ซิลเวรา (Carlos de Silveira) นำบรรณาการมาถวายใน ค.ศ. ๑๘๑๘ (พ.ศ. ๒๓๖๑) และกลับเข้ามาเมืองบางกอกอีกครั้งหนึ่งในอีกสองปีต่อมาเพื่อขอทำสัญญาการค้าและพันธไมตรี ใน ค.ศ. ๑๘๒๑ (พ.ศ. ๒๓๖๔) มาร์ควิสเฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ส่งนายจอห์นครอเฟิร์ด (John Crawford) มาขอทำสัญญาทางการค้า ซึ่งมีเนื้อหาสำคัญคือต้องการแก้ไขวิธีค้าขายของราชสำนักสยาม ที่อังกฤษรังเกียจเป็นอันมาก แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ

ในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) มาติดต่อทำสัญญาพันธไมตรีและการค้าใน ค.ศ. ๑๘๒๖ (พ.ศ. ๒๓๖๙) เพื่อแก้ไขปัญหาเรื่องวิธีการค้าของราชสำนักสยาม ซึ่งอังกฤษไม่พอใจอีกครั้ง นำไปสู่การลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) อีกเจ็ดปีต่อมา สหรัฐอเมริกาส่งเอ็ดมันด์ โรเบิร์ต (Edmund Robert) เข้ามาทำสัญญาลักษณะเดียวกันนี้ ซึ่งราชสำนักสยามก็ยินยอมตามคำขอของโรเบิร์ต แต่ในท้ายที่สุดแล้วทั้งอังกฤษและสหรัฐอเมริกาก็ไม่ได้รับความสะดวกทางการค้าจากสัญญาแต่

^{๕๔} ปรีดี พิศณุมิวธิ, “พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๑ ถึงพระราชนิมาเรย์โปรตุเกส,” ใน *กระดานทองสองแผ่นดิน*, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๓), ๒๐๙ - ๒๓๑.

อย่างไร ทำให้รัฐบาลของทั้งสองประเทศพยายามที่จะเข้ามาแก้ไขสัญญาอีกครั้ง ดังจะเห็นได้จากใน ค.ศ. ๑๘๕๐ (พ.ศ. ๒๓๙๓) รัฐบาลอเมริกันได้ส่งโจเซฟ บัลเลสเตอร์ (Joseph Ballestier) และรัฐบาลอังกฤษส่งเซอร์เจมส์ บรูคส์ (James Brookes) มายังกรุงสยาม แต่ถูกปฏิเสธกลับไป ทว่ารัชกาลที่ ๓ ก็มีพระราชนุญาตให้บรรดาหมอสอนศาสนาเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในราชอาณาจักรสยามได้ และคนกลุ่มนี้กลายเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการนำวิทยาการตะวันตกเข้าสู่สังคมสยาม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษส่งเซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) เป็นราชทูตในสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย (Victoria ค.ศ. ๑๘๓๗ – ๑๙๐๑ / พ.ศ. ๒๓๘๐ – ๒๔๔๔) มาเจริญพระราชไมตรีกับรัชกาลที่ ๔ และขอทำสัญญาพันธไมตรีและการค้า ซึ่งลงนามกันในวันที่ ๑๘ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ ผลของสัญญานี้ทำให้สยามเสียเปรียบอังกฤษอยู่หลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และการเก็บภาษีขาเข้าร้อยละ ๓ สัญญาฉบับดังกล่าวนี้กลายเป็นแม่แบบของสัญญาที่สยามทำกับชาติตะวันตกอีก ๑๔ ประเทศและญี่ปุ่นในเวลาต่อมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจุดสูงสุดของการขยายอาณานิคมของชาติตะวันตก สยามจึงต้องเสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมตะวันตกไปเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นเสียสิบสองจุไทยและหัวพันทั้งหก (ค.ศ. ๑๘๘๘/ พ.ศ. ๒๔๓๑) ดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง (ค.ศ. ๑๘๙๓/ พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองหลวงพระบางและทางใต้ตรงข้ามปากเซ (ค.ศ. ๑๙๐๓/ พ.ศ. ๒๔๔๖) สยามยังเสียเมืองพระตะบอง เสียมเรียบและศรีโสภณใน ค.ศ. ๑๙๐๖ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ให้ฝรั่งเศส ในขณะที่สยามยังยกกลันตัน ตรัง กานู ไทรบุรี ปะลิสและเกาะใกล้เคียงให้แก่อังกฤษใน ค.ศ. ๑๙๐๘ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ด้วย^{๕๕}

^{๕๕} แกมสุข นุ่มนนท์, การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๒๘), ๑ – ๔.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามติดต่อกับชาติตะวันตกอย่างกว้างขวาง แต่หากเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตกในสมัยอยุธยา กับสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยา สยามมีฐานะเท่าเทียมหรือเหนือกว่าเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ – ๕ แล้ว สถานะของสยามจะตกเป็นรองชาติตะวันตกอยู่ตลอด ด้วยความเหินห่างนี้ เป็นสาเหตุที่ทำให้สายตาของชาวตะวันตกที่มองสยามในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐ นั้น แตกต่างไปจากเดิมคือ มองด้วยสายตาดูถูก และเห็นว่าชาวสยามเป็นพวกไร้อารยะไป

ภูมิหลังของความคิดดังกล่าวนี้มีมูลเหตุย้อนกลับไปในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ คือ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ อังกฤษ (ต่อมาในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ชาติตะวันตกอื่นๆ) ได้ก้าวผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรม โดยในระยะแรกจะเน้นไปที่อุตสาหกรรมการทอผ้า และต่อมาการปฏิวัติดังกล่าวได้เข้าไปสู่วิทยาการแขนงอื่นๆ ด้วย เช่น เรือกลไฟ ปืน^{๕๖} ทำให้ชาวเอเชียและชาวแอฟริกาไม่สามารถที่จะต่อกรกับชาวตะวันตกได้อีก นอกจากนี้ เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ – ๑๙ คือ ยุคภูมิธรรม (Age of Enlightenment) การปฏิวัติฝรั่งเศส (French Revolution) และสงครามนโปเลียน (Napoleon Wars) ก่อให้เกิดแนวคิดเสรีนิยมและกระแสชาตินิยมขึ้นในยุโรป^{๕๗} สองสิ่งนี้ได้ผลักดันให้ชาติมหาอำนาจในยุโรป ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษ ฝรั่งเศส จักรวรรดิออสเตรีย – ฮังการี (Austrian – Hungary Empire) หรือแม้แต่จักรวรรดิเยอรมัน (German Empire) ซึ่งเพิ่งสถาปนาขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๗๑ ต่างพยายามแข่งขันกันขยายอำนาจ ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ ไปยังดินแดนอื่นๆ

^{๕๖} H.L. Wesselling, **The European Colonial Empire 1815–1919**, Diane Webb trans. (London: Pearson Educational Limited, 2004), 12.

^{๕๗} Alice L. Conklin and Ian Christopher Fletcher, ed., “Introduction,” **European Imperialism 1830 – 1930, Climax and Contradiction**, (New York: Houghton Mifflin, 1999), 4 – 5.

ท่ามกลางกระแสจักรวรรดินิยมในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ก็ได้เกิดแนวคิดที่ทำให้การขยายอำนาจดังกล่าวมีความชอบธรรมมากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเรื่อง Survival is the fittest ของชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) หรือแนวคิดเรื่องภาระหน้าที่ของคนผิวขาว ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจมาจากบทประพันธ์เรื่อง White Man's Burden ของรูดยาร์ด คีปลิงส์ (Rudyard Kiplings) ซึ่งทำให้เกิดความคิดที่ว่า ชาวยุโรปมีหน้าที่ต้องปกครอง และเปลี่ยนศาสนาชาวเอเชียและชาวแอฟริกาให้เป็นไปในแบบของชาวยุโรป คุณค่าและ

การดำเนินชีวิตแบบชาวยุโรปเป็นสิ่งที่จำเป็น ทำให้ชาวยุโรปมีหน้าที่ต้องปรับปรุงวิถีชีวิตและสุขภาพของชนพื้นเมืองให้ดีขึ้น^{๕๔} ทำให้ไม่แปลกใจเลยว่า ในบันทึกประจำวันหรือจดหมายเหตุการเดินทางของชาวตะวันตกที่เข้ามาในเอเชีย รวมทั้งในสยามช่วงนี้มักจะมองว่า ผู้คนที่พวกเขาพบเห็นเป็นพวกไร้อารยธรรม หลงผิดในมิจฉาทิฐิ มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ยากจนและไร้สุขอนามัย

๘

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น แม้ราชสำนักสยามจะไม่ได้ติดต่อกับราชสำนักฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการ แต่ชาวฝรั่งเศสอันได้แก่ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังคงเผยแผ่ศาสนาในสยามอย่างต่อเนื่อง การเผยแผ่คำสอนของพระเป็นเจ้านั้นไม่ได้จำกัดอยู่เพียงในเมืองบางกอกเท่านั้น แต่บาทหลวงเหล่านี้ยังดำเนินงานอยู่แถบเมืองจันทบุรี ซึ่งบาทหลวงกลุ่มนี้กระทำมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

^{๕๔} Alice L. Conklin and Ian Christopher Fletcher, ed., "The Imperial Mission," *European Imperialism 1830 – 1930, Climax and Contradiction*, 55–57.

ตอนปลาย ทำให้ข้อมูลเรื่องเมืองจันทบุรีที่ได้รับจากบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศนั้นไม่ขาดตอนไป ในช่วงรัชกาลที่ ๑ – ๒ นั้น มีบาทหลวงหลายคนได้บันทึกเรื่องดังกล่าวนี้ไว้ คือ สังฆราชอาร์โนด์ – อองตวน การ์โนลต์ (Arnaud – Antoine Garnault) สังฆราชเอสปริต – มารีย์- โยแซฟ ฟลอรองส์ (Esprit – Marie – Joseph Florens) บาทหลวงฌอง – บัปติสต์ – เรอเน ราโบ (Jean – Baptiste – René Rabeau) บาทหลวงลิโอต์ (Liot) และบาทหลวงลาวูเอ (Lavoué)

จดหมายเหตุเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น เป็นของบาทหลวงลิโอต์ ซึ่งเขียนขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๘๓ (พ.ศ. ๒๓๒๖) รายงานว่า เขตแดนฝั่งตะวันออกของสยามนั้นไม่ค่อยปลอดภัยเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะเกิดความไม่สงบขึ้นในโคชินจีน เนื่องมาจากกบฏไต้เซ็น (ค.ศ. ๑๙๓๒ – ๑๘๐๒/ พ.ศ. ๒๓๑๕ – ๒๓๔๕) ในเวียดนาม บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศต้องย้ายสามเณรลัทธิโคชินจีนมายังเมืองจันทบุรี ในอีกสองปีต่อมา บาทหลวงลิโอต์ยังมีรายงานปรารภเรื่องค่าใช้จ่ายในเมืองจันทบุรี ซึ่งสูงมาก เพราะเมืองแห่งนี้อยู่บนเส้นทางเดินทัพและอยู่ห่างจากเมืองหลวง ใน ค.ศ. ๑๙๘๖ (พ.ศ. ๒๓๒๙) สถานการณ์ดูจะแย่ลงยิ่งกว่าเดิม บาทหลวงท้องถิ่นต้องเตรียมเรือไว้หนี เพราะภาวะสงครามที่รุ่มลุ่มไปทุกๆ ด้าน บาทหลวงลิโอต์ยังกล่าวว่า เมื่อชาวคริสต์และพวกมิชชันนารีในเมืองจันทบุรีไม่ทราบว่าจะหาสิ่งจำเป็นมาเลี้ยงชีพได้อย่างไร ก็จะมาหาเขาทุกครั้งไป ขณะเดียวกันบาทหลวงฝรั่งเศสเองก็ต้องซื้อหาสิ่งของยังชีพในราคาสูง ทว่าเหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้จำนวนชาวคริสต์ในเมืองจันทบุรีเพิ่มขึ้นเป็น ๓๐๐ คน^{๕๙}

ใน ค.ศ. ๑๙๘๘ (พ.ศ. ๒๓๓๑) บาทหลวงลิโอต์มีรายงานต่อไปว่า เกิดการปะทะกันระหว่างกัปตันเรือกับเจ้าเมืองจันทบุรี เรือลำนี้ได้เข้ามาส่งบาทหลวงผู้ช่วยคนหนึ่ง และทำเรือขนาดเล็กมาให้แก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ แต่เจ้าเมืองยึดเอาไว้ ในอีกสองวันต่อมาเจ้าพนักงานชั้นผู้น้อยสามคน ซึ่งหนึ่งในนั้นเป็นชาวคริสต์ รู้ภาษาละตินและโปรตุเกสมาเชิญกัปตันเรือไปพบเจ้าเมืองจันทบุรี เพราะต้องการของกำนัลจากกัปตัน ทว่ากัปตันกลับจำขังเจ้าพนักงานทั้งสามคน

^{๕๙} Baas Terwiel, “Towards a History of Chantaburi, 1700 3 1860,” in **Historical Documents and Literary Evidence** 7.

ไว้บนเรือ เพราะต้องการตัวนักเรียนชาวโคชินจีน ซึ่งเจ้าเมืองยังจับตัวไว้ กลับคืนมา และให้ลูกเรือชาวสยามนำหนังสือฉบับหนึ่งของเจ้าพนักงาน และหนังสือของเขาไปให้เจ้าเมืองด้วย เมื่อเรื่องดังกล่าวนี้รู้กันไปทั่วเมือง บรรดาญาติพี่น้องของเจ้าพนักงานทั้งสามก็มาเข้าพบเจ้าเมือง และต่อว่าเขาที่ปฏิบัติต่อกับต้นเรือเช่นนี้ ขณะเดียวกันบาทหลวงลิโด้ต้องการแก้ไขสถานการณ์ดังที่เกริ่นนี้ จึงพานักเรียนของคณะอีกหลาย ๆ คนไปเจรจากับกัปตัน ต่อมาเขาจึงยอมปล่อยตัวเจ้าพนักงานทั้งสามคนนี้^{๖๐}

ใน ค.ศ. ๑๗๙๑ (พ.ศ. ๒๓๓๔) จดหมายรายงานสถานการณ์ในเมืองจันทบุรี ซึ่งบาทหลวงฟลอรองส์เป็นผู้บันทึกไว้ว่า

ข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองจันทบุรีพร้อมกับบาทหลวงลิโด้ ซึ่งเป็นรองประมุขมิสซัง (provinciaire) มาสามอาทิตย์แล้ว และในอีกสองถึงสามวันข้างหน้า ข้าพเจ้าจะออกเดินทางไปประกาศพระคริสต์ธรรมในหมู่ชาวป่า ซึ่งอาศัยอยู่ในป่าเขาลำเนาไพร ห่างจากเมืองจันทบุรีสามวัน ข้าพเจ้านั้นฝากฝังคนที่มีบอดที่น่าสงสารนี้ไว้กับคำภาวนาของท่าน และการบูชาพระเป็นเจ้า เพื่อให้พระองค์ทรงชี้ทางสว่าง และเปลี่ยนศาสนาพวกเขาเสีย ข้าพเจ้าเองก็ขอประทานความคุ้มครองจากพระเป็นเจ้าเช่นกัน เพื่อที่จะสามารถทำงานของพระเจ้าให้แล้วเสร็จตามสมควร^{๖๑}

บาทหลวงฟลอรองส์ยังมีหนังสือเล่าเรื่องราวในเมืองจันทบุรีให้บาทหลวงเดส์กูว์วียแยร์ (M. Descourvière) ลงวันที่ ๒๗ มกราคม ๑๗๙๓ มีใจความว่า

ข้าพเจ้ามาถึงเมืองจันทบุรีตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๘๘ (พ.ศ. ๒๓๓๑) จนถึง ค.ศ. ๑๗๙๑ บาทหลวงลิโด้เพิ่งกลับมาจากโคชินจีน ข้าพเจ้ายังทำหน้าที่บาทหลวงต่อไป แม้ข้าพเจ้าจะสามารถทำ

^{๖๐} Baas Terwiel, "Towards a History of Chantaburi, 1700-3 1860," in **Historical Documents and Literary Evidence** 7.

^{๖๑} "M. Florens à M. Alary, A.M.-E., vol., 885, 289, 12 janvier 1791," in Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662-1811, Documents Historiques II**, 343.

หน้าที่ได้ดีมากก็ตาม สิ่งเล็กๆ น้อยๆ ที่ทำในที่นี้ นอกจากจะเป็นหน้าที่ต่อพระเป็นเจ้าแล้ว ยังเป็นหน้าที่ต่อเพื่อนร่วมงานที่ทำงานอย่างหนักอีกด้วย

บาทหลวงลิโด้ทำพิธีรับศีลล้างบาปให้แก่ชาวตั้งเกีย ๓๐ วัน และชาวโคชินจีนจำนวนเกือบเท่ากันนี้ ชาวกำพูชาอีก ๖๐ คน และชาวพม่าหรือชาวลาวจำนวนหนึ่ง เพราะเขาให้ข้าพเจ้าเดินทางไปยังเมืองบางกอก มีเด็กน้อยที่เป็นพวกมิชชันนารี ซึ่งกำลังใกล้จะสิ้นลมเข้ารับศีลล้างบาปอีกเกือบ ๒,๐๐๐ คน ในบรรดาผู้กลับใจเหล่านี้ มีอยู่สองคนที่เคยเป็นพระมาก่อน คนหนึ่งเป็นชาวโคชินจีน ส่วนอีกคนเป็นชาวพม่า นางสนมของพระเจ้าแผ่นดินโคชินจีนนางหนึ่งก็รับศีลล้างบาปด้วย สามิใหม่ของนาง ซึ่งเป็นช่างทองของพระคลัง...^{๖๒} ยังคงถูกจำโซ่ที่ขา เพราะรับศีลล้างบาปในวันนักบุญยอแซฟ ซึ่งเป็นนักบุญผู้คุ้มครองของเขา เขาหลบหนีจากกองทัพออกมาสารภาพบาปทุกๆ คืน ทำให้เขาต้องถูกจำโซ่ที่เท้าอยู่ตลอด

ชาวคริสต์เชื้อสายโปรตุเกสจำนวนหนึ่ง ซึ่งไม่ได้มีติดบอด เพราะความเมตตาของพระเป็นเจ้า และการเกลี้ยกล่อมของบาทหลวงลิโด้ มายังโบสถ์ของเรา เพื่อประกอบพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ในปีนี้เป็นปีเดียว ข้าพเจ้านับได้ ๑๕ คน แต่ยังไม่ได้รับการยอมรับจากหัวหน้าของเขา ซึ่งกล่าวว่า hoc opus, hic labor หมายความว่า พวกเขาจะรับศีลจากบาทหลวงฝรั่งเศส เมื่อใกล้จะตายเท่านั้นเช่นเดียวกับที่คนอื่นทำๆ มา sacramenta damus, securitatem non damus

ข้าพเจ้ารู้สึกปริศนาเกี่ยวกับบรรดาสุภาพบุรุษเหล่านี้ และหัวหน้าของพวกเขาที่กล่าวว่า ไม่ได้โกรธแค้นใดๆ ต่อบาทหลวงฝรั่งเศส เพียงไม่พอใจที่ชาวคริสต์ของพวกเรานั้นมีข้อขัดแย้งกับพวกเขา

^{๖๒} a recu plusieurs fois la rotinade ไม่พบความหมายในภาษาฝรั่งเศส คาดว่า น่าจะเกิดจากการคัดลอกที่ผิดพลาด

ข้าพเจ้าได้มอบสิ่งที่ดีที่สุด ที่ทำให้พวกเขาพอใจกับสัญญาของชาวคริสต์ จนกระทั่งสัญญาว่า หากพวกเราคนใดคนหนึ่งกล้าพูดหรือทำให้พวกเขาไม่พอใจ ข้าพเจ้าจะลงโทษให้เห็นเลย นอกจากนี้ชาวโปรตุเกสบอกว่า สังฆราชแห่งเมืองกัวนั้นห้ามไม่ให้พวกเขายอมรับอำนาจของชาวฝรั่งเศสอย่างชัดเจน วันหนึ่งข้าพเจ้าเลยถามหัวหน้าว่า ที่เขามักจะอ้างถึงอำนาจนั้นหมายความว่าอย่างไร ซึ่งเขาก็ไม่อาจจะตอบข้าพเจ้าได้^{๖๓}

ใน ค.ศ. ๑๗๘๖ (พ.ศ. ๒๓๒๙) บาทหลวงลิโอต์รายงานสถานการณ์ในเมืองจันทบุรีไว้ว่า

ข้าพเจ้าได้แจ้งไปในจดหมายฉบับที่แล้วถึงเรื่องสามเณราลัยซึ่งพระเป็นเจ้าทรงประทานหน้าที่นี้มาให้ สามเณราลัยแห่งนี้มีนักเรียนอยู่ ๒๒ คน มีนักเรียนสามคนศึกษาวิชาเทววิทยา ๙ คน กำลังสำเร็จวิชามนุษยศาสตร์ ส่วนที่เหลือนั้นร่ำเรียนภาษาละตินได้พอสมควร ข้าพเจ้าเพียงคนเดียวแม้จะถูกขัดขวางอยู่ไม่น้อย แต่งานที่ทำที่ยิ่งใหญ่นั้นก็เป็นเครื่องปลอบใจที่สำคัญยิ่งเช่นกัน พวกเราจัดงานเฉลิมฉลองและร้องเพลงในพิธีมิสซาเช่นเดียวกับที่ทำในฝรั่งเศส สมณกระทรวงเพื่อการเผยแผ่ศาสนาเชื่อว่า สามเณราลัยแห่งนี้ได้ปิดตัวลงไปแล้ว ดังนั้น พวกเขาจึงรับทราบด้วยความยินดีว่า สามเณราลัยยังดำเนินงานต่อไป^{๖๔}

บาทหลวงรูปนี้ยังมีหนังสือรายงานเรื่องการเผยแผ่ศาสนาในเมืองจันทบุรีลงวันที่ ๑๐ พฤศจิกายนในอีกสองปีต่อมาว่า

ข้าพเจ้าเริ่มงานสอนที่สามเณราลัยในเมืองจันทบุรี มีนักเรียนอยู่ทุกคน ดังนั้นจึงมีนักเรียนจากจีนและโคชินจีนมากกว่านี้มาเรียนที่สามเณราลัยด้วย สังฆราชแห่งเมเดลโลโปลิสมีหนังสือ

^{๖๓} “M. Florens à M. Descouvières, A.M.-E., vol., 887, 176, 27 janvier 1793,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 344.

^{๖๔} “M. Liot à M. Descouvières, A.M.-E., vol., 746, 169, 2 juin 1786,” in *ibid.*, 363.

มาถึงข้าพเจ้าว่า จะตั้งสามเณรลัทธิขึ้นในราชอาณาจักรสยามเช่น
กาลก่อน และอาจจะเป็นที่เมืองจันทบูรณ สถานที่หลังนั้นค่อนข้าง
จะเหมาะสมมาก อากาศที่นั่นบริสุทธิ์ (นักเรียนนั้นมีอาการป่วย
เล็กๆ น้อยๆ ตั้งแต่มาอยู่ที่นี้ เสีบยอาหารนั้นก็ราคาถูกลงกว่าใน
เมืองหลวง ทั้งยังมีอิสรภาพมากกว่า ทั้งยังห่างไกลจากชาว
โปรตุเกสแลชาวต่างชาติ ที่ๆ ข้าพเจ้ามีอยู่นั้นยกสูง และเพียง
พอที่จะตั้งสามเณรลัทธิ ซึ่งข้าพเจ้าคิดไว้แล้ว^{๖๔}

ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๙๐ (พ.ศ. ๒๓๓๓) บาทหลวงลาอูเอมี
รายงานเรื่องเมืองจันทบุรีไปว่า

เมื่อไม่นานมานี้ บรรดาพระสงฆ์ชาวสยามได้ก่อเรื่องให้กับ
นักเรียนคนหนึ่งของเรา ด้วยการกล่าวหาว่า ได้กระทำการละเมิด
ต่อพวกเขา เจ้าเมืองซึ่งนับถือปฏิบัติเป็นอย่างดี แลเคารพบูชา
บรรดาสงฆ์ยิ่งนัก ได้ส่งทหารสองนายมาล้อมสามเณรลัทธิเราไว้
ในทันที ข้าพเจ้านั้นมีเพียงตัวคนเดียว และทราบว่าจะต้องต่อสู้กับ
ความอยุติธรรมที่น่ากลัวยิ่ง จึงแจ้งว่า ข้าพเจ้าจะนำนักเรียนไปพบ
เจ้าเมืองด้วยตนเอง แลจะเล่าให้เขาฟังว่า เกิดอะไรขึ้นบ้าง ทหาร
จึงไม่กล้าที่จะทำอะไรรุนแรง

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไปที่กุฎิ ซึ่งขุนนางอยู่ที่นั่นตามที่ตั้งใจไว้ เจ้า
เมืองนั้นต้อนรับข้าพเจ้าเป็นอย่างดี เมื่อฟังข้าพเจ้าบอกเล่า
ผ่านตัวลามาแล้ว ก็เห็นอย่างชัดเจนว่า นักเรียนนั้นเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่
ด้วยความกลัวว่า บรรดาพระสงฆ์จะไม่พอใจ เจ้าเมืองจึงพูดว่า มี
เพียงพระเป็นเจ้าเท่านั้นที่ทราบว่า พวกเขาทำอะไร และตัว
ข้าพเจ้าเองก็ไม่ได้มีอำนาจใดๆ เหนือพวกเขา

เจ้าเมืองหยุดพูดโดยทันที เมื่อพระเจ็ดแปดคนกระโจนเข้าหา
เด็กหนุ่มที่น่าสงสาร เพื่อต่ออยเขา ทั้งยังจับลามาเอาไว้ด้วย หัวหน้า

^{๖๔} “M. Liot à MM. Boiret et Descouvières, A.M.-E., vol., 746, 232, 10 novembre 1788,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 363.

ของพวกพระก็ก้าวออกมา และตบหน้าข้าพเจ้าด้วย แต่เจ้าเมืองซึ่งยืนดูด้วยความสงบ ได้เข้าห้ามพวกเขา แลส่งสัญญาณให้ข้าพเจ้าออกมา นักเรียนสองคนนั้นต้องถูกทิ้งไว้บนเตียงเป็นเวลาสามสัปดาห์ พระเป็นเจ้าทรงช่วยคุ้มครองพวกเรา มีผู้เพ็ดทูลต่อพระเจ้าแผ่นดินว่า ขุนนางคนเดียวกันนี้ทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรมหลายอย่าง เขาจึงถูกเชียน ๒๐๐ ทีแลเสียค่าปรับเป็นจำนวนเงิน ๓๖,๐๐๐ ลีฟ หลังจากนั้นจึงถูกลดตำแหน่งลง แลให้ไปกินเมืองที่มีประชากรอยู่เบาบาง แลไม่มีความหวังที่จะกลับมากินตำแหน่งเดิมอีกต่อไป

พวกเราใช้ชีวิตอยู่ที่นี่ด้วยความยากลำบากยิ่ง และข้าพเจ้าค่อนข้างชื่นชอบความสม่ำเสมอของบรรดานักเรียนที่พอใจกับสภาพการณ์นี้ ซึ่งยกความดีทั้งหมดนี้แต่พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้ากล้าที่จะยืนยันว่า ไม่มีบาทหลวงหรือนักบวชเพี้ยนทุกซัด ที่จะยากไร้ไปกว่านักเรียนของเราที่ดูจะขาดแคลนไปเสียทุกสิ่ง และต้องไปยังเกาะ ซึ่งไม่มีทั้งข้าวกินและเงินใช้^{๖๖}

บาทหลวงพลอรองซ์ยังมีบันทึกเรื่องเมืองจันทบุรีอีกครั้งหนึ่ง ลงวันที่ ๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๙๓ (พ.ศ. ๒๓๓๖) ว่า

ข้าพเจ้ามีหน้าที่รับผิดชอบดูแลสามเนรลัษแห่งหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าจะมีนักเรียนอยู่น้อย แต่ก็มิใช่ค่าใช้จ่ายอยู่พอสมควร ข้าพเจ้าเพียงอย่างเดียว ข้าพเจ้าใช้เงินซื้อมากกว่า ๕๐ เหรียญ (Piastres) ใช้เงินซื้อเสื้อผ้าไปประมาณ ๒๐ เหรียญ ข้าพเจ้ายังมิได้นำรวมปลาที่ซื้อ ซึ่งจะมีค่าแะ ค่าเรือที่ใช้ออกจับปลา บ้านพักก็ต้องซ่อมแซม และค่าใช้จ่ายอื่นๆ อีก ที่ยาวเกินกว่าที่จะบันทึกไว้ ท่านสามารถที่จะตัดสินใจด้วยตนเองได้ เพราะท่านเป็นผู้ดูแลครอบครัวเหมือนข้าพเจ้า ๑๐๐ เหรียญสามารถใช้ได้อย่างกว้างขวางมาก ใน ค.ศ. ๑๗๙๑ ข้าพเจ้าได้รับเงิน ๓๐๐ เหรียญ ๑๐๐ เหรียญใน ค.ศ.

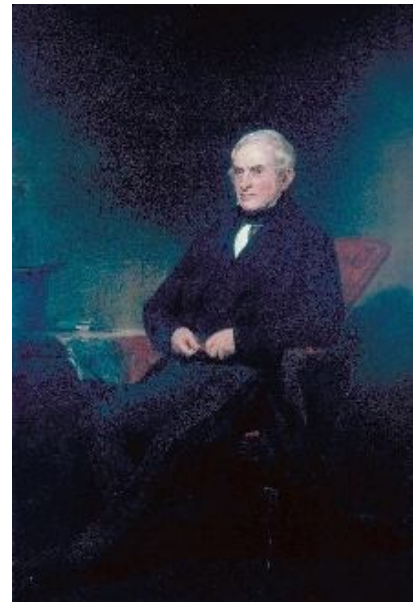
^{๖๖} “M. Lavoué à M. Alary, A.M.-E., vol., 746, 282, 22 octobre 1790,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II*, 363 – 364.

๑๓/๙๒ และ ๑๘๓ เหรียญใน ค.ศ. ๑๓/๙๓ ข้าพเจ้าต้องใช้เงิน ๒๐๔ เหรียญสำหรับสามเนราลัยตลอดระยะเวลาสองปี ขณะเดียวกันก็ต้องชำระหนี้จำนวน ๒๐๐ เหรียญที่บาทหลวงลิโด้ ทิ้งเอาไว้ รวมทั้งหนี้สินจำนวน ๓๐ เหรียญที่ข้าพเจ้าไปกู้ยืมมาก่อนหน้านี้ ข้าพเจ้าจึงเหลือเงินใช้ ๑๔๙ เหรียญตลอดทั้งปี

๙

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นช่วงเวลาที่ชาวตะวันตก ทั้งนักการทูต พ่อค้าหรือ หมอสอนศาสนาเข้ามายังสยามอย่างต่อเนื่อง พวกเขาได้เขียนจดหมายเหตุเรื่อง กรุงสยาม รวมทั้งเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกไว้นับน้อยเลยทีเดียว ที่ สำคัญคือ จดหมายเหตุของจอห์น ครอบเฟิร์ตและจอร์จ ฟินเลย์สัน (George Finlayson), ชาร์ลส์ กุสสลาฟฟ์ (Charles Gutzlaff) หมอสอนศาสนาชาวเยอรมัน ฌอง บัปติสต์ ปาลเลอกัวซ์ (Jean – Baptiste Pallegoix) สังฆราชฝรั่งเศส, วิลเลียม ซามูเอล เวทแมน รัสเซนเบอร์เกอร์ (W.S.W Ruschenberger) ศัลยแพทย์ชาวอเมริกัน และเฟรเดอริค อาเธอร์ นีล (Frederick Arthur Neale)

จอห์น ครอบเฟิร์ตเกิดใน ค.ศ. ๑๓/๘๓ (พ.ศ. ๒๓๒๖) เป็นชาวสก๊อต ศึกษาวิชาแพทย์ที่ มหาวิทยาลัยเอดินเบิร์ก ก่อนที่จะมาทำหน้าที่ ผู้ช่วยศัลยแพทย์ในกองทหารพื้นเมืองที่ ๓ ที่ อินเดียใน ค.ศ. ๑๘๐๓ (พ.ศ. ๒๓๔๖) และย้ายไป ประจำการที่ปีนัง ซึ่งที่นั่นครอบเฟิร์ตได้เล่าเรียน ภาษามลายูจนแตกฉาน ต่อมาระหว่าง ค.ศ. ๑๘๑๑ – ๑๘๑๖ (พ.ศ. ๒๓๕๔ – ๒๓๕๙) เขา ย้ายไปประจำอยู่ที่เกาะชวา ในระหว่างที่รัฐบาล อังกฤษปกครองที่นั่นเป็นระยะสั้นๆ หลังจากนั้น รัฐบาลอังกฤษได้มอบหมายหน้าที่สำคัญต่างๆ ให้แก่ครอบเฟิร์ต ไม่ว่าจะเป็นทูตไปสยามระหว่าง ค.ศ. ๑๘๒๑ – ๑๘๒๒ ข้าหลวงใหญ่ประจำสิงคโปร์ (ค.ศ. ๑๘๒๓ – ๑๘๒๗/

จอห์น ครอบเฟิร์ต

พ.ศ. ๒๓๖๖ – ๒๓๗๐) ทูตไปอังวะ (ค.ศ. ๑๘๒๓)^{๖๗} ด้วยหน้าที่การงานและความสามารถของเขา ครอเพิร์ตได้แต่งหนังสือไว้ประจํานวนมาก ซึ่งมีคุณูปการกับการศึกษาประวัติศาสตร์ มนุษยศาสตร์และวัฒนธรรมของเอเชีย ไม่ว่าจะเป็น History of the Indian Archipelago (1820), in three volumes, Journal of an Embassy to the Court of Ava in 1827 (1829), , Inquiry into the System of Taxation in India, Letters on the Interior of India, an attack on the newspaper stamp-tax and the duty on paper entitled Taxes on Knowledge (1836), Grammar and Dictionary of the Malay Language (1852), Descriptive Dictionary of the Indian Islands and Adjacent Countries (1856) และ An Historical and Descriptive Account of China (1836)

จดหมายเหตุเรื่อง Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China, exhibiting a view of the actual State of these Kingdoms ของจอห์น ครอเพิร์ตนั้น เริ่มขึ้นเมื่อ ครอเพิร์ตเดินทางออกจากเมืองกัลกัตตา ผ่านสิงคโปร์ ก่อนที่จะเข้าสู่เมืองบางกอก ซึ่งเขาบันทึกเรื่องราวไว้อย่างละเอียด ทั้งเรื่องภารกิจของเขาที่เมืองแห่งนี้ สภาพภูมิประเทศ การค้าและวิถีชีวิตของผู้คน หลังจากนั้น ครอเพิร์ตเดินทางไปยังเมืองเว้ ซึ่งเป็นเมืองหลวงต่อไป โดยล่องเรือผ่านชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยาม และชายฝั่งกัมพูชา เขาบันทึกเรื่องดังกล่าวไว้อย่างละเอียดเช่นกัน ดังนั้น เอกสารฉบับนี้จึงมีความสำคัญต่อการศึกษาการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและธรรมชาติวิทยาของหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกไว้มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมู่เกาะสีชัง เมืองจันทบุรีและเมืองทุ่งใหญ่หรือเมืองตราด โดยเริ่มเล่าเรื่องการสำรวจเกาะสีชังของพวกเขาว่า

วันที่ ๔ สิงหาคม --- ตั้งแต่วันที่ ๒๖ กรกฎาคมจนถึงวันที่ ๒ ของเดือนนี้ พวกเขายพยายามนำเรือเข้าเทียบท่าหมู่เกาะที่กำลังจะไปถึงได้อย่างปลอดภัย หมู่เกาะแห่งนี้นักเดินเรือเก่าแก่ของพวกเราเรียกว่า หมู่เกาะดัตช์ แลชาวพื้นเมืองเรียกว่า เกาะสีชัง เนื่องจากสันดอนนั้นตื้นนัก จึงต้องเรือของลงบางส่วน เพื่อให้เรือกินน้ำน้อยลงจาก ๑๕ ฟุตเหลือเพียง ๑๒ ฟุต ตลอดระยะเวลา

^{๖๗} Michael Smithies, *Descriptions of Old Siam*, 133 – 134.

ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเราออกจากเมืองบางกอกมาแล้ว พวกเราก็พบกับสภาพอากาศที่มีคลื่นลมดีแลราบเรียบมาโดยตลอด พวกเรามาถึงหมู่เกาะแห่งนี้ตั้งแต่เมื่อวานตอนบ่ายแล้ว แลยินดียิ่งนักที่พบอ่าวที่ปลอดภัยแลงดงาม ตั้งอยู่ระหว่างเกาะสีชัง ซึ่งเป็นเกาะหลัก กับเกาะขาม (Koh-kam) ซึ่งมีขนาดรองลงมา คณะเดินทางขึ้นฝั่งในตอนเย็น แลพบว่าไม่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่บนเกาะเลย มีกระท่อมร้างหลังหนึ่งเท่านั้น ใกล้ๆ กันนี้ เราเห็นร่องรอยการเพาะปลูก ซึ่งย้อนหลังกลับไปเพียงไม่กี่ปีเท่านั้น ดังจะเห็นได้จากพืชที่ทนทานจำนวนหนึ่ง เช่น พริกขี้หนู มันเทศ แลต้นคราม ซึ่งยังฝังอยู่เหนือผิวดินประมาณสามหรือสี่เอเคอร์

ในการมาเยี่ยมเยือนครั้งนี้พวกเราไม่พบสัญญาณที่แสดงว่ามีชาวบ้านทำมาหากินหรืออยู่อาศัยใดๆ เลย นอกจากที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น หลังจากนั้นพวกเราจึงไปที่เกาะขาม ซึ่งตั้งอยู่ทางตะวันออกของอ่าว เกาะแห่งนี้ประกอบด้วยภูเขาที่มีความสูงในระดับปานกลาง คือ สูงประมาณหนึ่งไมล์ มีการถางป่าไว้เพื่อปลูกข้าวโพด แตงกวา บวบและกล้วย ส่วนชายฝั่งนั้นมีหมู่บ้านชาวประมงตั้งอยู่ ๑๐ หรือ ๑๒ ครั้วเรือน ชาวบ้านนั้นไม่มีท่าทีเขินอายแต่อย่างใด แต่กลับต้อนรับพวกเราด้วยความกรุณายิ่ง ดังจะเห็นได้จากที่พวกเขาแบ่งแยม กล้วยแลปลาให้ โดยไม่เรียกร้องค่าตอบแทนใดๆ เลย

ในยามรุ่งสาง พวกเราไปที่เกาะสีชังกันอีกครั้งหนึ่ง โดยไปขึ้นฝั่งที่ชายหาด ซึ่งอยู่ไกลออกไปจากจุดที่พวกเราไปถึงเมื่อวานนี้ ที่นี้พวกเราพบโรงเก็บของ ซึ่งมุงหลังคาด้วยกระเบื้อง มีเส้นทางที่สะดวกอันมุ่งหน้าไปสู่ป่า เมื่อพวกเราเดินไป ๑ ใน ๔ ไมล์ ก็ไปพบกับน้ำพุ ที่มีน้ำสะอาดบริสุทธิ์ แลห่างจากที่นี้ไป ๑ ใน ๔ ไมล์ พวกเราก็ขึ้นไปบนภูเขา ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของเกาะสีชังนี้ พวกเราได้พบกับน้ำพุแลพระเจดีย์หรือยอดแหลมศักดิ์สิทธิ์ (Holy spire) ที่อยู่ใกล้ๆ กัน พระเจดีย์นี้มีความสูงประมาณ ๓๐ เมตร ที่นี้ก็ยังไม่พบ

ร่องรอยว่ามีผู้คนอาศัยอยู่บ้าง อันที่จริงแล้วสิ่งก่อสร้างนี้เป็นสถานที่ที่พ่อค้าที่ไปมาค้าขายระหว่างเมืองบางกอกกับเมืองในฝั่งตะวันออกมักมาลัการบูชา

พวกเรายังได้ไปเกาะขามเป็นครั้งที่ ๒ ด้วย ชาวบ้านมาต้อนรับพวกเราด้วยความสนิทสนม แลเอาใจใส่เช่นที่เคยเป็นมา หลายคนติดตามพวกเราขึ้นไปถึงยอดเขา เป็นระยะทางกว่า ๑๐ – ๑๒ ไมล์ เรามองเห็นทิวทัศน์ของบริเวณใกล้เคียงจากที่นั่น รวมทั้งหมู่เกาะจำนวนมากที่ทอดยาวตลอดชายฝั่งของอ่าวสยาม^{๖๔}

หลังจากนั้นคณะของจอห์น ครอบเฟิร์ดยังขึ้นไปสำรวจบนเกาะลิซังอีกครั้ง และในครั้งนี้นักเรามีโอกาสได้พบกับชาวเกาะสองคน เป็นชายหญิงคู่หนึ่ง ซึ่งครอบเฟิร์ดมีบันทึกว่า พวกเขามีความเป็นอยู่ที่แร้นแค้นดังนี้

วันที่ ๑๔ สิงหาคม ขณะนี้พวกเราพำนักอยู่ที่หมู่เกาะลิซังมาได้ ๙ วันแล้ว โดยไม่พบว่ามีชาวบ้านอาศัยอยู่ที่นั่นแม้แต่คนเดียว ทว่าในเวลาเช้าของเมื่อวานนี้ ใกล้ๆ กับที่เรือทอดสมออยู่ เราพบรอยเท้ารอยหนึ่ง ซึ่งนำพวกเราผ่านป่าไปจนถึงพื้นที่เพาะปลูก ซึ่งมีขนาด ๑๐ หรือ ๑๒ เอเคอร์ ล้อมรอบด้วยป่าลึกในทุกทิศทุกทาง ตรงกลางมีกระท่อมหลังหนึ่งตั้งอยู่ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่นั้นเป็นชายชราแลสตรีนางหนึ่ง หน้าตาของแต่ละคนดูราวมีอายุสัก ๗๐ ปี และมีสุขภาพอ่อนแอเป็นอย่างยิ่ง ผู้ชายนั้นเป็นชาวจีน ส่วนเพื่อนของเขาเป็นชาวลาว แม้ว่าพวกเราจะได้เดินทางไปหาพวกเขาทันที และดูจะเป็นชาวยุโรปกลุ่มแรกที่ชาวบ้านทั้งสองคนนี้เคยพบ แต่พวกเขากลับต้อนรับพวกเราด้วยความสนิทสนม แลเชิญพวกเราเข้าไปในเคบินทันทีอย่างไม่วุ่นเกรงใดๆ ทั้งสิ้น ชาวบ้านทั้งสองยังให้กล้วยแลข้าวโพดอินเดียน (Indian Corn) แก่เราอีกด้วย

^{๖๔} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China*, introduction by David K. Wyatt, (Oxford: Oxford University Press, 1987), 187 – 188.

หญิงชราผู้นั้นปฏิบัติต่อพวกเราด้วยความเอาใจใส่แลเมตตา กรุณา ชาวบ้านทั้งสองคนนี้เล่าให้ฟังว่า พวกเขาประกอบอาชีพ ปลุกพืชผัก เพื่อนำไปขายให้กับเรือสินค้า ที่ไปมาค้าขายระหว่าง เมืองบางกอกกับจันทบูรณ พื้นที่เพาะปลูกของพวกเขานั้นดูเป็น ระเบียบเรียบร้อยตามแบบชาวจีน พวกเขาเพาะปลูกข้าวโพด มันเทศ พริกชี้ฟ้า แลแตงกวาไว้ พื้นที่บริเวณส่วนนี้ของเกาะเป็นพื้นที่ ที่อุดมสมบูรณ์แลราบเรียบมากกว่าที่เรามองเห็นจากอ่าวเสียอีก

ในเช้าวันนี้ชายชราได้มาเยี่ยมเยียนพวกเราที่เรือตามที่ได้ สัญญาไว้ แลเดินทางกลับด้วยความยินดียิ่ง เพราะพวกเราได้มอบ ของกำนัลให้เขาแลเพื่อนของเขาด้วย^{๖๙}

จอห์น ครอเฟิร์ดยังมีบันทึกเรื่องธรณีวิทยาของหมู่เกาะแห่งนี้อย่างย่อๆ ว่า

หมู่เกาะสี่ซังประกอบด้วยเกาะ ๘ เกาะด้วยกัน ส่วนที่ยาว ที่สุดนั้นยาวประมาณ ๕ ไมล์ แลส่วนที่แคบที่สุดยาวประมาณ ๑ ๑/๔ ไมล์ ชายฝั่งนั้นมีลักษณะเป็นผาชัน แลเต็มไปด้วยโขดหิน แทรกด้วยส่วนเว้าตามแนวชายฝั่ง ทุกๆ ที่ถูกปกคลุมไปด้วยป่าไม้ ยกเว้นเพียงสองสามแห่งเท่านั้นที่เป็นภูเขาสูงแลลาดชันมาก ทำให้ ดินไม่สามารถเกาะอยู่ตามหินได้เลย รูปทรงของภูเขานั้นเป็นภูเขา รุนโบราณ บริเวณฐานเป็นหินแกรนิต ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะสามารถ มองเห็นได้ในช่วงน้ำลงเท่านั้น นอกจากนั้นยังมีหินสคอว์ต แล หินปูนที่แตกเป็นเม็ดๆ มีสีฟ้า ปะปนอยู่กับเนื้อดินและดินที่ใช้ใน การเพาะปลูก

นอกจากนี้ยังมีสินแร่ชนิดอื่นๆ อีก ได้แก่ หินสคอว์ตสีขาว ซึ่งเป็นสายแร่ที่แทรกตัวอยู่ในหินปูน หินสคอว์ตและหินแกรนิต สาย แร่โดโลไมต์ (Dolomite) ซึ่งจะพบในหินปูนเท่านั้น บนเกาะที่มีขนาดเล็กกว่าแห่งหนึ่ง พบสายแร่เหล็กผสมกับแร่โมราในหินสคอว์ต

^{๖๙} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China*, 190.

ส่วนในบริเวณที่สูงชันของเกาะใหญ่ (เกาะสีชัง/ ผู้เขียน) นั้น มีถ้ำอยู่หลายแห่ง ซึ่งพวกเราพายเรือเข้าไปได้ ที่นั่นมีหินงอกหินย้อยที่ดูน่าอัศจรรย์ใจงอกเรียงรายกันอยู่ ดูแปลกตาแลงดงามคล้ายภาพวาดยิ่งนัก^{๗๐}

พฤกษศาสตร์ของหมู่เกาะสีชังก็เป็นหนึ่งในเรื่องที่คุณเขียนอธิบายไว้ว่า

พินเลย์สันอธิบายลักษณะด้านพฤกษศาสตร์ของเกาะไว้อย่างน่าสนใจมาก ซึ่งทำให้เขารู้จักพันธุ์พืชใหม่ๆ อีกจำนวนหนึ่ง แต่เรากลับไม่พบต้นปาล์มแต่อย่างใด พืชพันธุ์ใหม่ๆ ที่พบในบริเวณนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับพืชที่ขึ้นในเขตเส้นศูนย์สูตร พบต้นช่อนกลื่นจำนวนมาก ซึ่งหนึ่งในนั้นมีลักษณะที่พิเศษมาก อันเราจะบรรยายไว้เป็นพิเศษคือ พินเลย์สันและนายแพทย์วัลลิช (Dr. Wallich) เห็นว่า ต้นช่อนกลื่นนี้เป็นสายพันธุ์ใหม่ของพืชตระกูล *menispermum* ซึ่งสามารถสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน คือ ขนาดของรากที่ใหญ่มาก พวกเราได้นำต้นช่อนกลื่นจำนวนหนึ่งขึ้นมาบนเรือด้วย ต้นที่ ๑ นั้นหนัก ๑๕๐ ปอนด์ (lbs)^{๗๑} อีกต้นหนัก ๓๕๐ ปอนด์ แลต้นที่ ๓ หนัก ๔๗/๔ ปอนด์ เส้นรอบวงของรากช่อนกลื่นต้นสุดท้ายนี้ยาว ๙.๕ ฟุต นอกจากนี้ ยังได้นำต้นช่อนกลื่นที่มีขนาดเล็กกลับไปที่สวนพฤกษศาสตร์ที่เมืองกัลกัตตาด้วย

รากขนาดใหญ่นั้นถูกฝังอยู่ในดินประมาณ ๑ ใน ๔ ส่วน ส่วนที่เหลือนั้นจะอยู่เหนือผิวดิน ลำต้นมีขนาดเล็ก แลเป็นไม้เลื้อย ซึ่งแตกต่างอย่างมากกับรากที่มีขนาดใหญ่มาก เพราะเส้นผ่าศูนย์กลางส่วนที่อวบที่สุดของลำต้นนั้นมีขนาดไม่ถึง ๑ นิ้ว พวกเราพบพันธุ์ไม้ที่มีลักษณะแปลกตาเช่นนี้ในหมู่เกาะที่มีขนาดเล็กกว่านี้อีกสองสามแห่ง ในบริเวณที่มีลักษณะเป็นดินปนหิน ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากชายฝั่งทะเลเท่าใดนัก พืชชนิดนี้มักจะเติบโตได้เงาไม้แก่ของมันเป็นสีขาว แฉ่น มีลักษณะคล้ายแป้ง ซึ่งสามารถที่จะ

^{๗๐} Ibid., 191.

^{๗๑} ปัจจุบัน ๑ ปอนด์เท่ากับ ๐.๔๕๓๕๙๒๓๗ กิโลกรัม

กินได้ ชาวพื้นเมืองเรียกพืชชนิดนี้ว่า Pai-pun-chang หรือ elephant yam ชาวบ้านยังบอกเล่าว่า พืชชนิดนี้ให้แบ่งได้ ทำให้ในบางครั้งพวกเขาจะใช้ต้นไม้นี้ในยามที่ขาดแคลนอาหาร แต่พวกเขาไม่ค่อยจะเห็นค่าของมันเท่าใดนัก^{๓๖๒}

จอห์น ครอเฟิร์ดยังเล่าเรื่องสัตว์ที่เขาพบในหมู่เกาะสิซังว่า

สัตว์สี่เท้าที่พวกเราพบบนเกาะนี้นั้นจะมีเพียงหนูขนาดใหญ่ แลกระรอกขนาดเล็กที่มีความยาวประมาณหนึ่งฟุต กระรอกนั้นอาศัยอยู่ในป่าเป็นจำนวนมาก แลพวกเราก็กสามารถจับมันมาเป็นสัตว์ตัวอย่างได้หลายตัว สัตว์ชนิดนี้มีสีขาวนํ้านมตลอดทั้งตัว ยกเว้นที่เท้าเท่านั้นที่เป็นสีดำ

ในบรรดาสัตว์ปีกทั้งหมด สัตว์ที่พวกเราพบบ่อยที่สุดก็คือนกพิราบขาว ซึ่งเคยกล่าวถึงมาแล้ว พวกเราพบเห็นแลจับนกพิราบบนเกาะขนาดเล็กแห่งหนึ่งมาได้ พวกเราเห็นว่า นกพิราบชนิดนี้เป็นนกพิราบสายพันธุ์ใหม่ มีขนาดใหญ่กว่านกพิราบธรรมดา นกชนิดนี้มีคอแลหลังเป็นสีน้ำตาลแดง เป็นเงาคัลลายโลหะ ส่วนปีกและหางเป็นสีดำ ส่วนหัวเป็นสีซีเทา นกพิราบขาวนี้เป็นนกที่ขี้อายมาก นอกจากนี้ เรายังพบนกพิราบสีเขียวขนาดเล็กซึ่งมีหน้าอกสีเหลือง เหยี่ยวจับปลา (Fishing eagles) ซึ่งมีขนาดใหญ่พอสมควร พวกเรายังเก็บตัวอย่างของสัตว์ เหล่านี้มาด้วย

อ่าวของเกาะสิซังและทะเลบริเวณใกล้เคียงนี้มีปลาชุกชุมมาก แต่ชาวพื้นเมืองเป็นคนเกียจคร้าน แลไม่มีหัวการค้าแต่อย่างใด ทั้งยังพอใจกับการหาปลาเท่าที่ต่อการเท่านั้น^{๓๖๓}

^{๓๖๒} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China*, 192.

^{๓๖๓} Ibid., 192 – 193.

แม้คณะของจอห์น ครอเฟิร์ตจะไม่ได้ไปเมืองจันทบูรณหรือเมืองทุ่งใหญ่ แต่เขาก็บันทึกเรื่องราวของเมืองทั้งสองแห่งนี้ไว้ หลังจากสนทนากับกัปตันเรือชาวจีน ที่เดินทางจากเมืองทุ่งใหญ่ไปค้าขายที่เมืองบางกอก ดังนี้

วันที่ ๕ สิงหาคม --- ก่อนเที่ยงวัน พวกเราได้ต้อนรับได้กังเรือสำเภาจีนขนาดเล็กลงสองคน พร้อมกับผู้ติดตาม ซึ่งมาถึงที่นี่ในตอนเช้า พวกเขาออกจากเมืองทุ่งใหญ่ เพื่อเดินทางไปเมืองบางกอก พร้อมกับสินค้าคือ พริกไทย แขนงของพวกเขาเหล่านี้มีหลากหลายเชื้อชาติ บางคนเป็นชาวจีน บ้างเป็นชาวโคชินจีน นอกจากนั้นเป็นชาวสยามแลกัมพูชา ทั้งนี้เพราะเมืองแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวสยาม มีชนชาติต่างๆ อาศัยอยู่รวมกัน รวมทั้งชนเผ่าที่ยังป่าเถื่อนด้วย ได้กังเรือเล่าให้พวกเราฟังว่า เมืองทุ่งใหญ่แลเมืองจันทบูรณนั้นเป็นแหล่งผลิตพริกไทย กระวานแลไม้กฤษณา สินค้าประเภทแรกนั้นมีอยู่อย่างมากมาย แต่ที่เมืองทุ่งใหญ่แห่งเดียวนั้น ก็สามารถเก็บได้ ๑๕,๐๐๐ หาบ (picul)^{๓/๔} ในแต่ละปี พวกเขายังเล่าอีกว่า โจรสลัดจากตรังกานูแลเมืองอื่นๆ ในคาบสมุทรมลายูได้รับกวนการค้าขายฝั่งของเมืองทุ่งใหญ่แลเมืองจันทบูรณเป็นอันมาก^{๓/๕}

ในโอกาสนี้ ครอเฟิร์ตมีโอกาสพบกับชาวช่อง ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองของจันทบุรี เขาจึงบันทึกเรื่องนี้ด้วยความตื่นเต็นว่า

ในบรรดาแขนงของพวกเขา นั้น ข้าพเจ้าได้พบกับชาวปาเชื้อสายช่อง ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองของจันทบูรณแลเมืองทุ่งใหญ่ผู้หนึ่ง เขามีลักษณะที่แตกต่างจากที่ข้าพเจ้าเคยทราบมาเป็นอันมาก หน้าตาและผิวพรรณของบุคคลที่ข้าพเจ้าพบเห็นนี้แตกต่างจากชาวสยามเป็นอันมาก คือ มีผมที่อ่อนนุ่มกว่า มีเคราดกกว่า หน้าตาดูสะอาดตาและมีผิวคล้ำกว่าอีกด้วย แต่ลักษณะดังกล่าวนี้

^{๓/๔} ๑ หาบ เท่ากับ ๖๐ – ๔๘ กิโลกรัม

^{๓/๕} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China*, 189.

อาจจะเป็นลักษณะเฉพาะของคนๆ นี้ก็ได้ เขาได้สอนคำศัพท์สั้นๆ
ให้แก่ข้าพเจ้าด้วย เชื่อว่า คำๆ นี้เป็นภาษาแม่ของเขา แม้ว่าจะมี
การยืมคำศัพท์จำนวนหนึ่งจากภาษากัมพูชาก็ตาม^{๓๖}

จอร์จ ฟินเลย์สันเป็นชาวสกอตโดยกำเนิด เกิดในครอบครัวที่มีฐานะ
ยากจน แต่ด้วยความมานะพยายามของเขา ฟินเลย์สันได้ศึกษาวิชาแพทย์ที่เมือง
เอดินเบิร์ก ก่อนที่จะเข้าประจำการในกองทัพอังกฤษที่ศรีลังกาและเบงกอล
จอร์จ ฟินเลย์สันไม่ได้ให้ความสนใจแต่เรื่องการแพทย์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่
เขายังสนใจเรื่องธรรมชาติวิทยาอีกด้วย ดังนั้นระหว่าง ค.ศ. ๑๘๒๑ – ๑๘๒๒
ฟินเลย์สันได้รับหน้าที่ศัลยแพทย์ และนักธรรมชาติวิทยาในคณะจอห์น ครอบเฟิร์ด
ซึ่งทำหน้าที่เป็นราชทูตไปสยามและเมืองเว้ ตลอดเส้นทางเขาจดบันทึกเรื่องราว
ต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมชาติวิทยาของเมืองที่เขาผ่านไปไว้อย่างละเอียด
เป็นที่มาของหนังสือชื่อ *The Mission to Siam and Hué, the Capital of
Cochin China in the year 1821 – 1822*^{๓๗} และเป็นที่สังเกตว่า แม้ครอบเฟิร์ด
จะเป็นนักการทูตที่หัวรั้นในการเจรจาความเมือง แต่ทัศนคติของเขาที่มีต่อชาว
พื้นเมืองโดยทั่วไปนั้น ยังไม่ใช้ในเชิงดูถูกเหยียดหยามมากนัก ทั้งนี้เพราะ
ครอบเฟิร์ดอาจจะใช้ชีวิตอยู่ในทางตะวันออกหลายสิบปี ในขณะที่ฟินเลย์สันนั้น
เป็นตัวแทนของชาวตะวันตกในช่วงเวลานั้นอย่างแท้จริง ที่มีทัศนคติในเชิงลบต่อ
ชาวพื้นเมือง ดังจะกล่าวโดยละเอียดในตอนต่อไป

เนื้อหาของจดหมายเหตุฉบับนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับจดหมายเหตุของ
จอห์น ครอบเฟิร์ด คือ คณะทูตเดินทางออกจากเมืองกลักตตา ผ่านสิงคโปร์
ก่อนที่จะเข้าสู่เมืองบางกอก ฟินเลย์สันบอกเล่าเรื่องราวของสภาพบ้านเมือง วิถี
ชีวิตของผู้คน ราชการรวมถึงปัญหาหิวดกโรค ซึ่งเกิดขึ้นในกรุงสยาม
ขณะนั้น รวมทั้งภารกิจทางการทูตของจอห์น ครอบเฟิร์ด นอกจากนี้ ฟินเลย์สันให้
ความสนใจต่อธรรมชาติวิทยาเป็นอย่างมาก หลังจากครอบเฟิร์ดเสร็จสิ้นภารกิจใน

^{๓๖} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China*, 189.

^{๓๗} David K. Wyatt, "Introduction," *George Finlayson, The Mission to Siam and Hué, 1821 – 1822*, (Bangkok: the Siam Society, 1988), V – XI.

บางกอกแล้ว ก็เดินทางต่อไปยังเมืองเว้ โดยล่องเรือเรียบชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามไป ทำให้จอร์จ ฟินเลย์สันมีบันทึกเรื่องหัวเมืองแถบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมู่เกาะสีชัง ซึ่งเขาออกสำรวจไว้หลายครั้งหลายคราอย่างละเอียด และเมืองจันทบุรี เพราะได้สนทนากับพ่อค้าจากเมืองทุ่งใหญ่ ที่ไปมาค้าขายในเมืองจันทบุรีด้วย ซึ่งฟินเลย์สันบรรยายสภาพเมืองจันทบุรีเอาไว้ว่า

เมืองจันทบูรณตั้งอยู่แถบเทือกเขา แลเป็นเขตแดนทางตะวันออกของราชอาณาจักรสยาม ซึ่งแบ่งสยามออกจากกัมพูชา แลเป็นพื้นที่หวัดของอ่าวสยาม ว่ากันว่าเมืองจันทบูรณเป็นหนึ่งในเมืองที่มั่งคั่งและมีค่าที่สุดของพระเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นเมืองที่ดูแปลกตาแลงดงามราวภาพวาด มีภูมิประเทศที่หลากหลาย ทั้งภูเขาสูงตระหง่าน ปากกว้าง ที่ราบระหว่างหุบเขาอันอุดมสมบูรณ์ แลที่ราบลุ่ม จันทบูรณนั้นอยู่ห่างจากกัมพูชาไม่มากนัก มีเทือกเขาแบ่งเมืองทั้งสองไว้ เมืองแห่งนี้มีอ่าวที่ดีแลเหมาะสม มีหมู่เกาะที่งดงาม ซึ่งตั้งอยู่ด้านนอกโอบล้อมอยู่ ปากแม่น้ำนั้นกว้าง ทำให้เรือขนาดเล็กและเรือต่างๆ สามารถเดินเรือได้สะดวกแลปลอดภัย ในครั้งหนึ่งเมืองแห่งนี้เคยประกอบการค้าได้อย่างกว้างขวาง และได้ผลกำไร แต่การค้าก็เริ่มเสื่อมลง เมื่อชาวสยามเข้ามาปกครองเมืองแห่งนี้ ผลผลิตของเมืองแถบนี้จะถูกนำไปที่เมืองบางกอกทุกปี ส่วนการค้ากับเรือต่างชาติก็เป็นสิ่งต้องห้าม^{๓๙๔}

ต่อมาฟินเลย์สันมีบันทึกเรื่องผลผลิตในเมืองจันทบุรีไว้ว่า

ผลผลิตที่สำคัญ คือ พริกไทย ซึ่งเพาะปลูกมากยิ่งขึ้นจนไม่สามารถจะประมาณได้ กำยาน ยางรัก งาช้าง ไม้กฤษณา นอแรด หนังวัว หนังควาย หนังงวงและอื่นๆ รง กระวาน รวมทั้งอัญมณี ซึ่งมีคุณภาพต่ำ ในป่านั้นมีไม้ไผ่เนื้อดีอยู่เป็นจำนวนมาก เป็นวัสดุสำหรับต่อเรือที่ดีที่สุด ดังจะเห็นได้จากการต่อลำเภหลายลำขึ้น ณ ที่แห่งนี้ เกาะหลายเกาะ ซึ่งตั้งอยู่ตรงข้ามกับท่าเรือ

^{๓๙๔} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, (London: John Murray, 1825), 255–256.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกาะที่เรียกว่า เกาะบางกะจะ (Bangga-cha) มีอัญมณีอยู่เป็นจำนวนมาก ว่ากันว่าเกาะ Sa-ma-ra-yat^{๓๙} ซึ่งตั้งอยู่ทางตะวันออกของอ่าวนั้น เป็นแหล่งทองคำ^{๔๐}

พริกไทยนั้นเป็นผลผลิตหลัก กล่าวกันว่าทุกๆ ปี สามารถผลิตได้ประมาณ ๒๐,๐๐๐ หาบแลจะขายให้กับกษัตริย์ ณ แหล่งผลิตในราคาหาบละ ๘ บาท ส่วนราคาซื้อขายที่เมืองบางกอกนั้นจะราคาหาบ ๑๘ บาท

ส่วนกระวานที่ผลิตที่เมืองจันทบูรณั้น ถือว่าเป็นกระวานคุณภาพต่ำ ส่วนกระวานที่ผลิตที่กัมพูชานั้น ถือว่าเป็นกระวานที่มีคุณภาพที่ดีที่สุด พระเจ้าแผ่นดินจะซื้อกระวาน ณ แหล่งผลิตไปในราคา ๑๒๐ หรือ ๑๔๐ บาท แลจะนำไปขายต่อที่เมืองบางกอกในราคา ๒๓๐, ๒๘๐ และ ๓๐๐ บาท แล้วจึงนำไปขายต่อที่เมืองจีนเพียงแห่งเดียวเท่านั้น ซึ่งที่นั่นจะขายกระวานได้ในราคาสูงมาก

ไม้กฤษณาของจันทบูรณมีคุณภาพดีที่สุดใน มีเพียงไม้กฤษณาจากโคชินจีนเท่านั้นที่จะมีคุณภาพเท่าเทียม^{๔๑}

เรื่องเมืองจันทบูรณนั้นปรากฏในบันทึกของจอร์จ ฟินเลย์สันเพียงสั้นๆ เท่านั้น แต่เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามในบันทึกฉบับนี้นั้นจะมุ่งไปที่หมู่เกาะสิลัง ซึ่งเขาได้ออกสำรวจอย่างละเอียด โดยอธิบายตั้งแต่สภาพทั่วไปของเกาะไว้ว่า

สิลังนั้นเป็นชื่อที่ใช้เรียกเกาะหลักเท่านั้น ส่วนเกาะที่มีขนาดรองลงมาตั้งอยู่ห่างจากเกาะแห่งนี้ไปทางทิศตะวันตกประมาณหนึ่งไมล์ เรียกว่า เกาะขาม ส่วนเกาะอื่นๆ นั้นมีขนาดเล็ก บาง

^{๓๙} ไม่ทราบว่าเป็นเกาะใด

^{๔๐} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, 256.

^{๔๑} Ibid., 257.

เกาะมีลักษณะคล้ายคลึงกับเกาะหลัก คือ มีพันธุ์ไม้แคระปกคลุมตัวเกาะ ส่วนเกาะบางแห่งนั้นมีแต่เพียงหินเท่านั้น^{๔๒}

...

ทว่าในส่วนอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบนเกาะขนาดเล็กนั้นพบว่า สภาพภูมิประเทศนั้นเกิดจากหิน ทำให้มีสภาพแห้งแล้ง ไม่มีต้นไม้ ไม่มีดิน และมีหินอยู่เป็นจำนวนมาก

เราพบลำธารที่บริสุทธิ์หลายสายในส่วนต่างๆ ของเกาะแห่งนี้ แลพบอีกแห่งหนึ่งทางฝั่งตะวันออก ซึ่งมีทางเดินจากหาดทรายที่งดงาม บริเวณทางลาดของภูเขาในที่แห่งนี้ มีเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่

ลำภาวนั้นส่วนใหญ่จะเข้ามาหลบภัยบริเวณแหลม ซึ่งแถบปลายแหลมนั้นเป็นหาดทราย สถานที่แห่งนี้ยังอำนวยความสะดวกดีมาก แม้มันจะตอบสนองความต้องการของลำภาเหล่านี้ได้ แต่มันไม่สามารถตอบสนองความต้องการของเรือยุโรปได้เลย ลูกเรือของเราพบแหล่งน้ำที่สะดวกแห่งหนึ่ง อยู่ไกลขึ้นไปตอนเหนือของฝั่งเดียวกันนี้ของเกาะประมาณหนึ่งไมล์

แม้เราจะพบว่าเกาะแห่งนี้มีอุดมสมบูรณ์เป็นอย่างยิ่ง และต้นไม้ควรผลิตดอกออกผลมากกว่านี้ แต่ดินนั้นกลับไม่ค่อยอุดมสมบูรณ์แต่อย่างใด ภูเขานั้นสูงชันเกินกว่าที่จะเพาะปลูกแบบง่ายๆ หรือเพาะปลูกเพื่อเอาผลกำไรได้ ดังนั้น จึงไม่น่าจะตั้งถิ่นฐานได้อีก

ในฐานะอยู่จอดเรือที่จะเป็นประโยชน์ต่อการค้าขาย จึงควรที่จะยึดเอาไว้ อ่าวนั้นกว้างใหญ่และปลอดภัยในทุกฤดูกาล ปากอ่าวกว้าง สามารถทอดสมอได้ดี สามารถป้องกันได้ง่าย เป็นไปได้ว่าอาจตั้งศูนย์กลางการค้าระหว่างสยามกับโคชินจีนที่นี่ เกาะนี้ตั้งอยู่

^{๔๒} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China* China in the year 1821 – 1822, 257.

ใกล้กับเมืองที่ผลิตพริกไทย กระวาน ไม้จันทน์ กายานและสินค้าชนิดอื่นๆ ซึ่งจึงต้องการเป็นอย่างมาก^{๔๓}

นอกจากข้อมูลทางกายภาพของหมู่เกาะลีซังแล้ว ฟินเลย์สันยังบรรยายสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านบนเกาะขามไว้อย่างละเอียด แต่เป็นไปในทำนองดูถูกเหยียดหยามว่า พวกเขาเป็นคนป่าไร้อารยธรรม คือ

เกาะขนาดใหญ่ทั้งสองแห่งนี้มีพื้นที่เพาะปลูกพอสมควร พวกเราได้พบกับชาวบ้านที่ยากไร้ที่นั่น จำนวนที่ดินนั้นมีน้อยกว่าประชากร ซึ่งจำนวนหนึ่งนั้นเป็นคนที่พระเจ้าแผ่นดินสยามเนรเทศให้มาอาศัยอยู่ ณ ที่นี้ เป็นไปได้ยากที่จะมีเหตุผลในการเนรเทศอื่นนอกเหนือไปจากเรื่องความทะเลาะวิวาททางการเมือง ดังนั้น ในหมู่เกาะแห่งนี้แทบจะไม่มีผลผลิตใดๆ มอบให้แก่ราชสำนักเลย ในขณะที่เดียวกันก็อาจจะยอมรับได้ว่า ชาวบ้านเหล่านี้แทบจะไม่ทำมาหาเลี้ยงชีพใดๆ แม้สามัญสำนึกจะบังคับให้พวกเขายอมรับสภาพชีวิตเช่นนี้ แต่ชาวบ้านจำนวนไม่กี่คนที่เราพบนั้น แม้จะดูยากไร้ยิ่งนัก แต่อย่างน้อยที่สุด โชคชะตาของพวกเขาก็ไม่ต้องเผชิญกับความยากลำบากมากเท่าใดนัก

เหนือหาดทรายเล็กๆ ขึ้นไป ทางตอนเหนือสุดของเกาะขาม มีกระท่อมเล็กๆ ๑๒ หลังตั้งอยู่ บ้านแต่ละหลังมีห้องอยู่สองห้อง สร้างด้วยใบมะพร้าว ซึ่งเจ้าของจะต้องนำมันมาจากบริเวณที่ร้างผู้คน กระท่อมเหล่านี้บางหลังก็ว่างเปล่า ชาวบ้านบางส่วนอันประกอบด้วยหญิงชราสองสามคน ชายชราหลายคน รวมทั้งเด็กที่ดูไม่แข็งแรงจำนวนหนึ่ง ออกมาพบ เมื่อพวกเราไปถึง พวกที่โตแล้วนั้นดูแก่กว่าวัย อาจจะเพราะขาดอาหาร มีคุณภาพชีวิตที่ย่ำแย่ มีการกินอยู่ที่อดคั่ง รวมไปถึงความกังวลที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้จากสภาพสังคมที่ไร้ซึ่งความเมตตา

^{๔๓} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, 279 – 280.

แขนขาที่เหี่ยวยุ่น ใบหน้าย่นแลมีแผล ร่างกายที่ถึงขาดสารอาหาร เสื้อผ้าที่แทบจะไม่มีใส่ ทำให้พูดได้ว่า คนเหล่านี้ดูเศร้าหมองเป็นอย่างยิ่ง แม้พวกเขาจะมีความต้องการ แต่ก็ไม่เคยจะเร่งเร้าให้พวกเราทำตามประสงค์ ผู้ชายที่แสดงตัวมานั้นค่อนข้างที่จะไว้วางใจ แต่ก็ไม่เคยเมย์ บ้างมองพวกเราด้วยความสนใจ บ้างก็มองด้วยความสงสัย ขณะที่สตรีจะแสดงท่าทียินดีที่พวกเรามาเยือนอย่างเห็นได้ชัด แลแสดงออกทุกอย่าง เพื่อแสดงความยินดีที่พวกเรามา ที่นี้พวกเราคาดว่าจะพบความเห็นแก่ตัวอย่างสุดๆ แต่กลับพบความใจดีมีเมตตาที่ไม่คิดหาผลประโยชน์ใดๆ ทั้งสิ้น

พวกเขาพยายามจะยื่นตะขอยให้พวกเรานำกล้วย มันเทศหรือพริกไทยจำนวนหนึ่ง ซึ่งพวกเขาไม่เคยจับหรือเห็น แลของที่มีราคาแพงวอด ซึ่งพวกเขามีอยู่น้อย แลเตรียมให้อย่างเร่งร้อน ชาวบ้านเหล่านี้ไม่เคยเรียกร้องสิ่งใดตอบแทน แลดูจะตื่นตะลึงและดีใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้รับเสื้อผ้าเป็นของกำนัล เมื่อมาเยี่ยมเยียนมิสเตอร์ครอเฟิร์ด

ปลาเป็นอาหารหลักของพวกเขา แลทะเลโดยรอบนั้นมีปลาอาศัยอยู่ชุกชุม แต่พวกเขาไม่สามารถจับปลาได้มากนัก เพราะคนที่นำส่งสารเหล่านี้ยากจน ทั้งไม่มีกำลังและความสามารถใดๆ

คนที่นำส่งสารเหล่านี้คุกเข่าอยู่แทบเท้าของพวกเรา ประหนึ่งพวกเราเป็นสิ่งสูงค่าในสายตาของพวกเขา ชาวบ้านเหล่านี้ดูจะไว้วางใจเรา แลวางตัวเป็นกันเองยิ่งขึ้น เมื่อพวกเราไปเยือนหมู่บ้านอีกครั้ง คุณนายครอเฟิร์ดได้ติดตามพวกเราเข้าไปด้วย ชาวบ้านนั้นให้ความสนใจการปรากฏตัวของนางเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งข้าพเจ้าไม่สามารถจะบรรยายออกมาอย่างง่ายดายเลย ผู้ชายทั้งหลายดูท่าทางโง่เขลาด้วยความงุนงง จ้องมองนางราวกับคุณนายครอเฟิร์ดเป็นสิ่งที่ชีวิตชนิดอื่น อันที่จริงแล้ว หากเราพิจารณาความแตกต่างของสตรีที่อยู่ตรงหน้าขณะนี้ ความงุนงงสงสัยของพวกเขา ก็เป็นสิ่งที่ดูไม่น่าประหลาดใจแต่อย่างใด คนป่าที่ดูหยาบ

ข้าแลคร้าหมองนี้เกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์ของพวกเราเพียงน้อยนิด แลอาจไม่เคยเลยสักครั้งที่พบว่า ชีวิตชาวป่านี้นี้จะแตกต่างจาก ความเป็นผู้ดีโดยสิ้นเชิง สตรีที่เพียบพร้อม ผู้พกพาความสง่างาม แลความเป็นผู้ดีของมหานครแห่งแรกของโลก^{๔๔} มาเฝ้าอยู่ตรงหน้า ชาวเกาะที่หยาบช้ำ แลไร้อารยธรรมแห่งอ่าวสยาม

บรรดาสตรีแลเด็ก ๆ ซึ่งเชื่อใจพวกเรา กระตือรือร้นที่จะเข้า ไกล่ลึ่งที่พวกเขาชื่นชม แต่ด้วยความประหลาดใจแลงุนงงสงสัย พวกเขาจึงก้าวถอยออกมาด้วยความหวาดกลัว ภาพดังกล่าวนี้มี ค่ามากต่อความสามารถของจิตรกรเป็นอย่างยิ่ง^{๔๕}

ฟิลเลย์สันยังอธิบายวิถีชีวิตของชาวบ้านสองคนบนเกาะสีชังไว้ว่า

ในเช้าของวันที่ ๑๓ นั้น พวกเราขึ้นฝั่งเกาะสีชัง เพื่อไล่จับ กระรอกสีขาว ครอบเฟิร์ดตามเส้นทางแคบๆ เข้าไปในป่า เป็น ระยะทางเกือบหนึ่งไมล์ หลังจากนั้นจึงมุ่งสู่ที่ราบเล็กๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งปลูกข้าวโพดอินเดียน พริก มันเทศ และมันฝรั่งหวานไว้อย่างเป็น ระเบียบ พื้นที่นี้ถูกล้อมรอบไปด้วยป่าเขาลำเนาไพรในทุกๆ ด้าน ดู เป็นระเบียบ สะดวกสบายและเรียบง่าย หากไม่เข้าใจผิดจากการ คาดการณ์แล้วพบว่า พื้นที่เพาะปลูกนั้นกว้างประมาณแปดถึงสิบ เอเคอร์ พื้นที่นี้ดูจะกว้างเกินไปสำหรับเจ้าของที่ดูจะอ่อนแอ ทำให้ พวกเขาเพาะปลูกอย่างหยาบๆ เท่านั้น ที่นี้มีชายชราแลสตรีนาง หนึ่งอาศัยอยู่ คนแรกนั้นเป็นชาวจีน อีกคนเป็นชาวลาว ทั้งสองคน นั้นตาใกล้จะบอดแล้ว

ผู้ชายซึ่งเราลอบมองอย่างผ่านๆ นั้น ตอนแรกๆ ก็เข้ามา ทักทายพวกเรา แต่ก็ไม่ค่อยจะสนใจแขกเท่าใดนัก ส่วนสตรีชรา นั้นต้อนรับพวกเราด้วยความยินดีอย่างยิ่ง นางกล่าวว่า นางไม่มี สิ่งใดจะมอบให้แก่เรายกเว้นกล้วยไม้ก็หมี และข้าวโพดอินเดียน

^{๔๔} หมายถึง กรุงลอนดอน

^{๔๕} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China China in the year 1821 – 1822*, 268 – 270.

เท่านั้น กระทั่งของพวกเขาก็จะเล็ก แต่ก็สะอาดและเป็นระเบียบ
อย่างไรก็ดี ความทุกข์ทรมานจากการใช้ชีวิตที่ลำบากเช่นนี้ ก็อาจ
ทำให้คนร้องตะโกนออกมาได้ง่าย ไม่มีมนุษย์ผู้ใดเลยที่สามารถ
อาศัยอยู่อย่างเรียบง่ายได้เช่นนี้ อาหารของพวกเขามีเพียงพืชผัก
เพียงไม่กี่อย่างและน้ำบริสุทธิ์เท่านั้น ใบหน้าของธรรมชาติที่ดูเป็น
อิสระนั้นดูเหมือนจะยิ้มให้แก่พวกเขา แต่รอยยิ้มนั้นกลับเป็นสิ่งที่
หลอกลวง สิ่งที่จำเป็นต่อความสะดวกสบายของพวกเขา มักจะมา
จากน้ำพักน้ำแรงของพวกเขาเอง พวกเขามีความต้องการ แต่น้อย
และมักจะพอใจกับอะไรเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ชาวบ้านผู้นี้ไม่รู้ลึกถึงความเป็นอย่างที่หรูหรา หรือความรู้สึก
อยากอาหารตามอำเภอใจ แต่พวกเขาก็ไม่ต้องประสบกับทุกข์ยาก
หลายอย่าง ที่คอยติดตามเมืองที่เจริญยิ่งกว่า อายุเป็นเพียงสิ่ง
เดียวเท่านั้นที่พวกเขาจะต้องต่อสู้ แลพวกเขาจะใกล้หลุมฝังศพ
เข้าไปทุกทีแล้ว แม้จะตาบอดแล้ว พวกเขาก็ตายจะหวนอีก แต่
พวกเขาก็บ่นแต่เรื่องที่ตาบอดมากกว่า มันเป็นเรื่องศูนย์เปล่าที่จะ
บ่นถึง ยกเว้นการสูญเสีย ยกเว้นการสัมผัสรับรู้ที่อ่อนหวาน ซึ่ง
ควรทำให้คนทั้งหมดนี้รู้สึกดีอกดีใจ^{๔๖}

แม้จอร์จ ฟินเลย์สันจะอธิบายสภาพชีวิตของชาวบ้านบนหมู่เกาะลีซังไว้
อย่างยาวเหยียด แต่สิ่งที่ขาดไปไม่ได้ในบันทึกของเขา และดูจะสำคัญที่สุดสำหรับ
ผู้เขียน นั่นคือ เรื่องพฤกษศาสตร์

ขณะนี้พวกเราได้ขึ้นไปบนภูเขาใกล้ๆ ซึ่งอยู่ใกล้ๆ มีการ
ปลูกพืชประเภทต้นมันเส้า (Dioscorea alata) Convolvulus
Batatus, ข้าวโพด (Zea Mays) แลพืชตระกูลพริก (Capsicum)
การท่มเทพปลูกพืชเหล่านี้ดูจะสูญเปล่า เมื่อเปรียบเทียบกับ
ผลที่ได้รับ ซึ่งดูจะได้คืนมาพอประมาณเท่านั้น พืชที่อุดม
สมบูรณ์เติบโตไปทั่วที่ว่างๆ แลกันพืชทุกชนิดไม่ให้ขึ้นใกล้ๆ กับ

^{๔๖} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, 277 – 279.

พืชชนิดนี้ ทั้งยังขัดขวางแม้กระทั่งการเจริญเติบโตของตัวมันเอง เพราะลำต้นเจริญเติบโตมากจนเกินไป พวกเราพบลักษณะเดียวกันนี้ในพืชชนิดเดียวกัน ซึ่งขึ้นบนเกาะฝั่งตรงกันข้าม ใช้ เราไม่พบพืชชนิดนี้ในป่า หรือบนพื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้านเลย ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นมันบนพื้นที่ที่เคยเพาะปลูกมาก่อน หรือเห็นมันขึ้นเดี่ยวๆ เลย ในขณะที่ต้นมันเสาสายพันธุ์อื่นๆ ขึ้นอยู่ตามป่า แลขึ้นอยู่เดี่ยวๆ โดยทั่วไป

ในที่นี้พวกเราพบหมู่เกาะ ซึ่งทำให้เกิดอวบน้ำขึ้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเกาะขนาดเล็กแห่งหนึ่ง มีพันธุ์ไม้ที่น่าสนใจขึ้นอยู่จำนวนหนึ่ง เป็นพืชที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับต้นมันเสา คือ เป็นพันธุ์ไม้สายพันธุ์ *Asparagi of Jussieu* เป็นพืชไม้เลื้อย งดงาม และมีใบดก พันธุ์ไม้ชนิดนี้มักจะเลื้อยขึ้นไปตามยอดของต้นไม้ที่สูงที่สุด บางครั้งก็เอาเยื่อไม้พันต้นไม้เหล่านั้นไว้ ลักษณะพิเศษสุดของพันธุ์ไม้ชนิดนี้ คือ เป็นพืชที่เกี่ยวข้องกับไม้ทั้งต้นมันเสาแล *Menispermum* แต่มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างหลายประการด้วยกัน คือ มีลักษณะ เป็นไม้เลื้อย จะแขวนเป็นพุ่มดงามตามกิ่งต้นไม้ที่อยู่ใกล้เคียง ซึ่งค่อนข้างดึงดูดสายตาผู้พบเห็น

ทว่าลักษณะที่โดดเด่นที่สุดของพันธุ์ไม้ขนาดเล็ก นั่นคือ รากไม้ที่มีขนาดไม่ธรรมดา เมื่อเทียบกับขนาดของลำต้นที่มีขนาดเล็กมาก จนเรียกได้ว่า ใหญ่กว่าปากกาขนนกเท่านั้น พันธุ์ไม้ชนิดนี้มักจะเติบโตในพื้นที่ที่แห้งแล้งมาก ไม่มีดินติดราก ก้านใบนั้นไม่ฉ่ำน้ำ ทั้งรากแลลำต้นไม่สามารถลำเลียงอาหารไปได้ พันธุ์ไม้ทั้งสองนี้ค่อนข้างทนทาน และมีเส้นใยมาก ส่วนปุ่มของรากนั้นจะอยู่ที่ปลายราก ซึ่งอยู่ถัดจากหิน หรือก้อนหินที่อยู่โดยรอบ โดยทั่วไปแล้วจะฝังอยู่ใต้พื้นผิวดินประมาณ ๑ ใน ๔ ของรากทั้งหมด ส่วนที่โผล่พ้นดินขึ้นมานั้น จะมีลักษณะเป็นลูกกลมๆ มีสีขาวกระดำกระด่าง และมีปูดปม

ข้างในของรากนั้นจะค่อนข้างเหนียว และมีเส้นใยมากกว่ามีลักษณะยืดหยุ่นและดูดซึมน้ำ เราได้นำรากไม้ชิ้นมาบนเรือหัวหนึ่งด้วย มันหนัก ๔๓/๔ ปอนด์ และเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๙.๕ ฟุต ส่วนหัวอื่นๆ นั้นมีขนาดใหญ่กว่า แต่เป็นสิ่งที่สามารถพบได้โดยทั่วไป

เข้าใจว่า พืชชนิดนี้มีสารอาหารเป็นจำนวนมาก แต่สามารถนำมาใช้เป็นอาหารของมนุษย์ได้น้อย แต่เราก็ไม่อาจจะเลิกใช้มัน แม้จะใช้ประโยชน์ได้น้อยก็ตาม ในกรณีนี้ เราจะนำแบ่งออกจากน้ำเลี้ยง และใยอาหารและอื่นๆ ด้วยการทำให้แห้ง หรือทำให้เปื่อยยุ่ย ส่วนรากนั้นก็สามารถนำมาเป็นยารักษาโรคได้

รากไม้มีขนาดใหญ่และมีลักษณะพิเศษมาก พันธุ์ไม้ชนิดอื่นๆ นั้น มีรากที่สอดรับกับขนาดของต้น และมีการลำเลียงอาหารที่สามารถเห็นได้ชัดเจน แต่ในกรณีนี้ หัวนั้นมีขนาดใหญ่มาก แต่ส่วนลำต้นมีขนาดเล็กมาก แต่กลับไม่มีคุณค่าทางอาหารเท่าใดนัก ดินแล่น้ำนั้นเป็นสิ่งที่พืชต้องการมากที่สุด ส่วนลำต้นนั้นสามารถอยู่ได้ เมื่อเกาะเกี่ยวกับต้นไม้ที่อยู่ใกล้ๆ เท่านั้น เรามองไม่เห็นรากของมันเลย นอกจากใบไม้มากมายที่โผล่ออกมาเท่านั้น

สำหรับนักพฤกษศาสตร์นั้น หมู่เกาะแห่งนี้เป็นหมู่เกาะที่ให้ข้อมูลที่น่าสนใจที่สุดแห่งหนึ่ง แม้ว่าเราจะไปสำรวจหมู่เกาะมาแล้วหลายครั้ง แต่เราก็ยังต้องทำอีก พวกเราไม่เคยกลับมาโดยไม่ได้นำพืชใหม่ๆ จำนวนหนึ่งกลับมาด้วย และในจำนวนนี้มีพืชที่เราไม่สามารถอธิบายไว้ในบัญชีที่เป็นระบบของเราได้

หมู่เกาะแห่งนี้มีพืชสายพันธุ์ Apocynaeae ที่งดงามอยู่เป็นจำนวนมาก พวกเรายังพบพันธุ์ไม้ Hoya ที่สวยที่สุดด้วย พืชสายพันธุ์ Euphorbiae ยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งยังพบ Ficus สายพันธุ์ที่มีลำต้นสูงจำนวนมากเช่นกัน

ที่นี้มี Caprifolia อยู่จำนวนหนึ่ง แต่กลับไม่พบในต้น
โกก้างชนิดอื่นๆ ในบรรดาพันธุ์ไม้พวกนี้ หรือพันธุ์ไม้อื่นๆ ที่มี
ลักษณะเหมือนกัน เพราะที่นี่ไม่มีดินสันดอนปากแม่น้ำบริเวณ
ชายฝั่งเลย

พวกเราารู้สึกประหลาดใจที่พบว่า ไม่มีต้นปาล์มอยู่ที่นี้ แต่
เรากลับพบมันที่หมู่เกาะที่มีลักษณะใกล้เคียงกันนี้ ซึ่งอยู่ไม่ไกล
จากที่นี่มากนัก

Aroideae นั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก หลายๆ ต้นนั้นถึงดงาม
แลลำต้นสูงมากกว่าปกติ

ลำต้นนั้นค่อนข้างทนทาน แต่ไม่ค่อยสูงนัก

บนเกาะใหญ่ จะมีต้นมะขามอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจทำ
ให้เราสามารถสรุปได้ว่า มันเป็นต้นไม้พื้นเมืองของที่นี้ อย่างไรก็ตาม
ก็ดี เราพบว่า มีการเพาะปลูกต้นไม้ชนิดนี้ขึ้นเสียเป็นส่วนใหญ่
ทำให้อาจสรุปว่า ต้นมะขามนั้นเป็นต้นที่ปลูกขึ้นมา ไม่ได้ขึ้นเอง
ตามธรรมชาติแต่อย่างใด ต้นไม้นี้มีขนาดเล็ก แลลูกไม่ค่อยตก
นัก^{๔๓}

แม้พืชพันธุ์บนหมู่เกาะสี่ซังจะมีความหลากหลาย และงดงามแปลกตา แต่
จอร์จ ฟินเลย์สันกลับพบว่า เรื่องสัตววิทยาบนเกาะนี้ไม่ค่อยจะน่าสนใจเท่าใดนัก
เพราะ

สัตววิทยาบนเกาะนี้นั้นแทบจะไม่มีควมน่าสนใจใดๆ เลย
เพราะมีจำนวนสัตว์ที่จำกัดยิ่งกว่าพืชพันธุ์เสียอีก สัตว์เลี้ยงลูก
ด้วยนมนั้นมีจำนวนน้อยมาก เราเห็นเพียงหนูแลกระรอกขาว
เท่านั้น กระรอกนั้นมีน้อยมาก ลำตัวยาวประมาณแปดนิ้ว เป็น
สัตว์ที่คล่องแคล่ว มีชีวิตชีวา แลงดงาม

^{๔๓} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, 270 – 274.

พบปลาโลมาได้ทั่วไปในทะเลรอบๆ หมู่เกาะ ลำตัวมีสีขาวใส แต้มด้วยสีชมพูบางๆ ข้างพนักบอกว่าปลาโลมานี้มีความยาวประมาณแปดหรือเก้าฟุต

ส่วนนกที่เราหามาได้นั้น เป็นพวกนกกระทาสีดำ นกกระทาสีฟ้าตัวหนึ่ง นกสายพันธุ์ *Columba littoralis* จำนวนหนึ่ง หลายตัวนั้นมีสีน้ำเงิน ส่วนนกสายพันธุ์ *Columba* ที่ดังามอื่นๆ มีสีเขียวตัวหนึ่ง และสีน้ำตาลแดงตัวหนึ่ง ส่วนเหยี่ยวนั้นมีสีขาวแลมีนกกอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่ง พวกเรายังจับปลาที่อยากรู้อยากเห็นมาได้จำนวนหนึ่งเช่นกัน ในบรรดาของแปลกๆ เราพบ *Lacerta* ที่สวยงามมากตัวหนึ่ง และ *Cancer* ขนาดใหญ่หลายตัว ซึ่งจะพบที่แอ่งน้ำ จะพบคำบรรยายลักษณะ ของสัตว์เหล่านี้ในบันทึก^{๔๔}

ชาร์ลส์ กุสลาฟฟ์

กงสุลโปรตุเกสประจำกรุงสยามคนแรก

ชาวตะวันตกคนต่อมาที่จะกล่าวถึงคือ ชาร์ลส์ กุสลาฟฟ์ หมอสอนศาสนาชาวเยอรมัน ซึ่งเข้ามาในกรุงสยามในวันที่ ๒๓ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๒๘ (พ.ศ. ๒๓๗๑) พร้อมกับศาสนาจารย์ยาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) ชาวอังกฤษ พวกเขาเป็นหมอสอนศาสนาิกายโปรเตสแตนต์รุ่นแรกๆ ที่เดินทางเข้ามาในกรุงสยาม เดิมกุสลาฟฟ์สอนศาสนาอยู่ในเมืองจีน และทราบว่ามีชาวจีนอพยพเข้ามาในสยามเป็นจำนวนมาก ดังนั้น เขาจึงตัดสินใจเดินทางมาที่นี่ด้วยทุนรอนของตนเอง โดยพำนักอยู่กับดา ซิลเวรา

^{๔๔} George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822*, 274 – 275.

กุสลาฟฟ์เริ่มเผยแพร่ศาสนาในสยาม พร้อมๆ กับช่วยรักษาโรคไปด้วย ทั้งยังแจกจ่ายหนังสือเรื่องศาสนาในหมู่ประชาชน ทำให้ราชสำนักสยามมีคำสั่งให้เขาและทอมลินออกนอกราชอาณาจักร เพราะผิดกฎหมาย แต่หมอสอนศาสนาทั้งสองได้ยื่นเรื่องร้องเรียนต่อพระคลัง จึงได้รับอนุญาตให้เผยแพร่ศาสนาต่อไป งานของนิยายโปรเตสแตนต์ในสยามช่วงแรกนั้นไม่ค่อยก้าวหน้านัก เพราะมีมิชชันนารีอยู่ไม่มากนัก กุสลาฟฟ์จึงติดต่อไปยังสหรัฐอเมริกาให้ส่งมิชชันนารีให้เข้ามาช่วยงานเพิ่ม ต่อมาเขาเดินทางไปยังสิงคโปร์ เพื่อนำพระคัมภีร์ฉบับภาษาไทยไปตีพิมพ์ และได้พบกับมาเรีย เนเวล (Maria Newell) มิชชันนารี และสมรสกันก่อนจะกลับมาร่วมกันเผยแพร่ศาสนาในเมืองบางกอก ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๓๑ (พ.ศ. ๒๓๗๔) นางมาเรียได้ถึงแก่กรรมพร้อมกับบุตรแฝด ขณะที่กุสลาฟฟ์เดินทางไปจีน ทำให้เขาไม่กลับมายังกรุงสยามอีกเลย ต่อมาก็ได้แปลงสัญชาติเป็นชาวจีน และอยู่ที่นั่นจนถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๘๕๑^{๘๘}

แม้ชาร์ลส์ กุสลาฟฟ์จะพำนักอยู่ในเมืองบางกอกได้เพียงสามปี แต่เขาก็มีบันทึกซึ่งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ฉบับสำคัญ ที่สะท้อนสภาพบ้านเมืองรวมทั้งการเผยแพร่ศาสนาของหมอสอนศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นอย่างดี นั่นคือ *Journal of a Residence in Siam and of a voyage along the Coast of China to Mantchou Tartary* นอกจากนี้ จดหมายเหตุดังกล่าวยังมีบันทึกเรื่องหัวเมืองชายทะเลตะวันออกอยู่ส่วนหนึ่งว่า

เรือได้แล่นมุ่งหน้าไปทางทิศตะวันออก และทอดสมอจอดที่บริเวณแหลมแถวเมืองบางปลาสร้อย ซึ่งเป็นถิ่นที่มีชาวจีนอาศัยอยู่มาก พวกเขาประกอบอาชีพหลักคือ จับปลาและทำนาเกลือ ที่เมืองบางปลาสร้อยนี้ มีผู้ตรวจสอบการทำนาเกลือประจำอยู่ และปกครองท้องถื่นไปในตัวด้วย วันที่ ๑๙ มิถุนายน เราเริ่มเห็นเกาะคราม ซึ่งแต่เดิมเป็นที่อยู่อาศัยของพวกเขาโจรสลัด บนเกาะมีวัดตั้งอยู่บนยอดสูงสุดของภูเขา ภายใน

^{๘๘} ศุกลรัตน์ ธาราคักดี, “ประวัติศาสตร์อาจารย์คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริค กุสลาฟฟ์,” ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์เล่ม ๑*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๒), ๖๑ – ๖๓

วัดมีพระนอนประดิษฐานอยู่ เมื่อเรามาถึงที่วัดแห่งนี้ ชาวจีนกำลังทำพิธีบูชาพระพุทธรูปองค์นี้อยู่ พวกชาวจีนซึ่งอยู่บนเรือซึ่งบรรทุกสินค้ามาเต็มลำเรือก็กำลังทำพิธีเซ่นไหว้ด้วยหมูล้วนพวกที่มีฐานะยากจนเซ่นไหว้กันด้วยเปิดไก่ หลังจากที่ตั้งเครื่องเซ่นไหว้กลางแจ้งลักพัก พวกลูกเรือก็จะนำเครื่องเซ่นมาบริโภคกัน ข้าพเจ้าได้พุดจาสื่อเสียดการปฏิบัติที่ขัดต่อความรู้สึก ซึ่งพวกลูกเรือก็เห็นด้วย แต่ก็ไม่ยอมละทิ้งเครื่องเซ่นเหล่านี้^{๙๐}

หลังจากที่เรือของเราแล่นผ่านแหลมแสมสาร ซึ่งในแผนที่เดินเรือส่วนใหญ่กำหนดไว้ว่า ห่างไปทางทิศตะวันตก ๒ องศา เราก็เริ่มเข้าใกล้เมืองจันทบูรณ ซึ่งเป็นแหล่งค้าขายที่สำคัญแห่งหนึ่ง และมีทั้งชาวสยาม ชาวจีนและชาวโคชินจีนอาศัยอยู่ พืชผลหลักของเมืองนี้ได้แก่ พริกไทย ข้าวและหมาก ทุกๆ ปีจะมีเรือสำเภาแล่นมาจากเมืองกวางตุ้ง เพื่อบรรทุกสินค้าเหล่านี้ไปขาย บางครั้งเรือที่มุ่งหน้าไปยังเมืองจันทบูรณก็จะแวะที่เมืองนี้เพื่อซื้อขายทำกำไร^{๙๑}

สังฆราชปาลเลอกัวซ์เกิดที่ฝรั่งเศสในวันที่ ๒๔ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๐๕ (พ.ศ. ๒๓๔๘) ก่อนที่จะอุปสมบทเป็นบาทหลวงในคณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสในอีก ๒๒ ปีต่อมา และใน ค.ศ. ๑๘๓๐ (พ.ศ. ๒๓๗๓) บาทหลวงผู้นี้เข้ามาในกรุงสยาม เพื่อเผยแผ่คริสต์ศาสนา และพำนักอยู่ในเมืองนี้เป็นเวลากว่า ๒๒ ปี ก่อนที่จะเดินทางกลับฝรั่งเศส เพื่อเยี่ยมเยียนเพื่อนฝูงและญาติมิตร ขณะที่พำนัก

^{๙๐} ศุกลรัตน์ ธาราคักดี, “ประวัติศาสตร์อาจารย์คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริค กุตสลาฟฟ์,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์เล่ม ๑**, ๑๐๗ – ๑๐๘; Charles Gutzlaff, *Journal of a Residence in Siam and of a voyage along the Coast of China to Mantchou Tartary*, (Canton: Chinese Repository, 1832), 33 – 34.

^{๙๑} ศุกลรัตน์ ธาราคักดี, “ประวัติศาสตร์อาจารย์คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริค กุตสลาฟฟ์,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์เล่ม ๑**, ๑๐๘; Charles Gutzlaff, *Journal of a Residence in Siam and of a voyage along the Coast of China to Mantchou Tartary*, 34.

อยู่ในฝรั่งเศสนั้น สังฆราชปาลเลอกัวซ์ได้เขียน หนังสือเรื่อง **Description du Royaume Thai ou Siam** หรือที่เรารู้จักกันในนามของ **เล่าเรื่องเมืองสยาม** จำนวนสองเล่มด้วยกัน เพื่อบอกเล่าประวัติศาสตร์ การเมือง การค้า สังคม ธรรมชาติวิทยา รวมไปถึงการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของคณะมิสซังต่างประเทศในราชอาณาจักรสยาม ตั้งแต่ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นต้นมา และได้ตีพิมพ์ที่กรุงปารีสใน ค.ศ. ๑๘๕๔ (พ.ศ. ๒๓๙๗)

หลังจากนั้นสังฆราชปาลเลอกัวซ์เดินทางกลับมายังกรุงสยาม ก่อนจะถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๘๖๒ (พ.ศ. ๒๔๐๕) คณะมิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีสได้เผยแผ่คริสต์ศาสนาที่เมืองจันทบุรีและหัวเมืองอื่นๆ บนชายทะเลฝั่งตะวันออก ดังนั้น สังฆราชปาลเลอกัวซ์จึงเดินทางไปเมืองแถบนี้ และมีบันทึกเรื่องราว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเมืองจันทบุรีไว้อย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องภูมิประเทศ การทำมาหากินของประชาชน ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไป

Mgr Jean-Baptiste Pallegoix
avec deux jeunes Siamois qui
l'accompagnèrent en Europe

จุดหมายเหตุเรื่องเมืองสยามของสังฆราชปาลเลอกัวซ์นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะได้สะท้อนภาพการปกครองหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก และภาพรวมทั้งหมดของราชอาณาจักรสยามดังนี้

ราชอาณาจักรสยามแท้ๆ แบ่งออกเป็น ๔๑ เมือง ซึ่งใช้นามตำบลที่ตั้งเมืองเป็นนามเมือง คือ

๙ เมืองในตอนกลาง คือ นนทบุรีหรือตลาดขวัญ ปากเกร็ด ปทุมธานีหรือสามโคก อยุธยาหรือกรุงเก่า อ่างทอง เมืองพรหม เมืองอิน ชัยนาถ นครสวรรค์

๕ เมืองทางเหนือ คือ สังคโลก พิษโลกหรือพิษณุโลก
กำแพงเพชร พิษัย ระแหง

๑๐ เมืองทางตะวันออก คือ เพชรบูรณ์ บัวชุม^{๙๒} สระบุรี
นพบุรี นครนายก ประจิม กบินทร์ ฉะเชิงเทราหรือแปดริ้ว
เมืองพระตะบอง พนมสนิคม

๗/ เมืองทางตะวันตก คือ เมืองสิงห์ สุพรรณบุรีหรือ
สุพรรณ กาญจนบุรีหรือปากแพรก ราชบุรีหรือระปรี นครชัย
ศรี สาครบุรีหรือท่าจีน สมุทรสงครามหรือแม่กลอง

๑๐ เมืองทางใต้ คือ นครเขื่อนขันธ์^{๙๓} หรือปากลัด
สมุทรปราการหรือปากน้ำ ชลบุรีหรือบางปลาสร้อย จันทบุรี
หรือจันทบูรณ์ ห่งใหญ่ เพชรบุรีหรือพริบพรี ชุมพร ไชยา
ฉะลุงหรือถลุง

นอกจากเมืองทั้ง ๔๑ เมือง ซึ่งมีพญาหรือขุนนางชั้น
ผู้ใหญ่ปกครองแล้ว ยังมีเมืองชั้นโทและชั้นตรีตามลำดับอีกราว
๒๐ เมือง ที่ขุนนางชั้นรองๆ ลงมาปกครองอยู่^{๙๔}

สังฆราชปาลเลอกัวซ์ได้เดินทางไปแถบชายฝั่งทะเลด้วยเรือ สถานที่แรกที่
ท่านไปแวะพักก็คือ เกาะสีชัง ซึ่งก็ได้บรรยายไว้ว่า

ออกจากเมืองปากน้ำแต่เช้า ต้องหันเรือเข้าทางลมเกือบ
ตลอดวัน เพราะลมไม่มีเลย ตกเย็นจึงถึงเกาะแห่งแรกชื่อ สีชัง
เกาะนี้มีขนาด ๗ – ๘ ไมล์โดยรอบ มีคนไทยและคนจีนเข้ามา
อาศัยอยู่ประมาณ ๑๐๐ ครวเรือน จะเข้าเทียบท่าเรือได้เฉพาะ
ด้านตรงข้ามกับฝั่งแผ่นดินใหญ่เท่านั้น ทอดสมออยู่ที่ท่าเล็กๆ
ซึ่งน้ำลึกพอใช้ ทางด้านอื่นๆ ของตัวเกาะมีสภาพเหมือน

^{๙๒} สันนิษฐานว่า อยู่ในเขตจังหวัดลพบุรีปัจจุบัน

^{๙๓} ชื่อเดิมของอำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

^{๙๔} มงเซญูร์ปาลเลอกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล
(นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๙), ๕๓ – ๕๕;

กำแพงธรรมชาติสูงบ้างต่ำบ้าง เป็นผาชั้นลึกเข้าไปเป็นโพรง เป็นถ้ำ เป็นตะปุ่มตะป่ำ รูปร่างแปลกๆ เมื่อมีโอกาสได้ขึ้นเกาะ จึงสังเกตเห็นว่า หินผาที่เห็นนั้นเป็นแต่เปลือกหรือกระพื้นนอก เท่านั้น ซึ่งหุ้มเนื้อหินอ่อนสีขาว แดง พ้ำอ่อนอยู่ในที่บางแห่ง น้ำทะเลได้ซัดเกลาละเอียดเกลี้ยง งามราวกับขัดด้วยฝีมือมนุษย์^{๙๕}

สังฆราชปาลเลอแก้วยังได้เล่าเรื่องการเก็บรังนก ซึ่งเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่ชาวเกาะนิยมทำ คือ

ส่วนตอนที่แหงงว้าเป็นถ้ำเป็นโพรงเข้าไปดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ นั้น แต่ละคูหาแต่ละโพรงเป็นที่อยู่อาศัยของนกนางแอ่นทะเลชนิดหนึ่ง ซึ่งมาทำรังไว้ทุกๆ สามเดือน รังนั้นเป็นเมือกๆ ซึ่งเสาะหากันสำหรับนำไปประกอบเป็นอาหารจีนและอาหารแขก รังนกเหล่านี้ประกอบเป็นเส้นไขว้ถักอย่างละเอียด ขายกันถึง ๑๖๐ ฟรังก์ต่อปอนด์ เพราะฉะนั้นราษฎรจึงพากันเพียรเสาะหารังนกอันมีค่านี้กันนัก จากยอดภูผาพวกเขาไต่ตามเส้นเชือกลงมา เข้าไปสำรวจตามคูหาและโพรงต่างๆ เพื่อเก็บรังนก บางครั้งปรากฏว่า เมื่อสาวรังนกที่เก็บได้ขึ้นไปแล้ว พวกที่ถือต้นเชือกอยู่เกิดละโมภทรัพย์ขึ้นมา ปล่อยต้นเชือกที่ดัดไว้เสียแล้วหลบหนีไปกับรังนก คนเคราะห์ร้ายผู้ผูกติดอยู่กับปลายเชือก ก็กลิ้งหล่นตกน้ำ และจมหายไป ในทะเล ตามชายฝั่งของประเทศสยาม มีเกาะอยู่หลายแห่งที่ให้โอกาสรังนกนางแอ่น^{๙๖}

สังฆราชฝรั่งเศสผู้นี้ยังเล่าเรื่องเกาะที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงไว้ด้วยว่า

ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าได้พบที่สีซังชี้ให้ดูเกาะเล็กๆ เกาะหนึ่งในบริเวณใกล้เคียงกันนั้น แล้วบอกให้ทราบว่ามีหินประพาสสีขาว เหลือง พ้ำอ่อนที่งามๆ เป็นอันมาก และท่านยัง

^{๙๕} มงเซญอร์ปาลเลอแก้ว, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๖๓.

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, ๖๓.

ได้แจ้งให้ข้าพเจ้าทราบอีกด้วยว่า ภูเขาบนพื้นแผ่นดินอันอยู่ใกล้ทะเลนั้น มีบ่อน้ำร้อนและเหมืองแร่ ข้าพเจ้าพิจารณาตัวอย่างแร่เหล่านั้นแล้ว เห็นว่าน่าจะเป็นบ่อแร่ทองแดงมากกว่า^{๙๓}

สถานที่ต่อมาที่สังฆราชปาเลอกัวซ์มาเยือนก็คือ เกาะเสม็ด ซึ่งท่านได้เล่าว่า

เกาะเสม็ดเป็นเกาะที่ค่อนข้างใหญ่ มีบ่อน้ำจืดและสระใหญ่ปลาชุม แต่ไม่มีคนอาศัยอยู่ นอกจากครอบครัวเจ้าพนักงานด้านภาษีครอบครัวเดียว ซึ่งปีที่แล้วมานี้ต้องหลบเข้าไปซ่อนตัวอยู่ในป่า เมื่อพวกโจรมลายายกขึ้นบกและดำเนินการปล้นด้านภาษีที่ไม่มีคนอยู่แล้ว เกาะนี้ปรากฏว่ามีความอุดมสมบูรณ์ไม่น้อย มีเปลือกหอยงามๆ ตามชายเกาะ มีหินเขียวหนุมานก้อนใหญ่ๆ และพลอยหินน้ำงามมากเช่นเดียวกัน^{๙๔}

หลังจากนั้นสังฆราชปาเลอกัวซ์ก็ไปถึงเมืองจันทบุรี และได้เล่าเรื่องเมืองแห่งนี้ไว้อย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นสภาพภูมิประเทศทั่วไปที่ว่า

สภาพของเมืองจันทบุรีเป็นที่เจริญตามาก ทางทิศเหนือสายตาถูกสกัดกั้นด้วยเทือกเขาสูง ซึ่งเรียกกันว่า เขาดาว (Montagne des Étoiles)^{๙๕} ด้วยเหตุที่กล่าวกันว่า ผู้ใดที่ขึ้นไปยอดแล้ว จะเห็นดาวโตเท่าดวงอาทิตย์ ลักษณะนี้จะชี้ให้ท่านเห็นว่า ราษฎรมีความโง่เขลาเพียงไร เขาสูงนี้กล่าวกันว่ามีความพลอยเป็นอันมาก

ทิศตะวันออก ภูเขาอีกลูกหนึ่งซึ่งต่ำกว่าเขาดาวเล็กน้อยยื่นลงจรดทะเลราวกับม่านกัน มีความยาว (ทางนกบิน) ประมาณ ๑๐ ลิเออ แต่เมื่อวัดกันตามแนววงโค้งแล้วก็ถึงเกือบ

^{๙๓} มงเซญอร์ปาเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๖๓.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, ๖๔.

^{๙๕} หมายถึง เขาพลอยแหวน

๓๐ ลิเออ เชื่อว่า สระบาป เชิงเขามีลำน้ำและลำธารหลายสาย และราษฎรทำไร่พริกไทยกันตามชายน้ำ เป็นที่แน่ว่าภูเขาสูงนี้ น่าจะมีบ่อแร่ที่ยังมิได้รับการสำรวจอีกมาก การทอดน้ำเข้าไร่พริกไทยนั้นใช้ระหัดวงล้อ ประกอบด้วยกระบอกไม้ไผ่วิดน้ำขึ้น และไปเทน้ำออก ในด้านตรงข้ามเอาตอนขาหมนลง

ทิศตะวันตก มีเนินเขาเป็นอันมากประกอบด้วยป่าไม้ ส่วนที่ราบนั้นเป็นสวนมะม่วง มะพร้าว หมาก ทุเรียน เงาะ ฯลฯ หรือเป็นไร่ถั่วลิสง ยาสูบและอ้อยบนเนินเขาแห่งหนึ่ง ห่างจากตัวเมืองจันทบุรี ๒ ลิเออ มีป้อมหลังมโหฬารล้อมรอบด้วยคูอันลึก ภายในป้อมนี้เองเป็นที่ตั้งจวนเจ้าเมือง และที่พักข้าราชการชั้นกรรมการ พื้นที่ชายเนินนี้ดารดาษไปด้วยกรวดแร่เหล็กและดินร่วนสีแดงจัด กระทั่งสามารถนำเอาไปใช้เป็นสีฝุ่นทากำแพงหรือโบกตึกได้

จากป้อมแห่งนี้ข้ามเนินไปอีก ๒ ลูก ก็จะถึงเขาอันมีชื่อยิ่งของสยามลูกหนึ่งชื่อเขาพลอย (Montagne des Pierres précieuses)^{๑๐๐} อันเป็นชื่อที่ไม่ผิดจากความเป็นจริงเลยด้วยว่ามีพลอยชนิดต่างๆ อยู่เป็นอันมาก อาทิ บุษราคัม โกเมน มุกดา ทับทิม ไพสิน เนินอีกสองแห่งที่ใกล้เคียง กัน ก็มีพลอยมากอีกเหมือนกัน ข้าพเจ้ายังเก็บไว้ตั้งหลายเม็ดตามผิวๆ ดิน

ส่วนที่ราบของจันทบุรีอันมีอาณากว้างๆ ราว ๕ – ๖ ลิเออ และยาว ๑๒ ลิเออนั้นเป็นที่ราบต่ำมาก และมักจะมีน้ำท่วมถึงในตอนใด ครั้นแล้วจึงจะค่อยสูงขึ้นๆ จนถึง ๑๐ – ๑๒ ปีเอต์เหนือระดับน้ำในแม่น้ำ ที่ราบนี้ได้รับน้ำจากแม่น้ำและธารหลายสาย ทุกๆ ปีในฤดูฝน น้ำจะล้นฝั่งและท่วมเข้าไปในที่ราบนานตั้งแต่หนึ่งถึงสองสัปดาห์ การทำนาข้าวไม่สู้ได้เอาใจใส่กัน

^{๑๐๐} หมายถึง เขาพลอยแหวน

เท่าไรนัก จนข้าวแทบไม่พอบริโภคกันทั่วทั้งเมือง มากกว่าสอง
ในสามของที่ราบเป็นดงไม้ไผ่และไม้พันธุ์อื่นๆ^{๑๐๑}

นอกจากหนังสือเรื่องเล่ากรุงสยามจะมีบรรยายเรื่องสภาพภูมิประเทศ
ทั่วไปของเมืองจันทบุรีไว้แล้วนั้น สังฆราชปาลเลอกัวซ์ยังเล่าเรื่องปากน้ำของ
เมืองนี้ไว้เป็นพิเศษอีกว่า

ในวันที่สามของการเดินเรือของเรา เรามองเห็นสิ่งโตตัว
มหึมาแต่ไกล อันเป็นลักษณะปากน้ำจันทบุรี เป็นสิ่งมหัศจรรย์
ทางธรรมชาติไม่แปลกนัก มันมีลักษณะเหมือนสิ่งโตหมอบทุก
ประการ ตลอดหัว แพงคอ ปาก ลูกตาและหูก็มีให้เห็น
ครบถ้วน แต่เมื่อเข้าไปใกล้ๆ ภาพนั้นก็แปรไปทุกที
จนกระทั่งเห็นก้อนหินที่ไม่เป็นรูปเป็นร่างอะไรก่อนหนึ่งนั้น

แม้ได้ผ่านด่านภาษีและบ้อมเข้าไปในปากน้ำแล้ว เราก็เล่น
ทวนน้ำเข้าไปในลำแม่น้ำ ไม่มีสิ่งไรน่าสังเกตนัก นอกจากต้นไม้
แปลกพรรณหนึ่ง ซึ่งขึ้นอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ รากของมันแหลม
เป็นรูปส้อมแทงขึ้นเหนือพื้นดิน ดูเป็นรูปสามขา ขนาดสูงพอใช้
และทำหน้าที่พยุงลำต้นไว้ เราเรียกว่า โกงกาง^{๑๐๒}

ดังที่กล่าวมาแล้วในเรื่องสภาพภูมิประเทศของเมืองจันทบุรีว่า เมืองแห่งนี้
เป็นแหล่งพลอยที่สำคัญของสยาม สังฆราชปาลเลอกัวซ์จึงอธิบายเรื่องบ่อพลอย
ของที่นี่ไว้อย่างละเอียดว่า

เป็นที่แน่ว่า มีบ่อพลอยอยู่หลายแห่งในสยาม ด้วยเหตุว่า
ในขณะที่ข้าพเจ้าเดินทางไปที่นั่น มักจะได้เห็นมีอยู่ตาม
ท้องธารและก้อนหินริมน้ำบ่อยๆ แต่ที่ไหนก็คงไม่มีมากเท่าที่
จันทบุรี พวกคนจีนที่ทำพริกไทยอยู่รอบๆ เขาสระบาป ยังเก็บ
พลอยได้เป็นอันมาก ภูเขาสูงที่ล้อมรอบที่อยู่ของชนเผ่าชอง
และที่เนินหกเนินทางทิศตะวันตกของตัวเมืองก็มีพลอยอยู่มาก

^{๑๐๑} มงเซญอร์ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๓๑ - ๓๒.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, ๖๘.

เหมือนกัน พวกที่ทำไร่ยาสูบและไร่อ้อยอยู่ตามชายเนิน
เหล่านั้น เก็บพลอยไปขายกันเป็นปอนด์ๆ ทีเดียว เม็ดเล็กขาย
กันปอนด์ละ ๑๖ ฟรังก์ ขนาดกลาง ๓๐ และขนาดใหญ่ถึง ๖๐
ต่อไปนี้เป็นพลอยชนิดต่างๆ ที่เจ้าเมืองจันทบุรีเป็นผู้แสดงให้
เห็น พลอยหินก้อนใหญ่ น้ำใสแจ๋ว พลอยตาแมวหรือไพฑูรย์
ขนาดสักเท่าผลฮ่อลูกย่อมๆ บุษราคัม เพทาย โกเมน ไพสิน
สีฟ้าแก่และทับทิมอีกหลายสี วันหนึ่งข้าพเจ้ากับชาวคริสต์
ด้วยกัน ได้ไปเที่ยวที่ชายเนินใกล้ตัวเมืองจันทบุรี ก็ได้เห็นแก้ว
สีดำหรือเขียวคล้ำค่อนข้างใส (นิล) อยู่เกลื่อนกลาด มีโกเมน
และทับทิมรวมอยู่ด้วย เราลงมือเก็บชั่วโม่งก็ได้เต็มสองฟายมือ
โดยเหตุที่ไม่มีร้านเจียระไนอยู่ในเมือง พวกชาวบ้านที่เก็บ
พลอยได้ในไร่ยาสูบและไร่อ้อยของตน ไม่รู้จะเอาไปทำอะไร
เลยเอาไปขายให้พวกคนจีนที่รับซื้อด้วยราคาถูๆ เพื่อส่งไป
ขายยังเมืองจีน แต่ขอให้เขียนข้อสังเกตด้วยว่า พระเจ้าแผ่นดิน
ย่อมจะทรงสงวนอภิสิทธิ์ในบ่อพลอยที่นี้บ้าง และมีปริมาณ
มากไว้บางแห่งเป็นส่วนพระองค์ และเจ้าเมืองจันทบุรีมีหน้าที่
ขุดหา แล้วนำส่งไปถวายในหลวง ซึ่งช่างเจียระไนชาวมลายา
ฝีมือเลวๆ เป็นผู้เจียระไนและตัดไปตามถนัดของตน^{๑๐๓}

สังฆราชปาลเลอแก้วซ์ยังอธิบายเรื่องการทำมาหากินของชาวจันทบุรีไว้ด้วย
ว่า มีทั้งอาชีพค้าขาย คือ

จันทบุรีเป็นเมืองเล็กๆ มีราษฎรอยู่ราวสัก ๖,๐๐๐ คน
เป็นคนไทย ญวนและจีน มีตลาดโรงต้มกลั่นสุราและวัดหลาย
วัด มีการต่อเรือทุกขนาด เนื่องด้วยสามารถนำไม้จากป่าใน
ภูเขามาได้สะดวกในฤดูน้ำหลาก สินค้าขาเข้ามีมาโดยลำภา
จีนประมาณ ๑๒ ลำ ซึ่งนำสินค้าจากเมืองจีนมาขายทุกปี
สินค้าขาออกนั้นมีปริมาณมากกว่า โภคผลที่สำคัญคือ

^{๑๐๓} มงเซญูร์ปาลเลอแก้วซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๔๕.

พริกไทย กระวาน รงที่มาจากกัมพูชา ไม้กฤษณา หนังสัตว์
งาช้าง น้ำตาล ชีผึ้ง ยาสูบ ปลาเค็ม ฯลฯ^{๑๐๔}

ลัทธิราชฝรั่งเศสบรรยายเรื่องการเพาะปลูกในเมืองนี้ไว้ว่า

ราษฎรชาวจันทบุรีทั้งหมดแทบจะกล่าวได้ว่าประกอบการ
กสิกรรมอย่างเดียว โภคผลนอกจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ก็
ยังมีถั่วลิสง อันมีฝักอยู่ในดินติดอยู่กับรากเป็นพรวน เอามาใช้
เป็นขนมและหีบเป็นน้ำมัน มันเทศ มันหูลือหลายชนิด
มะพร้าว หมากรุกทุเรียน เงาะ มะม่วงและกาแฟ ชนิดหลังนี้
รับสั่งปลูกโดยพระเจ้าแผ่นดิน และก็ได้รับผลดี ข้าพเจ้าได้ดื่ม
กาแฟรสดีที่จวนท่านเจ้าเมือง มีผลไม้หลายชนิดที่กินดีนัก
เกิดขึ้นตามธรรมชาติในป่าเอง ข้าพเจ้าขอออกชื่ออย่างเดียว
เท่านั้น คือ กระบก เป็นผลอามันด์ป่ารสดีมาก ต้นใหญ่และมี
ผลดก^{๑๐๕}

การเก็บของป่าเป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวจันทบุรี ซึ่งปรากฏอยู่ในจดหมาย
เหตุเล่าเรื่องกรุงสยามไว้ว่า

รงจากกัมพูชานั้น ทำขึ้นโดยวิธีบากต้นไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งมีแต่
ในป่าสูงเท่านั้น แล้วเอากะบอกไม้ไผ่รองไว้ เมื่อน้ำยางต้อง
กะบอกแล้วก็เอาออก ปล่อยให้แค้นแข็งเป็นก้อน แล้วผ่า
กะบอก ได้รงเป็นแท่ง

กระวานเป็นไม้ของต้นไม้พันธุ์หนึ่ง ลำต้นสูงประมาณสัก ๑
ศอกเห็นจะได้ ดอกออกเป็นพุ่มอยู่ที่ปลายก้าน แล้วออกเป็น
สามกลีบ มีกลิ่นหอมจุน ไม้กฤษณานั้นเนื้อไม้ลายเป็นจุดๆ
เหมือนสายปีกนกอินทรี (เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า Bois d'aigle)
มีกลิ่นหอมรื่นจุมูกและหอมมาก เมื่อเผาใช้เข้าเครื่องยาไทย
เกือบ ทุกขนาน และปรากฏว่ามีสรรพคุณดีมาก วิธีหาไม้

^{๑๐๔} มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๖๙.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, ๖๙.

กฤษณานั้นมีดังนี้ กล่าวคือ ต้องมีเลื่อย ขวานและสิ่วขนาด
ต่างๆ ติดมือไป เมื่อพบต้นไม้ชนิดที่ต้องการแล้ว ก็จัดการโค่น
ลง เลื่อยออกเป็นท่อนๆ หรือเป็นขอนย่อมๆ แล้วค่อยบรรจุ
ถากเอาเปลือกกระพี้ และเนื้อไม้สีขาวออกให้หมด เหลือแต่
แก่นสีดำซึ่งเรียกกันว่า แก่นกฤษณาหรือปุมกฤษณา ได้รูปร่าง
ต่างๆ กัน แล้วก็นำไปขายได้ราคาสิ่วละ ๑๒ ฟรังก์ ครอบครวั
คริสตังจะต้องส่งส่วยให้แก่พระเจ้าแผ่นดินปีละ ๒ สิ่วรทุกปี^{๑๐๖}

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในป่ามีอาชีพอีกประเภทหนึ่ง นอกเหนือไปจากการเก็บ
ของป่า นั่นคือ การล่าสัตว์

ราษฎรที่อยู่ในป่าทำการล่าเสือ หมี แรด ควาย วัวป่าและ
กวาง วิธีล่าแรดนั้นน่าดูมาก คือ ไปด้วยกัน ๔ หรือ ๕ คน ต่าง
ถือล้าไม้ไผ่เสียมปลายแหลมและลนไฟให้แข็ง แล้วก็พากันไปสู่
แหล่งที่อยู่ของสัตว์เหล่านี้ พลังออกเสียงโห่ร้องและปรบมือ
ขับให้มันออกมาจากที่ซ่อน เมื่อพวกเขาเห็นสัตว์โกรธก็วิ่งสวน
ตรงเข้ามา พร้อมกับอ้าปากพะเยิบพะยาบ พวกนักล่าสัตว์ก็จะ
เตรียมพร้อมหาโอกาสแทงไม้ไผ่สวนเข้าไปในช่องปากของสัตว์
ครั้นได้จังหวะเหมาะแล้วก็ทิ่มไม้ไผ่เข้าไปในคอของสัตว์ บางทีก็
ทะลุเข้าไปถึงลำไส้ แล้วก็แยกย้ายกันหลบหลีกไป ส่วนแรดนั้น
คำรนร้องด้วยความเจ็บปวด ล้มลงแล้วก็กลิ้งตัวตีแปลงจนฝุ่น
ฟุ้ง นักล่าที่กล้าหนอยก็จะปรบมือ และร้องเพลงเออชัย
จนกระทั่งสัตว์หมดแรงเพราะโลหิตตกมาก จึงพากันเข้าสำเร็จ
โทษเสีย

ส่วนการล่าสัตว์ชนิดอื่นๆ เขาใช้อาวุธปืน แต่บางครั้งก็ใช้
ดักกวางและอีเก้งด้วยตาข่าย ซึ่งสนุกพอใช้ หลังจากได้เปิด
ทางเข้าออกทุกทางไว้ด้วยตาข่ายขนาดใหญ่แล้ว เขาก็จุดไฟขึ้น

^{๑๐๖} มงเซญูร์ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๗/๐.

ตามกอพง ลัตว์ก็วิ่งเตลิดหนีไฟเข้าไปติดตาข่าย ก็จับและฆ่า
เสีย^{๑๐๓}

ชาวจันทบุรียังประกอบอาชีพทำการประมง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ปลาชุมตามชายฝั่งทะเลจันทบุรี มีการประมงในลำนํ้า
มาก แต่ส่วนมากเป็นการตกกุ้ง ซึ่งมีอยู่ชุกชุม และใช้เป็น
อาหารประจำวันของพวกชาวบ้าน การตกนั้นใช้ตกด้วยเบ็ด
และเต็กคนหนึ่งอาจจะตกได้ถึงวันละตั้งร้อยตัว ส่วนการ
ประมงในท้องทะเลนั้น กระทำได้ ๓ วิธี วิธีที่หนึ่ง – การจับเคย
หรือจับกุ้งทะเลขนาดเล็ก เขาใช้อวนตาถี่ กุ้งชนิดนี้เมื่อลอดเข้า
กับเกล็ดแล้ว ทำเป็นกะปิ วิธีที่สอง – ใช้อวนตาห่างสำหรับปลา
ใหญ่ โดยตั้งปลายอวนทั้งสองข้างเข้าหาฝั่ง วิธีที่สาม – การใช้
อวนลอย ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวถึงในบทที่ ๖^{๑๐๔}

ในช่องแคบระหว่างเกาะต่อเกาะแถบจันทบูรณ มี
ปลาโลมาหัวบาตร ปลาโอ ปลาดาบลาว ฯลฯ ชุกชุม ต่อไปนี้
เป็นวิธีที่พวกคริสตังชาวญวนของพวกเราจับปลา คนสองคน
ลงเรือไปพร้อมกับอวนลอย ถักด้วยเชือกแหเส้นใหญ่ ยาวตั้ง
๙๐ ถึง ๑๐๐ วา ในตอนกลางคืนเดือนมืด ซึ่งอวนขวางทางน้ำ
ไว้ ตีนอวนจะลึกลงไปใต้นํ้าเพียง ๓ ปีเอ็ดเท่านั้น รออยู่สัก
ชั่วโมงหรือสองชั่วโมง เมื่อรวบอวนเข้ามา ก็จะได้ปลาดาบลาว
กับปลาโอตั้งเป็นร้อยๆ ตีนขลุกลึกอยู่ในอวน เมื่อจับเอาปลา
ออกแล้ว ไม่มีมาติดอีก ปลากระเบน ปลาจะละเม็ด
ปลาแซลมอนและปลาทะเลอื่นๆ มีผู้พบมากที่ปากน้ำ ซึ่งมี
การประมงเป็นอันมาก โดยเฉพาะปลาหูซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวถึง
มาหลายครั้งแล้ว^{๑๐๕}

^{๑๐๓} มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม,

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๑.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน.

สังฆราชปาลเลอแก้วซ์มีบันทึกเรื่องคนสองกลุ่มที่อาศัยอยู่ในเมืองจันทบุรีนี้ โดยกลุ่มแรกที่ท่านกล่าวถึง คือ ชาวช่อง ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองของที่นี่

ทางทิศเหนือของจันทบูรณักล่าวกันว่า มีภูเขาล้อมรอบ เป็นวงกลมทีเดียว เป็นที่ตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยของชนเผ่าช่อง ซึ่งรักษาเส้นทางเข้าออกตามช่องเขาทุกด้านไว้อย่างหวงแหน จะยอมให้บุคคลภายนอกผ่านเข้าไปได้ ก็แต่เฉพาะผู้ที่เคยติดต่อทำมาค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ที่คาดว่าจะไม่เป็นภัยแก่พวกเขาเท่านั้น พวกของเคราพในตัวผู้เป็นหัวหน้าเผ่ามาก หัวหน้าเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาด สั่งให้ดำเนินการตามกฎหมายและประเพณีอย่างเคร่งครัด กฎหมายของเผ่าช่องนี้กล่าวกันว่าเข้มงวดนัก แต่ไม่ค่อยมีการละเมิดเท่าใดเลย

ชนเผ่านี้จะมีพื้นเพผสมพันธุ์กันมากับพวกกะเหรี่ยง แล้วต่อมาก็ปนเปกับพวกที่หลบหนีราชการทหาร และพวกทาสที่หลบมาจากเมืองใกล้เคียง เพราะฉะนั้นจึงบรรยายรูปลักษณะให้ฟังได้ยากเต็มที่ ด้วยว่าเป็นชนเผ่าพันธุ์ผสมกับกะเหรี่ยง สยามและเขมรให้ยุ่งไปหมด

การแต่งกายของพวกผู้ชาย มีแต่เตี่ยวพันกายอยู่ผืนเดียวเท่านั้น ส่วนผู้หญิงสวมผ้าถุงเนื้อหยาบๆ และมีลายสลัปลีต่างๆ ขนบธรรมเนียมก็คล้ายๆ กับพวกกะเหรี่ยง ซึ่งเราได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้านี้ กล่าวกันว่าชนเผ่านี้ใช้ยาเบื่อโรยลงในบ่อและทางน้ำรอบบริเวณ เพื่อป้องกันมิให้คนแปลกหน้าใช้ความพยายามเข้าไปทำการติดต่อได้ พวกเขาชักฟันไม้ในป่าสำหรับปลูกเรือน เก็บรง ชีผึ้ง ผลกระวาน ยางไม้ ไม้กฤษณาและผลผลิตอื่นๆ ครั้นถึงฤดูน้ำมากก็นำสินค้าเหล่านี้ไปขายที่เมืองจันทบูรณั เพื่อหาซื้อตาปู ขวาน เลื่อยและขว้า เกสือ กะปิกับสิ่งจำเป็นอื่นๆ ไปไว้ใช้สอย^{๑๐๐}

^{๑๐๐} มงเซญูร์ปาลเลอแก้วซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๕๓.

สังฆราชปาลเลอกัวซ์ยังเล่าเรื่องอาชีพต่างๆ ของชาวช่องไว์ว่า

สำหรับพวกนี้ การทำหรือเก็บขี้ผึ้งนับว่าเป็นอาชีพที่มีอันตรายมาก เพราะผึ้งตัวโตเกือบเท่าแมลงด้วงมะพร้าว สร้างรังหีมาของมันไว้ตามต้นไม้ใหญ่ๆ สูงตั้ง ๑๕๐ ปีเอ็ด วิธีการตีผึ้งของพวกของมีดังนี้ คือ เตรียมลิ้มไม้แข็งแรงไว้เป็นจำนวนมาก นำเอาไปตอกเข้ากับลำต้นไม้ที่ตัวประสงค์ จะปีนขึ้นไปเป็นระยะห่างกันโดยลำดับด้วยการเหยียบลิ้มอันล่าง และโหนลิ้มอันบน เมื่อจะดำเนินการตีผึ้ง ต้องตั้งศาลเพิงตาเช่นวกัดัก แตนเสียก่อน แล้วพยายามไต่ต้นไม้ขึ้นไปตามลิ้มที่ตอกไว้ให้เข้าใกล้รังผึ้งที่สุด ครั้นแล้วใช้ไม้ไผ่ลำยาว และเบามือสอยแซะ จนรังผึ้งหลุดจากกิ่งไม้ตกลงไปข้างล่างให้เป็นที่สังเกตว่า การที่จะลงมือสอยรังนกนี้ พวกเขาจะต้องสุ่มไฟรมควันไล่ผึ้งผึ้งให้หนีไปเสียก่อนแล้วตั้งแต่วันก่อนทำการ

ส่วนการเก็บน้ำมันยางนั้นกระทำได้ดังนี้ คือ ใช้ขวานฟันลำต้นไม้ เจาะเข้าไปเป็นโพรงลึก และสุ่มไฟเข้าไว้และรีบดับ น้ำมันยางจะเริ่มไหลหยดตกลงอยู่ในแอ่งที่ในโพรง พวกของก็จะมาตักเอาไปทุกวัน น้ำมันยางนี้ใช้ประโยชน์ได้มาก ปนเข้ากับชันก็ใช้ยาเรือได้ ถ้าทิ้งไว้ให้ใสก็ใช้ทาฝาบ้านได้ดี ถ้าจะทำได้หรือคบ ก็ขุดดินเข้าให้เป็นหลุม เอาเศษไม้ผุๆ นั้นให้นวม ปั้นเป็นลำหรือแท่ง ห่อด้วยใบไม้ใบยาวๆ แล้วม้วนเข้ากับเปลือกไม้บางๆ อีกชั้นหนึ่ง เสร็จแล้วผูกมัดไว้ด้วยเส้นหวาย

ภูเขาที่พวกของอาศัยอยู่นั้น ว่ากันว่ามิบ่อพลอยอันมีค่า ซึ่งนานๆ ครั้งพวกของจะนำไปเป็นบรรณาการแก่เจ้าเมืองสักครั้งหนึ่ง กับจะต้องส่งผลกระวานกับผลผลิตอย่างอื่นเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้ากรุงสยามตามกำหนดอีกด้วย^{๑๑๑}

^{๑๑๑} มงเซญูร์ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๕๔.

สังฆราชฝรั่งเศสผู้นี้มีบันทึกเรื่องชาวคริสต์และการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเมืองจันทบุรีไว้ว่า

ห่างจากบางกอกไปราวหนึ่งร้อยลิเออ ใกล้กับทะเล มีชุมชนชาวคริสต์ที่น่าสนใจแห่งหนึ่ง ประกอบด้วยชาวญวนซึ่งบรรพบุรุษสืบทอดการเบียดเบียน ที่บ้านเกิดเมืองนอน และมาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่จันทบูรณ เพื่อปฏิบัติกิจทางพระคริสต์ศาสนาได้อย่างเสรี โบสถ์ของเขานั้นสร้างขึ้นด้วยไม้กระดานเก่าๆ และหลังคามุงจาก สูดท้ายพวกคริสตังถือโอกาสที่น้ำท่วมไปรีอวัดเก่าๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งร้างอยู่ในป่า แต่ละคนบรรทุกหินแท่งสี่เหลี่ยมมาในเรือของตน ต่างคนต่างนึกครี้ออกครี้อใจว่า จะได้ใช้หินเหล่านี้สร้างโบสถ์ของตนขึ้นใหม่ แต่เคราะห์ร้ายที่เจ้าเมืองรู้ข่าวเข้า ได้บังคับให้พวกคริสตังนำเอาหินเหล่านั้นกลับไปไว้ยังที่เดิม^{๑๑๒}

สังฆราชปาลเลอกัวซ์ได้ยังเรื่องเมืองทุ่งใหญ่ไว้ในจดหมายเหตุว่า

ทุ่งใหญ่อันอยู่ทางทิศตะวันออกของจันทบุรีนั้นอุดมสมบูรณ์ไปด้วยกระวาน ไม้จันทร์แดง รงเขมร พริกไทย งาช้าง และผลิตผลอันมีค่าอื่นๆ อีกมาก เมืองทุ่งใหญ่มีพลเมืองอยู่ราว ๔,๐๐๐ คน เป็นคนไทยและคนจีน ซึ่งเป็นพ่อค้าแม่ค้ากันแทบทั้งนั้น พลเมืองส่วนน้อยทำการประมง ทั้งๆ ที่ชายฝั่งทะเลมีกุ้งปลาชุกชุม ในบริเวณใกล้เคียงกัน มีเกาะอันอุดมไปด้วยพันธุ์ไม้ เช่น เกาะช้าง ซึ่งกล่าวกันว่า มีเสือชุกนัก มีภูเขาดังเด่นอยู่บนเกาะ เป็นสถานที่พักจอดของเรือทั้งหลายที่แวะเข้ามาในย่านนี้^{๑๑๓}

หลังจากที่สังฆราชปาลเลอกัวซ์พำนักอยู่ที่เมืองจันทบุรีช่วงหนึ่ง ก็เดินทางกลับบางกอก โดยผ่านเมืองบางปลาร้อย ซึ่งเป็น

^{๑๑๒} มงเซญอร์ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๕๑๓ – ๕๑๔.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๒.

เมืองนี้ตั้งอยู่ชายเนินในอ่าวอันมีปลาชุกชุม ฉะนั้นการจับปลาจึงทำกันได้มากอย่างไม่น่าเชื่อที่เดียว เมื่อผ่านเข้าไปในตลาด จะเห็นแต่ปลาชนิดต่างๆ กองใหญ่ๆ และด้วยเงินเพียงเฟื้องเดียว (ราว ๓ ชูล์) เดียว ข้าพเจ้าอาจซื้อปลาเลี้ยงคนที่ไปด้วยกันได้ตั้ง ๑๕ คน พลเมืองทั้งไทยจีนรวมกัน ๖,๐๐๐ คน เป็นพ่อค้าและชาวประมง เมืองนี้มีการเพาะปลูกอันอุดมสมบูรณ์มาก มีข้าว น้ำตาล ยาสูบชนิดดี ผลไม้และผักจนเกินนํ้า มีนาเกลือและเปลือกหอยอย่างไม่รู้หมดสิ้น ซึ่งพวกคนจีนนำเอาไปผลิตเป็นปูนขาว

หลังจากที่ได้เยี่ยมพวกคริสตัง ซึ่งกระจัดกระจายกันอยู่ตามไร่ยาสูบและไร่อ้อยแล้ว^{๑๑๔}

ต่อมาสังฆราชปาลเลอกัวซ์เดินทางผ่านเมืองแปดริ้ว และบรรยายสภาพบ้านเมืองไว้ว่า

ที่นี้กำแพงเชิงเทิน อันภายในเป็นที่ตั้งจวนของเจ้าเมือง ส่วนราษฎรนั้นอยู่เรียงรายกันไปทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำ มีพลเรือนรวมทั้งสิ้น ๑๐,๐๐๐ คน ทั้งเมืองเป็นที่ราบใหญ่อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้และไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า ๒๐ โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน ข้าพเจ้าพักอยู่กับคนจีนคริสตังคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเจ้าแห่งโรงน้ำตาล^{๑๑๕}

สังฆราชปาลเลอกัวซ์บรรยายการหีบน้ำตาลของชาวเมืองแปดริ้วไว้ว่า

ที่ริมฝั่งแม่น้ำ เราจะได้เห็นฟืนกองพะเนินเทินทึก ๒ – ๓ กอง สูงตั้ง ๑๕ – ๒๐ เมตรใกล้ๆ กองฟืนนั้น มีโรงหลังคากลม มีความสูงตั้งกว้านลูกหีบ ทำด้วยไม้แข็งสองลูก ให้หมุนขบกันเพื่อบดลำอ้อย น้ำอ้อยไหลลงมาในบ่อซีเมนต์ ด้านหลังโรงหีบก่อเป็นเตาอิฐรูปรางคล้ายหอคอย ชั้นบนของเตานี้มีแท่ง

^{๑๑๔} มงเซญอร์ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๓๒.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๓/๓.

เหล็กใหญ่ขวางอยู่ ๓ ท่อน เป็นที่ตั้งหม้อขนาดมหึมา ๓ หม้อ เชื่อมถึงกันด้วยการโบกปูน เมื่อสุ่มไฟแรงแล้วเคียวน้ำตาลอ้อย ในหม้อเหล่านี้จนงวด แล้วเทลงเก็บไว้ในกรวดดิน

วันรุ่งขึ้น เขารินน้ำตาลแดงออกแล้วพอกด้วยดินเหนียว และๆ ได้น้ำตาล ซึ่งค่อนข้างขาวมาก การเคียวน้ำตาลแดงกับ ฟองของมันอีกครั้งหนึ่ง ก็ยังได้น้ำตาลอีกเป็นจำนวนมาก ในที่สุดกากน้ำตาลนั้นจะถูกส่งไปที่โรงต้มกลั่นสุรา เพื่อผสมเข้ากับปูนขาว ใช้ในการโบกตึก บ่อกากน้ำตาลนั้นตั้งอยู่กลางแจ้ง เพราะฉะนั้นจึงจก หนูและคางคกมักจะตกลงไปตายกลายเป็น แช้ล้มอยู่ในนั้นมากมาย

โรงใหญ่ๆ สองโรง กว้างยาวตั้งโรงละ ๕๐ เมตร ยังไม่ค่อยพอที่จะบรรจุเครื่องมือเครื่องใช้ของโรงหีบได้หมดสิ้น ข้ายังใช้เป็นที่อยู่อาศัยของพวกคนงานตั้ง ๒๐๐ คนอีกด้วย ภายในโรงใหญ่โรงหนึ่งนี่เอง ข้าพเจ้าได้ประกอบพิธีกรรมต่อหน้าบุคคล ๒๐๐ คนให้สมาทานรับศีลเข้ารีตใหม่^{๑๑๖}

วิลเลียม ซามูเอล เวทแมน รัสเซนเบอร์เกอร์ (W.S.W Ruschenberger) เกิดเมื่อวันที่ ๔ กันยายน ค.ศ. ๑๘๐๓ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ที่เมืองฟิลาเดลเฟีย บิดาของเขาคือ ปีเตอร์ รัสเซนเบอร์เกอร์ (Peter Ruschenberger) เป็นกัปตันเดินเรือ ก่อนที่เขาจะเกิดได้สามเดือน บิดาของเขาและลูกเรือทั้งหมดได้สูญหายไปทะเล ทำให้มารดาต้องเป็นคนเลี้ยงดูลูกทั้งหมด เราไม่ค่อยจะทราบเรื่องราวในวัยเด็กของรัสเซนเบอร์เกอร์เท่าใดนัก ทราบแต่เพียงว่า เขาได้รับการศึกษาที่ดี และเล่าเรียนในเมืองนิวยอร์กและฟิลาเดลเฟีย ทั้งยังได้ร่ำเรียนภาษาละตินกับชาวไอริส ผู้หนึ่ง ซึ่งอพยพมายังสหรัฐอเมริกา เพราะไม่พอใจนโยบายของรัฐบาลอังกฤษ เขาเป็นผู้ปลูกฝังทัศนคติที่ไม่ดีต่ออังกฤษของรัสเซนเบอร์เกอร์ด้วย

^{๑๑๖} มงเซญูร์ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ๓/๓.

ในวันที่ ๑๐ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๒๖ (พ.ศ. ๒๓๖๙) รัสเซนเบอร์เกอร์รับทำงานเป็นผู้ช่วยศัลยแพทย์ในกองทัพเรือของรัฐบาลนิวเจอร์ซีย์ ในขณะเดียวกันก็เรียนแพทย์ในมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย จนจบการศึกษาในอีกสี่ปีต่อมา ใน ค.ศ. ๑๘๓๑ (พ.ศ. ๒๓๗๔) รัสเซนเบอร์เกอร์รับตำแหน่งศัลยแพทย์ในกองทัพเรืออเมริกา เดินทางไปทั่วโลก รัสเซนเบอร์เกอร์ได้แต่งหนังสือเล่าเรื่องที่เขาพบเห็นในที่ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น *Three Years in Pacific* (ค.ศ. ๑๘๓๔/ พ.ศ. ๒๓๗๗), *A Voyage Round the World, including the Embassy to Muscut and Siam in 1835, 1836 and 1837* ซึ่งหนังสือเล่มหลังนี้ แสดงให้เห็นว่า รัสเซนเบอร์เกอร์นั้นเป็นหนึ่งในคณะเดินทางของเจ็ดมันด์ โรเบิร์ต ทูตอเมริกาที่เข้ามาในกรุงสยามเป็นครั้งที่ ๒ ใน ค.ศ. ๑๘๓๖ (พ.ศ. ๒๓๗๙) นอกจากหน้าที่ศัลยแพทย์แล้ว วิลเลียม รัสเซนเบอร์เกอร์ยังทุ่มเทให้กับงานด้านธรรมชาติวิทยาอีกด้วย จนกระทั่งเขาถึงแก่กรรมในวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ด้วยวัย ๘๘ ปี^{๑๑๙}

จดหมายเหตุ *A Voyage Round the World, including the Embassy to Muscut and Siam in 1835, 1836 and 1837* ของรัสเซนเบอร์เกอร์นั้น ประกอบด้วยหนังสือสองเล่ม เล่มที่เกี่ยวข้องกับสยามนั้นเป็นจดหมายเหตุเล่มแรก เล่าว่ารัสเซนเบอร์เกอร์เดินทางออกจากสหรัฐอเมริกามุ่งหน้าสู่เมืองรีโอเดอจาไนโร (Rio de Janeiro) ผ่านแหลมกู๊ดโฮป (Cap of Good Hope) เมืองมัสคัตสินดูสถาน ซวาและสยาม เขามีบันทึกเรื่องหมู่เกาะลี้ซังไว้หลายๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสภาพภูมิประเทศของหมู่เกาะแห่งนี้ ซึ่งผู้บันทึกได้เล่าว่า

ไม่นานนักหลังจากที่คณะเดินทางแยกตัวจากพวกเราไปแล้ว พวกเราก็ไปจอดเรือที่เกาะที่ใหญ่ที่สุดในบรรดาหมู่เกาะขนาดเล็ก ซึ่งมีชื่อว่าเกาะลี้ซังหรือเกาะดัตช์ หมู่เกาะแห่งนี้ตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาประมาณ ๒๐ ไมล์ แลห่างจากชายฝั่งตะวันตกของกัมพูชาประมาณแปดไมล์ เกาะลี้ซังนี้มี

^{๑๑๙} Edward J. Nolan, "A Biographical Notice of W.S.W. Ruschenberger, M.D.," *Proceeding of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, 47 (1895): 452 – 462.

ความยาวไม่เกินห้าไมล์ แต่เป็นผาชัน มีชั้นหน้าดินบางๆ แล
พันธุ์ไม้แคระ

ในช่วงบ่าย เจ้าพนักงานหลายกลุ่มขึ้นบกแลมุ่งหน้าไปใน
ทิศทางต่างๆ เพื่อสำรวจดูว่า พวกเราจะมีน้ำจืดพอใช้บนเรือ
หรือไม่ แม้ผู้คนจะพูดกันว่า ที่นี่มีน้ำมากในฤดูฝน แต่ในฤดูนี้
พวกเรากลับพบน้ำอยู่เพียงน้อยนิดเท่านั้น^{๑๑๘}

รัสเซนเบอร์เกอร์มีบันทึกเรื่องสัตว์ในหมู่เกาะแห่งนี้อีกว่า

พวกเราจึงกระรอกสีขาวยหลายตัว นักพิราบสีน้ำเงินที่พบ
เห็นกันโดยทั่วไปตัวหนึ่ง และสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่มีลักษณะคล้าย
ค้างคาว แต่มีขนาดใหญ่กว่ามากได้ เราเรียกสัตว์ชนิดนี้ว่า
ค้างคาวแม่ไก่ [(Flying – fox) เป็นสัตว์ในตระกูล Pteropus พบ
มากทั่วทั้งอินเดีย หัวของมันคล้ายกับหัวหมา ลำตัวยาว
ประมาณแปดนิ้ว ส่วนปีกที่กางออกนั้นยาวเกือบสี่นิ้ว ผิวของ
มันจะเป็นสีเหลือง ในวันหนึ่งๆ พวกเราจะพบค้างคาวแม่ไก่อยู่
บ่อยมาก พวกมันจะนอนห้อยหัวกันเป็นกลุ่มๆ แลเป็นแนว
เรียงรายอยู่ตามต้นไม้ที่ไร้ใบทั้งหลาย พวกมันมักจะเข้าปล้น
ต้นไม้ที่มีผลแลสวน แต่ไม่เป็นอันตรายในกรณีอื่นๆ^{๑๑๙}

ผู้เขียนยังเล่าเหตุการณ์ว่า ในขณะที่อยู่ที่เกาะสีชัง เขาได้ออกสำรวจเกาะ
และพบกับวัดเล็กๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะดังนี้

ข้าพเจ้าได้ออกสำรวจเกาะแห่งนี้ แลเดินมาถึงวัดเล็กๆ
แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่บนชายฝั่ง ชาวประมงอาจจะสร้างวัดแห่งนี้ขึ้น
เพื่อบูชาเทพเจ้าที่คอยปกป้องอารักษ์พวกเขา วัดแห่งนี้
ประกอบไปด้วยกระท่อมที่ทำด้วยไม้ ตั้งอยู่บนเสาสูงเหนือ
พื้นดินสองฟุต ผนังของกระท่อมทั้งสามด้านจะปิดไว้ ส่วนด้าน

^{๑๑๘} W.S.W. Ruschenberger, *Narrative of a Voyage Round the World, during the
year 1835, 36 and 37; including a Narrative of an Embassy to the Sultan of
Muscat and the King of Siam*, vol. I, (London: Richard Bentley, 1838), 418 – 419.

^{๑๑๙} Ibid., 419.

ที่ลื่นนั้นจะเปิดหันออกสู่ท้องทะเล ห้องนั้นมีขนาดประมาณ ๔ x ๖ ฟุต ส่วนความสูง เมื่อวัดจากหลังคามุมจากลงมาจะมีความยาวประมาณ ๑๐ ฟุต ผนังด้านหลังนั้นทำด้วยกระดาศสีแดง จารึกอักษรสยามสีดำ เสาแต่ละด้านจะมีดาบไม้แลงงอกปลานิลากฟิงอยู่ ตรงกลางของพื้นนั้นมีกระดาศเงินกระดาศทองวางไว้ และมีถ้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียว ซึ่งใส่ดินไว้จนเต็มและปักธูปวางไว้ นอกจากนี้ ยังมีหินปะการังอยู่สองสามอัน ซึ่งเขียนด้วยภาษาสยามไว้ วางอยู่บนกระดานขนาดเล็ก รวมทั้งรูปม้าแลรูปช้าง ซึ่งเป็นมีลักษณะเดียวกับของเล่นของชาวเยอรมันที่พวกเราเคยเห็นมาแล้ว^{๑๒๐}

รัสเซนเบอร์เกอร์ยังได้พบกับภิกษุ ซึ่งอยู่บนเกาะสีชัง โดยเล่าว่า

หลังจากตกเย็นแล้ว พระสงฆ์หรือนักบวชรูปหนึ่ง ซึ่งดูจะเป็นหัวหน้าของชาวบ้านที่อาศัยอยู่เพียงน้อยนิดบนเกาะแห่งนี้ มาเยี่ยมเยียนพวกเรา ท่านเข้ามาในเคบินด้วยการโค้ง เพื่อแสดงความเคารพ แล้วก็ยึดตัวตรงในไม่ช้า พระสงฆ์สวมเสื้อคลุมยาวที่ทำจากผ้าสีเหลืองที่สกปรก คลุมตั้งแต่หัวไหล่จนถึงเข่า โทนสีริษะและคิ้วจนหมด ส่วนแขนและขาเปล่าเปลือย ภิกษุรูปนี้นั่งลงและดึงเอากล่องที่ทำด้วยดีบุกอันเล็กๆ ออกจากรัดประคด ให้นำมาก พลุ แล Chunam ซึ่งเก็บไว้ในกล่องมาใส่ปาก หลังจากเสร็จสิ้นแล้ว ภิกษุรูปนี้ก็สนทนาพาที เคี้ยวหมากและโบกไม้โบกมือไปด้วย พวกเราทราบว่ คำพูดของท่านเป็นคำพูดที่ไพเราะเสนาะหูมาก ทว่าพวกเราเห็นว่า มันเป็นคำพูดที่วกวนไปมา

พวกเราได้ถวายขนมปัง ยาสูบ ยานัตถ์แลเหล้ายिनให้ เพื่อตอบแทนที่ท่านมาเยี่ยมเยียนพวกเรา ภิกษุได้นำเหล้ายินไป

^{๑๒๐} W.S.W. Ruschenberger, *Narrative of a Voyage Round the World, during the year 1835, 36 and 37; including a Narrative of an Embassy to the Sultan of Muscat and the King of Siam*, vol. I, 419 – 420.

มอบให้ชาวบ้าน ส่วนยานต์ถั้นนั้น แทนที่ท่านจะนำไปใกล้ๆ จมูก ท่านกลับนำกระดาดมาห่อไว้ แลบอกพวกเราว่า หากปริมาณ เพิ่มขึ้น ของกำนัลอันนี้ก็จะเป็สิ่งที่ควรจจะรับไว้มากขึ้น

ภิกษุจะไม่พึงพอใจที่จะให้แก่ว่าน้ำที่มีหุสัสมัผัสริมฝีปาก ท่านจึงดื่มน้ำจากปลายกล่องยาสูบของท่าน ท่านนำกระดาด ชนวนที่มีความยาว ๑๕ นิ้วติดตัวมาด้วย กระดานนั้นสามารถ แบ่งออกเป็นด้านซ้ายแลด้านขวา หนาสองนิ้ว กว้างสี่นิ้ว แล ยาว ๑๕ นิ้ว ภายหลังจากที่เราทำให้ท่านเข้าใจ ด้วยการที่คุณ โรเบิร์ตสอนคำศัพท์สั้นๆ ให้แก่เขา เมื่อครั้งที่คุณโรเบิร์ตมาที่นี่ ครั้งก่อน เราก็ได้ใช้ชื่อของท่านเขียนชื่อเรือ แลสถานที่ที่เรา ต้องการจะเดินทางไปลงในกระดานชนวนของท่าน ซึ่งทำให้ ภิกษุรูปนี้เดินทางจากไปด้วยความยินดียิ่ง^{๑๒๑}

ผู้เขียนยังได้บอกเล่าวิถีชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่บนเกาะนี้ด้วยว่า

ในตอนเช้าตรู่ของวันต่อมา พวกเราได้ตามกระรอกสีขาว ไป พบว่ามีกระรอกสีขาวอยู่บนเกาะนี้พอสมควร เพราะข้อห้าม ทางศาสนาเรื่องห้ามฆ่าสัตว์ของชาวบ้านได้คุ้มครองพวกมันไว้ ทำให้ไม่มีสิ่งใดมาขัดขวางการเพิ่มจำนวนกระรอกได้ ชายสอง สามคนที่มีสีหน้าของชาวมองโกลได้เข้าร่วมกลุ่มกับพวกเรา ด้วย แลพร้อมที่จะเล่นเกมสแล้ว พวกเขาเปลือยเปล่า นุ่งแต่ เพียงโล่งที่สะโพกเท่านั้น แลมองเสื้อผ้าของพวกเราและปิ่น ลุกของด้วยความงุนงงสงสัย เขาจะไม่พอใจจนกว่าจะได้ลูบ คลำเสื้อผ้าทุกชิ้น แม้กระทั่งรองเท้าของพวกเรา คนเหล่านี้ เคี้ยวหมากไปพร้อมๆ กัน ฟันของพวกเขาก็มีสีดำ แต่ปากก็ดู จะพอรับได้ สิ่งหนึ่งที่อาจจจะเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมที่แปลก

^{๑๒๑} W.S.W. Ruschenberger, *Narrative of a Voyage Round the World, during the year 1835, 36 and 37; including a Narrative of an Embassy to the Sultan of Muscat and the King of Siam*, vol. I, 420 – 421.

ประหลาดนี้ คือ ชนชาติที่เคี้ยวหมากในตะวันออกนั้น จะไม่มี
ธรรมเนียมจวบเลย

ในขณะที่กลับไปทีเรือ พวกเราพบชาวบ้านกำลัง
รับประทานอาหารเช้าอยู่ อาหารเช้าของพวกเขาประกอบด้วย
ข้าวสุกและปลา ด้วยความสุภาพยิ่งทำให้พวกเขาชวนพวกเรา
ร่วมรับประทานอาหารเช้าด้วย แต่พวกเราเห็นว่ามันสกปรกจึง
ตอบปฏิเสธไป

พวกเขานั่งขัดสมาธิอยู่รอบจานใบใหญ่จานหนึ่ง ซึ่งพวก
เขาจะตักอาหารเข้ามาในถ้วยของพวกเขา ก่อนที่จะใช้ตะเกียบ
คีบกับเข้าปากที่มีข้าวอยู่เต็มปาก หมู่บ้านนี้ประกอบด้วย
กระท่อมที่ทำจากไม้ไผ่แลไม้กระดานจำนวนหกหลัง ตั้งอยู่บน
เสา ซึ่งอยู่เหนือพื้นดินประมาณหนึ่งหรือสองฟุต ชาวบ้านดูจะ
ไม่ค่อยขึ้นบานแลห่างไกลจากความสะอาด โดยทั่วไปแล้วสตรี
ที่นี่จะนุ่งโจงเพียงผืนเดียวเท่านั้น แต่บางครั้งก็จะห่มผ้าสีดำ
พับครึ่งในลักษณะทแยงมุม ส่วนหนึ่งของผ้าจะปกปิดหน้าอกไว้
ส่วนเด็กหญิงนั้นจะนุ่งห่มตามแบบธรรมชาติ คุบริสุทธ์และไร
อันตรรายเช่นเดียวกับอีฟ ก่อนที่นางจะตกจากสวรรค์^{๑๒๒}

ชาวตะวันตกคนสุดท้ายที่มีบันทึกเรื่องหัวเมืองชายทะเลตะวันออกของ
สยามในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่จะกล่าวถึง นั่นคือ เฟรเดอริค อาร์เธอร์ นีล
(Frederick Arthur Neale) ชาวอังกฤษ ซึ่งเข้ามายังบางกอกในสมัยรัชกาลที่ ๓ เขา
ได้รับการต้อนรับจากโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) ซึ่งขณะนั้นได้รับ
บรรดาศักดิ์เป็นหลวงอาวุธวิเศษประเทศพานิช ต่อมานีลเข้ารับตำแหน่ง
นายทหารเรือ และนายทหารบกควบคู่กัน ต่อมานีลย้ายไปรับราชการกรมทหาร
ม้า ตำแหน่งราชองครักษ์ของเจ้าฟ้าจุฑามณี (ต่อมาทรงได้รับการสถาปนาเป็น
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔) นีลนั้นเป็นคนที่ชื่นชอบการท่องเที่ยว

^{๑๒๒} W.S.W. Ruschenberger, *Narrative of a Voyage Round the World, during the
year 1835, 36 and 37; including a Narrative of an Embassy to the Sultan of
Muscat and the King of Siam*, vol. I, 421 – 422.

และเฝ้าหาความรู้ ทำให้เขามีความรู้เรื่องราวอาณาจักรสยามอย่างกว้างขวาง จนเป็นที่มาของหนังสือเรื่อง ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ – ๒๓๘๔ (Narrative of a Residence in Siam)

เนื้อหาสาระของเอกสารฉบับนี้เริ่มต้นเมื่อเฟรเดอริค นีลเริ่มออกเดินทางจากสิงคโปร์ ไปยังเมืองบางกอก ซึ่งเขามีบันทึกเรื่องวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน การศึกษา การค้า ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับโคชินจีน รวมทั้งเรื่องเจ้านายสยามโดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าฟ้าจุฑามณี นอกจากนี้ นีลยังได้เล่าเรื่องราวการเดินทางไปเมืองจันทบุรี และหัวเมืองปักษ์ใต้อีกด้วย จุดหมายเหตุการณ์เดินทางของเฟรเดอริค นีลไม่ได้บันทึกเพียงเมืองจันทบุรีเท่านั้น แต่เขาได้บรรยายสภาพภูมิประเทศของชายทะเล และหมู่เกาะทางตะวันออกของสยามไว้ด้วยน้ำเสียงชื่นชอบว่า

เรือเซอร์ วอลเตอร์ สก็อตต์ (Sir Walter Scott) ถูกส่งไปปฏิบัติการกิจนี้ ในขณะที่ข้าพเจ้าพำนักอยู่ที่บางกอก ข้าพเจ้าจึงขอติดตามไปด้วยความอยากรู้อยากเห็นมากกว่าด้วยเหตุผลใดทั้งสิ้น

กระแสน้ำที่ชุ่มชื้นได้นำเราออกจากพื้นแผ่นดินในเวลาประมาณ ๒ ทุ่ม แลพยายามแล่นเรือให้เลียบชายฝั่งมากที่สุดเท่าที่ความปลอดภัยจะเอื้ออำนวยให้ สายน้ำนั้นราบเรียบ แสงจันทร์ฉายส่องต้องกระทบพื้นน้ำในขณะที่พวกเราผ่านไปอย่างรวดเร็ว แต่สัมผัสผิวน้ำเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จากชายฝั่งไปถึงแหลมแสมสารนั้นมีระยะทาง ๖๐ ไมล์ แลอีกเพียงองศาเดียวพวกเราก็ก็นั่งจอดเทียบที่แหลมแห่งนี้ในเวลา ๐๗.๐๐ น. เมื่อจอดอยู่ใกล้ชายฝั่งนั้น ลมบกที่พัดแรงต้องกระทบเราอยู่ตลอด แลเมื่อเราทิ้งปลายแหลมไว้เบื้องหลังแล้ว พวกเราก็ก็นั่งเรือเพื่อกางใบเรือเสริมก่อนจะมุ่งหน้าไปทางตะวันออก

สายลมดีไม่มีตกจนกระทั่งประมาณเที่ยงวัน เมื่อพวกเรามาอยู่ใกล้กับเกาะเสม็ด ซึ่งอยู่ห่างจากแหลมแสมสาร ๒๕ ไมล์ แลจากที่นี่ไปจนถึงแหลมสิงห์ ซึ่งอยู่ที่ปากแม่น้ำจันทบุรีนั้นมี

ระยะทางอีก ๔๕ ไมล์ คลื่นลมสงบเงียบแลอากาศร้อนอุดู้
ในขณะที่แมลงที่น่ารำคาญแลรื้อไรต์อมหึ่งๆ อยู่รอบๆ หัวของพวกเขา
เรา รูปการเช่นนี้ดำเนินไปจนถึงเวลา ๑๖.๐๐ น. เมื่อกระแสลม
จากทะเลกระแสแรกพัดผ่าน แลเป็นเวลาที่เราชั่วโมงมาแล้วเกลียว
คลื่นสี่ครามที่ดูงามยิ่ง ซึ่งอยู่ห่างจากแหลมไป หมุนยั่วเข้าพวกเรา
และเข้ามาปลอบประโลมจิตใจที่แห้งแล้งและร้อนรุ่มของพวกเรา
ราวกับเป็นนางฟ้าผู้เมตตา

เป็นเวลากว่าครึ่งชั่วโมง ที่พวกเราสนุกสนานกับเกลียวคลื่น
แต่เมื่อพระอาทิตย์ลับขอบฟ้า และความมืดมืดได้กลับมาเยือน
จันทร์ฉายแสงนวลเหนือผิวน้ำอีกครั้ง พวกเรายังเหลืออีกครึ่ง
องศา ก่อนที่จะทอดสมอ หลังจากนั้นข้าพเจ้าจึงเข้านอน มีเพียงสิ่ง
เดียวที่คอยรบกวนการนอนของข้าพเจ้าในคืนนั้นก็คือ การสั่นของ
เรือ ซึ่งเกิดจากที่เสียงไซ้หนักกระทบหัวเรือ เป็นนัยว่า นักเดินเรือ
ที่ระมัดระวังจะแล่นเรือไปได้อย่างปลอดภัยจนกระทั่งการเดินทาง
สิ้นสุดลงแล้ว^{๑๒๓}

ในวันถัดมา เรือ
เซอร์วอลเตอร์ สก็อตไป
ถึงปากอ่าวเมืองจันทบุรี
แล้ว เฟรเดอริคและคณะ
ก็ลงเรือเล็ก เพื่อเข้าไปใน
เมืองจันทบุรี เมื่อผ่านเข้า
ไปในใกล้ปากอ่าว พวก
เขาก็พบกับเจ้าพนักงาน
ด่าน ซึ่งเฝ้าปากอ่าวอยู่
ชายชราผู้นี้ไม่อนุญาตให้

^{๑๒๓} เฟรเดอริค อาเธอร์ นีล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ
ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ – ๒๓๘๕, ลินจล สุวรรณโกติน แปล, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
๒๕๒๕), (๑) – (๓).

พวกเขาผ่านไปไม่ได้ หากไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าเมือง แต่ทว่าคณะเดินทางกลับไม่ฟังเขา และยังขบขันต่อการห้ามปรามและข่มขู่ของเขาเสียอีก เจ้าพนักงานด้านจึงต้องเปลี่ยนวิธีมาอ่อนน้อมไม่ให้พวกเขาผ่านเข้าเมืองไปก่อนที่จะได้รับอนุญาต ซึ่งคณะเดินทางก็ยินยอมตามคำขอ โดยนำเจ้าพนักงานคนนั้นขึ้นเรือบด และให้ชายชราไปแจ้งให้เจ้าเมืองทราบ โดยที่พวกเขาจะรออยู่ที่ฝั่งแม่น้ำของเมืองแล้ว^{๑๒๔} นิลบรรยายลักษณะของชายชราคนนี้ไว้ว่า

ไม่มีสิงห์หรือนกแก้วตัวไหนที่จะพุดมากเท่ากับชายชราผู้นี้ เขาเล่าให้เราฟังว่า เขาอาศัยอยู่ที่กระท่อมนั้นเป็นเวลากว่า ๒๐ ปีมาแล้ว ไม่มีเพื่อน ไม่มีญาติพี่น้อง เขาคุ่นเคยกับการล่องเรือออกลาดตระเวนตามชายฝั่ง แต่สิ่งที่เขาพบในวันนี้นั้นไม่ใช่เรื่องปกติของเขาสักเท่าใด เพราะไม่เคยมีเรือมาถึงที่จุดๆ นี้เลย ส่วนใหญ่นั้นสำเภาก็จะจอด แลให้ตีฆ้องเพื่อบอกว่ามีสำเภามาจอดอยู่ ดังนั้นเขาจึงตื่นตะลึงมากที่เห็นเรือของเราเป็นครั้งแรก ช่างแปลกประหลาดอะไรเช่นนี้ เรามีเงินเดือนประมาณ ๑ บาทต่อเดือนเท่ากับเงินเครื่องคราวน์สเตอร์ลิง (crown sterling) บางครั้งก็จะได้รับเงินช่วยเหลือจากคนที่ผ่านไปมา

ชายชราอยู่มาได้อย่างยาวนาน แลเชี่ยวชาญเรื่องสมุนไพร แลรู้ว่าจะเข้าไปหาหมันเทศป่าแลห้วยอื่นๆ ได้จากที่ไหน แลไม่บ่อยครั้งนักที่จะเขาไปจะพบหมู่ป่าหรือหมีในป่า มันได้กลายเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่ร่วมกระท่อมกับเขา ชายชรายังยืนยันว่า สัตว์เหล่านี้เป็นแมวแก่ๆ หรือหนูที่เชื่องๆ ตัวหนึ่ง เขาเลิกเลี้ยงเปิดไก่อแล้ว เพราะสัตว์พวกนี้ชอบออกไปหากินนอกบ้าน แลก็ถูกพวกหมาในคาบเอาไปกิน หรือไม่ก็พวกแมวป่า สิ่งที่สร้างความรื่นรมย์ให้แก่ชายชราก็คือ ยาสูบ ดินปืนแลปืน เขาสูบยาเส้นอยู่เรื่อยๆ ส่วนปืนนั้นทำให้เขาได้รับประทานเนื้อในบางมื้อ ด้วยเพียงจับจ้อง

^{๑๒๔} Frederick Arthur Neale, **Narrative of a Residence in Siam**, (London: Office of the nation Illustrated Library, 1852), 106 – 107.

จากประตูเคบินในตอนเช้า เมื่อสัตว์ปีกจากป่ามาดับความกระหาย
ที่ริมธาร ทำให้เขายิงนกกระทาหรือไก่ป่าตัวอื่นๆ ลักตัว

ชายชรานั้นยังจับปลาได้เก่ง ดังนั้นเสบียงที่เขาเก็บไว้นั้นมีข้าว
น้ำมันเนย (เนยผสม) หัวหอม กระเทียมแลเกลือ ส่วนผสมทั้งห้านี้
เป็นวิธีแห่งตะวันออก ป่านั่นได้ให้ฟันไฟสร้างความอบอุ่นแก่เขา
ส่วนสายน้ำนั้นช่วยดับกระหาย เขายืนยันว่า ไม่เคยเจ็บป่วยเลยใน
ระหว่างที่ถือสันโดษนี้ แลแทบจะไม่รู้สึกทุกข์ใจใดๆ แม้ว่าจะต้อง
นอนขดตัวที่มุมห้อง และฟังเสียงคำรามที่เสือที่หิวโหยจากใต้ถุน
เรือน ซึ่งกำลังยื้อแย่งกวางที่โซคร้ายหรือแพะป่า ที่พวกมันจับจาก
ริมแม่น้ำ ^{๑๒๕}

เมื่อคณะของเฟรเดอริค นีลพายเรือลอดผ่านแม่น้ำจันทบุรีเข้าไป ก็ถึงตัว
เมืองจันทบุรี ซึ่งนีล บรรยายสภาพสองข้างทางของแม่น้ำ และตัวเมืองไว้ว่า
ขณะชายชราเล่าชีวิตและการผจญภัยของเขา เรือก็ล่องลำนน้ำ

ไปอย่างรวดเร็ว
ริมฝั่งแม่น้ำนั้น
เต็มไปด้วยต้น
โกกงาง และดอก
มะลิปาชนิดหนึ่ง
ส่งกลิ่นหอมดึงดูด
หมู่ภุมรและผีเสื้อ
ที่งดงามให้เข้า
ใกล้ เราไม่เห็น

อะไรเลยจากเรือ เพราะลำน้ำนั้นอยู่ต่ำกว่าตลิ่งมาก แลการ
เดินทางนี้คงจะเบื่อหน่ายมาก หากไม่ได้ฟังเจ้าหน้าที่ด่าน ซึ่งชรา
แลดูแปลกประหลาดผู้นั้นนั่งเล่าเรื่องราวของเขา

พวกเราเห็นยอดแหลมสูงของวัดในเมืองจันทบูรณที่อยู่ใกล้ๆ
งดงามระยิบระยับราวเมื่อต้องกระทบแสงตะวันราวกับรัตเกล้าที่

^{๑๒๕} Frederick Arthur Neale, **Narrative of a Residence in Siam**, 110.

ประดับด้วยอัญมณี หลังจากนั้นเราก็ตีเขาสู่เขตพื้นที่เปิดโล่ง ซึ่งระดับแม่น้ำนั้นสูงกว่าก่อนหน้านี มีต้นมะขามสูงๆ ตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก พวกเราจอดเรือบริเวณต้นไม้ที่ร่มที่สุด และให้ชายชราพายเรือแคนูล่องหน้าไปรายงานข่าว พวกเรานึกถึงอาหารเข้าขึ้นมาได้ และไม่รือรอยที่จะลงมือกิน^{๑๒๖}

เฟรเดอริก นิลยังพูดถึงเมืองจันทบุรีว่า มีความสำคัญอยู่สองประการหลัก คือ เป็นแหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ใกล้ๆ กันนี้เป็นพื้นที่เพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์และถูกดูแลอย่างเข้มงวด พันธุ์ไม้และต้นไม้ที่ปลูกนั้นเป็นยางไม้ที่มีราคา เช่น รง กระวาน หรือกำยาน ทำให้ไม่มีวัวหรือสัตว์เลี้ยงใดๆ เล็มหญ้าอยู่ในทุ่งหญ้าอันอุดมนี้เลย ทั้งนี้เพราะเกรงว่า พวกมันจะมาทำลายไม้ที่มีค่านี้ เพราะบางต้นยังเป็นกล้าไม้ ซึ่งเพิ่งปลูกเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่คนเผ่านั้นได้รับอนุญาตให้ปล่อยม้าเล็กๆ ของพวกเขามาเล็มหญ้าบริเวณนี้ได้ เพื่อป้องกันอันตราย พวกเขาจึงได้ใช้โซ่ล่ามเท้าหน้าช้างขวาไว้ และตอกหมุดลงบนดิน^{๑๒๗}

ในที่นี้นิลยังได้เสนอแนะให้ชาวเมืองจันทบุรีปลูกหม่อนเลี้ยงไหมด้วย ทั้งนี้เพราะเขาเห็นว่า

ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นที่ใดที่จะเหมาะกับการปลูกเลี้ยงไหมเท่ากับที่จันทบุรีอีกแล้ว ดินสันดอนปากแม่น้ำนั้นจะช่วยบำรุงต้นหม่อนสีขาว และทำให้มันเติบโตอย่างรวดเร็ว อากาศในฤดูใบไม้ผลิ (ซึ่งเป็นช่วงที่พวกเรามาถึงนี้) นั้นดีที่สุดในการเลี้ยงตัวไหม ที่ค่อนข้างละเอียดอ่อน และต้องใช้ความระมัดระวัง ข้าพเจ้ายืนยันว่า ตั้งแต่ไปที่เขตเลี้ยงไหมในซีเรีย ซึ่งตัวหนอนจะเปลี่ยนสภาพอย่างรวดเร็วในสภาพอากาศที่จะอยู่ในละติจูดเดียวกับเมืองจันทบุรี^{๑๒๘}

^{๑๒๖} Frederick Arthur Neale, **Narrative of a Residence in Siam**, 111

^{๑๒๗} Ibid., 111 – 112.

^{๑๒๘} Ibid., 112.

นอกจากนี้ เมืองจันทบุรียังเป็นเมืองท่าสำคัญ และเป็นแหล่งของสินค้าสำคัญๆ ซึ่งเฟรเดอริค นีลบรรยายไว้ว่า

ไม่ต้องสงสัยเลยว่า จันทบูรณั้นเป็นเมืองที่มั่งคั่งที่สุดแห่งหนึ่งของสยาม แม้เป็นเมืองที่มีขนาดเล็ก สิ่งก่อสร้างที่สังเกตเห็นได้ในเมืองนี้ ประกอบด้วยวัดแห่งหนึ่ง ซึ่งมียอดแหลมอันงดงาม ที่สามารถเห็นได้อย่างชัดเจน คลังของราชสำนักขนาดใหญ่ ซึ่งเอาไว้เก็บผลผลิตที่มีมูลค่ามาก ซึ่งทุกๆ ครึ่งปี จะนำขึ้นเรือไปขาย แลส่งออกที่เมืองบางกอก ในช่วงรอยต่อของลมมรสุมทั้งสอง เรือรบสยามและสำเภา ซึ่งมีผู้แทนของราชสำนักบังคับการอยู่ จะรับหน้าที่นี้ เพราะสินค้านี้มีมูลค่ามากเกินกว่าที่มอบความไว้วางใจให้แก่ชาวจีนแลพ่อค้าคนอื่นๆ ซึ่งอาจจะลักลอบค้าสินค้าประเภทชาซึ่งเครื่องเทศแลสินค้าประเภทอื่นๆ บางส่วนบนเรือที่จอดเทียบท่าอยู่ตลอดแนวชายฝั่ง หรือนอกอ่าวสยาม ที่ซึ่งพ่อค้าเหล่านี้มาสามารถค้าขายได้สะดวกแลได้ผลกำไรงาม

ครั้งหนึ่งๆ สำเภาจีนจะต้องบรรทุกสินค้าที่มีค่าราคาแพง ซึ่งผลกำไรจะเพิ่มขึ้นเป็นสิบเท่า หากเดินเรือมุ่งไปยังบางกอก และเดินเรือเต็มกำลังต่อไปยังสิงคโปร์ หรือกวางตุ้ง หรือเมืองท่าเมืองใดก็ได้ตามแต่ที่กระแสนลมจะเอื้ออำนวย ทุนที่ได้รับจากการซื้อขายสินค้าเพียงอย่างเดียวอาจจะทำให้พวกเขาสามารถใช้ชีวิตอย่างสุขสบายไปจนตลอดชีวิต^{๑๒๙}

ด้วยการที่สินค้าจากเมืองจันทบุรีนั้นมีความสำคัญ และทำกำไรให้แก่ราชสำนักสยามเป็นอันมาก แต่ทว่าบางครั้งเรือที่ใช้ขนสินค้านั้นมีอยู่ไม่เพียงพอ ทำให้ราชสำนักสยามต้องใช้เรือของชาวต่างชาติขนส่ง ซึ่งครั้งหนึ่งนั้นได้เกิดปัญหาขึ้นโดยเฟรเดอริค นีล เล่าว่าราชสำนักสยามได้จ้างเรือของไต้ก๋งชาวจีน ซึ่งขยันขันแข็งและซื่อสัตย์ขนสินค้าจากจันทบุรี ซึ่งไต้ก๋งและลูกเรือปฏิบัติหน้าที่อย่างขยันขันแข็ง ก่อนออกเรือไปยังบางกอก พวกเขาก็เลี้ยงฉลองกันจนเมามาย มี

^{๑๒๙} Frederick Arthur Neale, *Narrative of a Residence in Siam*, 102 – 103.

ลูกเรืออยู่สองคนเมาล้มลงไปทั้งคู่ หลังจากนั้นปัญหาได้เกิดขึ้นเมื่อเจ้าพนักงานที่ยังอยู่ในงานฉลองคิดว่า มีข้าศึกจำนวนนับไม่ถ้วนมารายล้อมเอาไว้ เขาจึงร้องตะโกนขอความช่วยเหลือ ทำให้กัปตันนำเรือหลบหนีออกจากอ่าวเมืองจันทบุรีไป ซึ่งนี่ลบบรรยายไว้ว่า

ลมบกซึ่งพัดผ่านในยามค่ำคืนสืบเข้ามา สมอที่ถูกถ่วงไว้ ถูกถอนขึ้นจากท้องทะเลอันมืดมิด ลำเภากล่นออกไปอย่างรวดเร็วตามกระแสลม พวกเขาไม่ได้มุ่งหน้าไปที่บางกอก แต่หันลำเรือไปยังสิงคโปร์ ส่วนผู้ที่โชคร้ายที่ถูกทิ้งไว้ที่เกาะร้างนั้น ข้าพเจ้าเองก็ไม่ทราบชะตากรรมของพวกเขาอีกเลย พวกเขาไม่ไปที่เมืองจันทบุรีหรือบางกอกอีก เพราะทราบดีว่า ทางการจะตัดสินจำคุกพวกเขาหลายปี หรือไม่ก็ตัดสินประหารชีวิตพวกเขาไปเสียแล้ว ลำเภากล่นมาถึงสิงคโปร์อย่างปลอดภัย ทุกๆ สิ่งดูจะดำเนินไปอย่างราบรื่น จนกระทั่งเช้าวันหนึ่ง เรือลาดตระเวนสยามมาเทียบท่าที่อ่าว ผู้บังคับการเรือจดจำลำเภามาได้กั๊ง ซึ่งเคยสนิทสนมมักคุ้นกันมาก่อน แลขึ้นมาบนเรือเพื่อทักทายเขา ผู้บังคับการเรือตกใจเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเห็นสินค้าอยู่เต็มดาดฟ้าเรือไปหมด ทำให้เขาทราบว่า ลำเภาลำนี้คือเรือ ที่เขาได้รับแจ้งจากลำเภากำลังมุ่งหน้าไปยังจีนก่อนหน้านี่เอง

แม้กัปตันเรือสยามจะไม่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นี้ แต่ชาวจีนนั้นรู้ดีว่าตนมีความผิด จึงหลบหนีไปยังชายฝั่งเร็วที่สุดเท่าที่ความมืดจะช่วยอำพรางพวกเขา ไม่นานนักหลังจากที่ผู้บังคับการเรือสยาม แลกกองทหารก็มาที่เรืออีกครั้งหนึ่งแลพบว่า ได้กั๊งเรือและลูกเรือทั้งหลายทิ้งเรือไปเสียสิ้น จึงนำลำเภามาถ่วงไว้กับเรือของเขา แลลากลำเภากลับทะเลไป จากนั้นจึงให้ลูกเรือของเขาเป็นคนเดินเรือลำเภานี้ ลำเภากล่นตามเรือลาดตระเวนไปจนถึงเมืองบางกอก ซึ่งพวกเขาไปถึงได้ทันเวลาพอดี สร้างความยินดีอย่างประมาณมิได้แก่พระเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งพระราชทานบำเหน็จ

รางวัลให้แก่เจ้าพนักงานและลูกเรือของเรือลาดตระเวนที่โชคดีนี้
อย่างพระทัยกว้างยิ่ง^{๑๓๐}

หลังจากที่เฟรเดอริก นีลและคณะรอดคำตอบจากเจ้าเมืองจันทบุรีได้ไม่นานนัก ชายชราคนเดิมก็กลับมาถึง พร้อมกับใบอนุญาต พวกเขาจึงเดินทางไปยังจวนเจ้าเมือง และพบว่า

บ้านพักของเขาตั้งอยู่บนริมฝั่งแม่น้ำ และมีทิวทัศน์โดยรอบอันงดงาม บ้านหลังนี้แตกต่างจากบ้านเจ้าพนักงานคนอื่นๆ ที่พวกเราเคยไปเยี่ยมเยียนมาแล้ว เพราะบ้านหลังนี้สะอาดสะอ้านมาก ไม่กี่วันที่เราพักที่ชายฝั่ง เราก็รู้สึกรื่นรมย์กับที่นอนทำด้วยผ้าลินินที่สะอาดอย่างไม่มีที่ติ ซึ่งเป็นความสะอาดสบายที่หาได้ยากยิ่ง

ในบรรดาอาหารตะวันออกทั้งหมด อาหารสยามนั้นรสชาติแยแ่และไม่ดีต่อสุขภาพมากที่สุด ไม่ใช่เพราะขาดแคลนวัตถุดิบ (ส่วนใหญ่เป็นพวกหมูและเป็ดไก่) แต่เพราะขาดแคลนวิธีทำ แลเพราะพวกเขามักปรุงรสด้วยกระเทียมดองอันน่ารังเกียจ และมักชื่นชอบอาหารที่ปรุงรสอย่างไม่น่ากินเลย^{๑๓๑}

๑๐

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ชาวตะวันตกได้เข้ามาในกรุงสยามอย่างต่อเนื่อง และมีบทบาทในสยามอย่างกว้างขวาง อันเนื่องจากการลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงและสนธิสัญญาลักษณะเดียวกันนี้ ชาวตะวันตกบางกลุ่มได้เดินทางไปทั่วราชอาณาจักรสยาม เพื่อทำการสำรวจ ค้นคว้าและบันทึกเรื่องราวต่างๆ ทำให้เอกสารตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองต่างๆ ของสยามมีมากขึ้น ส่วนจุดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามในช่วงเวลานี้ ที่สำคัญคือจุดหมายเหตุของเซอร์จอห์น เบาว์ริง และองรี มูโอด (Henri Mouhot) ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๕๘ – ๑๘๖๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑ – ๒๔๐๓)

^{๑๓๐} Frederick Arthur Neale, *Narrative of a Residence in Siam*, 104 – 105.

^{๑๓๑} Ibid., 113.

ชาวตะวันตกคนแรกที่มีบันทึกเรื่องหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็คือ เซอร์จอห์น เบาว์ริง เขาเกิดที่ประเทศอังกฤษใน ค.ศ. ๑๗๙๒ (พ.ศ. ๒๓๓๕) เป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งภาษาในยุโรปตะวันตกและตะวันออก รวมทั้งภาษาอาหรับและภาษาจีนด้วย ดังจะเห็นได้จากเบาว์ริงได้แปลบทกลอนจากภาษารัสเซียเป็นภาษาอังกฤษ นอกจากความเชี่ยวชาญดังกล่าวนี้แล้ว เซอร์จอห์น เบาว์ริงรับตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรระหว่าง ค.ศ. ๑๘๓๕ – ๑๘๓๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘ – ๒๓๘๐) และ ค.ศ. ๑๘๔๑ – ๑๘๔๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔ – ๒๓๘๗) ก่อนที่จะได้รับตำแหน่งสำคัญๆ อีกหลายตำแหน่ง เช่น กงสุลอังกฤษประจำกวางตุ้งใน ค.ศ. ๑๘๔๗ ราชทูตไปสยามใน ค.ศ. ๑๘๕๕ เป็นต้น เซอร์จอห์น เบาว์ริงถึงแก่อสัญกรรมด้วยวัย ๘๐ ปีใน ค.ศ. ๑๘๗๒ (พ.ศ. ๒๔๑๕)^{๑๓๒}

เซอร์จอห์น เบาว์ริงในวัยหนุ่ม

ในการทำหน้าที่ราชทูตของบางกอกใน ค.ศ. ๑๘๕๕ นั้น เบาว์ริงประสบความสำเร็จในการทำให้ราชสำนักสยามยอมลงนามในสัญญาพันธไมตรีและการค้า ซึ่งเอื้อให้อังกฤษได้รับผลประโยชน์อย่างมากในกรุงสยาม และเป็นแม่แบบของสัญญาพันธไมตรีและการค้าระหว่างสยามกับตะวันตกชาติอื่นๆ และญี่ปุ่นในเวลาต่อมาด้วย ครึ่งนี้เบาว์ริงยังได้รวบรวมความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสยาม และเขียนเป็นหนังสือเรื่อง *The Kingdom and People of Siam* โดยใช้เอกสารหลัก ๒

ฉบับ คือ จดหมายเหตุลา ลูแบร์และจดหมายเหตุของสังฆราชปาลเลอกัวซ์ มีเนื้อหาครอบคลุมทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมไปถึงเรื่องราวของหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เริ่มจากการปกครองตามหัวเมืองแถบนี้อย่างกว้างๆ ว่า

^{๑๓๒} Michael Smithies, *Descriptions of Old Siam*, 178 – 179.

ราชอาณาจักรสยามประกอบด้วยหัวเมืองต่างๆ ๔๑ เมืองปกครองโดยพระยาหรือข้าราชการผู้มีตำแหน่งสูงสุด แต่ละเมืองแบ่งย่อยเป็นอำเภออีกจำนวนมาก โดยมีกรมการเมืองรองลงมาเป็นผู้รับผิดชอบ

ตอนเหนือมี ๕ เมืองได้แก่ สังคโลก พิษโลกหรือพิษณุโลก กำแพงเพชร พิษณุ ะแหง

ตอนกลางมี ๙ เมืองได้แก่ นนทบุรีหรือตลาดขวัญ ปากเกร็ด ปทุมธานีหรือสามโคก โยเดียหรือกรุงเก่า อ่างทอง เมืองพรหม เมืองอิน ชัยนาถ นครสวรรค์

ทางตะวันออกมี ๑๐ เมืองได้แก่ เพชรบูรณ์ บัวชุม สระบุรี นนทบุรี นครนายก ปราจีน กบินทร์ ฉะเชิงเทราหรือแปดริ้ว พระตะบองและพนัสนิคม

ทางตะวันตกมี ๗ เมืองได้แก่ เมืองสิงห์ สุพรรณหรือสุพรรณบุรี กาญจนบุรีหรือปากแพรก ราชบุรีหรือราชบุรี นครชัยศรี สาครบุรีหรือท่าจีน สมุทรสาครหรือแม่กลอง

ทางใต้มี ๑๐ เมืองได้แก่ ปากลัดหรือนครเขื่อนขันธ์ ปากน้ำหรือสมุทรปราการ บางปาสร้อยหรือชลบุรี ระยอง จันทบูรณ์หรือจันทบุรี ทุ่งใหญ่ พรินบุรีหรือเพชรบุรี ชุมพร ไชยา ฉลองหรือถลาง^{๑๓๓}

เซอร์จอห์น เบาว์ริงเล่าสภาพภูมิศาสตร์ทั่วไปของเมืองจันทบุรีไว้ว่า

ทางตอนเหนือของเมืองจันทบุรี มีภูเขาสูงแห่งหนึ่ง เรียกว่าภูเขาแห่งดวงดาว ที่มีเรื่องราวเล่ากันต่อๆ มาว่า เมื่อขึ้นไปถึงยอดเขาจะมองเห็นดาวทุกดวงมีขนาดใหญ่เท่ากับดวงอาทิตย์ทีเดียว มี

^{๑๓๓} จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรสยามและราชรัฐสยาม, เล่ม ๑, ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกัญฉิกา ศรีอุดม บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๓), ๔๒.

คำยืนยันด้วยเช่นกันว่า ภูเขานั้นเต็มไปด้วยหินมีค่า ข้าพเจ้าไม่เคย
รู้ว่ามึนคนเดินทางคนไหนเคยขึ้นไปถึงยอดเขาหรือไม่

ทางด้านตะวันออกของเมืองมีภูเขาหรือเทือกเขาที่ยาวเกือบ
๓๐ ไมล์ เรียกว่า “สะหาบ” ที่เชิงเขาปลูกไร่กาแฟที่เจริญดี
รายงานระบุถึงสินแร่อันมีค่าที่ยังไม่ได้สำรวจด้วย มีสายน้ำจำนวนมาก
ไหลลงสู่พื้นราบ ได้มีการทำระหัดวงล้อมด้วยไม้ไฟ เพื่อทดน้ำ
ไปใช้ในกาเพาะปลูก

เจ้าเมืองจันทบุรีและกรรมการเมืองตำแหน่งสำคัญต่างอยู่
อาศัยภายในป้อมปราการใกล้แม่น้ำ บนเนินเขาที่ห่างจากตัวเมือง
ประมาณ ๒ ลีก ดินบริเวณเชิงเนินโดยรอบของป้อมปราการที่ขุด
เป็นคูลึคนั้น เต็มไปด้วยอิฐโคลนของโลหะ มีสีม่วงแก่จัด หรือสี
เลือด และอาจใช้ทำสีได้

ไม่ไกลจากเชิงเขาเป็นภูเขามีสื่อเสียงในหมู่ชาวสยามว่า เป็น
ภูเขาหินมีค่า ที่ขุดพบบุษราคัม ทับทิม ไพฑูริ โกลเมนและพลอย
อื่นๆ ปาลเลอแก้วซ์บอกว่าท่านเองก็เคยเก็บได้พลอยมีค่าจาก
พื้นดิน^{๑๓๔}

เบาว์ริงยังบรรยายสภาพปากน้ำของเมืองแห่งนี้ ซึ่งมีลักษณะที่เป็น
เอกลักษณ์เป็นอย่างยิ่ง คือ

จันทบุรีเป็นท่าเรือของสยามที่อาจเรียกว่า เป็นท่าเรือที่มี
ความสำคัญทางการค้าเป็นอันดับที่ ๒ ตัวเมืองตั้งอยู่ตรงปาก
แม่น้ำ ที่แม้จะไม่ยาวมากนัก แต่ก็สร้างความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ดิน
ในหลายตำบล เมื่อมีน้ำท่วมขังในฤดูฝน

ที่ปากน้ำทางเข้าเมืองจันทบุรี มีกลุ่มหินที่มองจากระยะไกล
เห็นเป็นรูปสิงโตหมอบขนาคมสีเทา เห็นเป็นหัว แพงคอ ลำคอ ตา
หูของสิงโตอย่างชัดเจน เกือบจะไม่มีอะไรขาดหายไป แต่ภาพลวง
ตานี้จะแตกกระจายไป เมื่อเข้าใกล้แม่น้ำ และสิงโตก็จะเป็นกลุ่ม

^{๑๓๔} จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรสยามและราชรัฐสยาม, เล่ม ๑, ๕๗-๕๘.

ก้อนหินสีแดงที่แยกออกเป็นก้อนๆ ต้นไม้ที่เรียกว่า โกงกาง ซึ่งมีรากงอกเหมือนไม้ ๓ ขาพยางค์ต้นเอาไว้ ถูกกล่าวขานถึงว่าเป็นสัญลักษณ์พิเศษของฝั่งแม่น้ำสายนี้^{๑๓๕}

หนังสือ ราชอาณาจักรและราษฎรสยามยังมีบันทึกเรื่องราวการทำมาหากินของชาวเมืองจันทบุรี ซึ่งสามารถแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่อยู่ในตัวเมือง และชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในป่า โดยมีเรื่องราวของชาวจันทบุรีที่อาศัยอยู่ในตัวเมืองว่า

มีโรงภาษีตั้งอยู่ที่ปากทางเข้าแม่น้ำจันทบุรี มีการค้าขายกันมากพอดูกับโคชินจีนเป็นส่วนใหญ่ และโดยชาวโคชินจีน ในกลุ่มที่พวกบาทหลวงคาทอลิกอ้างว่าได้เปลี่ยนมาเข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์แล้วประมาณ ๑,๐๐๐ คน เมืองจันทบุรีมีราษฎร ๖,๐๐๐ คน เป็นชาวสยาม จีนและโคชินจีน มีตลาดซื้อขายสินค้า มีโรงเหล้าและวัดจำนวนมาก ผลพลอยได้จากการที่ไม้ราคาถูก และการขนส่งตามลำน้ำทำได้โดยสะดวก การต่อเรือจึงเป็นงานที่คนนิยมทำ ทุกปีมีสำเภากิจประมาณ ๑๒ ลำ มาพร้อมกับสิ่งของจากประเทศนั้น แล้วบรรทุกเอาพริกไทย กระวาน รง ไม้กฤษณา หนังสือสัตว์ งาช้าง น้ำตาล ชีผึ้ง ยาสูบ ปลาเค็มและของอื่นกลับไป ซึ่งสินค้าเหล่านี้ก็ถูกส่งไปขายยังอาณานิคมช่องแคบด้วย แแถบใกล้ตัวเมืองมีการเพาะปลูกกันมากมาย มีผลไม้ที่ปลูกในไร่และในสวนมากมายหลายอย่าง ล้วนแต่ดีเยี่ยมทั้งสิ้น ได้มีการนำเอากาแฟเข้ามาปลูกเมื่อไม่นานมานี้ และให้ผลที่กล่าวกันว่าคุณภาพดี^{๑๓๖}

ส่วนอาชีพของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในป่านั้นมีดังนี้

ชาวบ้านที่อาศัยในป่าที่เมืองจันทบุรีคุ้นเคยกับการล่าสัตว์ป่าด้วยปืนไฟและข้ายดักสัตว์ แต่พวกเขาจับแรดด้วยไม้ไฟ พวกเขาทำให้ปลายด้านหนึ่งของไม้ไฟแข็งขึ้นด้วยการลนไฟ แล้วเสียบ

^{๑๓๕} จอห์น เบาร์ริง, ราชอาณาจักรสยามและราษฎรสยาม, เล่ม ๑, ๕๓/.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, ๕๓/.

ปลายให้แหลม จากนั้น พวกเขาส่งเสียงร้องและตบมือดังๆ เพื่อเชิญชวนให้เจ้าสัตว์นั้นปรากฏตัวออกมา มันพุ่งเข้าใส่พวกเขาด้วยความเคยชิน พร้อมกับขยับปากกว้าง – เปิดๆ ปิดๆ พวกเขาเข้าจู่โจมตรงข้างหน้า และเข้าล้อมมันไว้ทุกด้านด้วยความตื่นเต้นร่าเริง ฟองลำไม้ไผ่เข้าไปในลำคอของมันอย่างแรง เจ้าสัตว์ที่เจ็บปวดล้มลงบนพื้นดิน มีเลือดไหลนองจนหมดแรง และเมื่อถึงที่สุดของความทรมาน มันก็ตกเป็นเหยื่อของผู้โจมตีที่กล้าหาญ บางครั้งชาวบ้านก็วางแร้วดักจับสัตว์ปัดทุกหนทุกทางที่ติดต่อกันในตำบลนั้นแล้วจุดไฟเผาป่า พวกสัตว์ป่าจะถูกจับได้ เมื่อพวกมันหาทางหนีไฟออกมา^{๑๓๓/}

เซอร์จอห์น เบาว์ริงยังบรรยายสภาพบ้านเมืองของชายฝั่งทะเลตะวันออก และหมู่เกาะแถบนี้ไว้อีกสองเมือง คือ เมืองบางปลาสร้อย และเกาะสีชัง เมืองบางปลาสร้อยนั้นเบาว์ริงได้บรรยายไว้ว่า

ถัดจากเมืองบางปลาสร้อยขึ้นมาทางเหนือเล็กน้อย และอยู่ห่างจากเมืองปากน้ำไปทางตะวันออกประมาณ ๓๐ ไมล์ มีแม่น้ำขนาดใหญ่ที่ใช้เดินเรือได้ ชื่อบางปะกง มีรายงานว่า ต้นน้ำสายนี้อยู่ในเทือกเขาของกัมพูชา ไม่ทราบว่าจะเดินทางเดินที่แน่นอนของแม่น้ำสายนี้เป็นเช่นไร แต่ไหลผ่านพื้นที่เพาะปลูกอันอุดมสมบูรณ์ และมีผลผลิตจากทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำออกไปสู่เมืองบางปลาสร้อยเพื่อการส่งต่อไปหรือมีขาย

บางปลาสร้อยมีท่าเรือที่เหมาะสม ท้องทะเลมีปลามากมาย จนมีราคาถูกอย่างไม่น่าเชื่อ มีชาวจีนมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก ในเมืองมีราษฎรราว ๖,๐๐๐ คน พื้นที่ข้างเคียงมีผลผลิตสมบูรณ์ เป็นแหล่งที่ทำนาเกลือมาก และมีเปลือกหอยมากไม่จำกัดปริมาณ ที่เมื่อเอาไปเผาไฟก็จะเป็นปูนขาวใช้ในการเพาะปลูก^{๑๓๔}

^{๑๓๓/} จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรสยามและราษฎรสยาม, เล่ม ๑, ๕๓ – ๕๔.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, ๕๔.

ส่วนเกาะสีชังนั้นเบาร์ริงบรรยายไว้ว่า

ที่ละติจูด ๑๓ องศา ๑๒ ลิปดา ลองติจูด ๑๐๐ องศา ๕๕ ลิปดา ใกล้กับเมืองบางปลาสร้อย มีหมู่เกาะกลุ่มหนึ่งได้ใช้เป็นท่าเรือหนีคลื่นลมของเกาะสีชัง ที่บรรดาเรือทะเลที่ค้าขายกับสยามส่วนมากแวะมาเติมเสบียง พื้นที่บนเกาะมีมากพอควร ใช้ปลูกข้าวโพด มีการเก็บรังนกนางแอ่นที่รับประทานได้เป็นจำนวนมาก จากตำบลใกล้เคียง ท่าเรือแห่งนี้ดีมาก สามารถใช้หลบพายุได้ไม่จำกัดจำนวนเรือ เป็นแหล่งน้ำจืดที่สะอาด ซึ่งสามารถเติมใส่เรือได้วันละ ๑๐๐ ถัง แฮมิลตัน (Hamilton) ใช้ชื่อเกาะกลุ่มนี้ว่า “เกาะชาวดัชต์” และดูเหมือนว่า ครั้งหนึ่งเรือสินค้าของชนชาตินั้นมักจะมาจอดรอรับสินค้าที่ท่าเรือนี้ พื้นที่ใกล้ฝั่งสำหรับให้จอดทอดสมออย่างเปิดโล่งที่อยู่ตรงข้ามเมืองปากน้ำนั้น ดูเปิดเผยและเสี่ยงต่ออันตรายมากเกินไป ทั้งยังอยู่ห่างจากฝั่งมาก ในฐานะที่เป็นสถานียทหารเรือ ตำแหน่งที่มันจึงมีความสำคัญ^{๑๓๙}

ชาวตะวันตกคนต่อมาที่จะขอพูดถึง นั่นคือ อองรี มูโฮต์ (Henri Mouhot) หรือชื่อเต็มคือ อะเล็กซองเดร อองรี มูโฮต์ (Alexandre Henri Mouhot) เป็นนักเดินทางชาวฝรั่งเศส ซึ่งมาสำรวจราชอาณาจักรสยามและรัฐใกล้เคียงระหว่าง ค.ศ. ๑๘๕๘ – ๑๘๖๐ มูโฮต์เกิดเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๒๖ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ในครอบครัวชาวคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ ณ เมืองมงต์เบลียาร์ด (Montbéliard) แคว้นฟร็องซ์-กอมเต้ (Franche-Comté) ประเทศฝรั่งเศส มูโฮต์สนใจศึกษาวิชาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติต่างๆ และใช้เวลา

^{๑๓๙} จอห์น เบาร์ริง, ราชอาณาจักรสยามและราชรัฐสยาม, เล่ม ๑, ๕๙.

กว่าครึ่งชีวิตในฐานะนักสำรวจ คือ ตั้งแต่อายุได้ ๑๘ ปี ก็ได้ไปเป็นครูสอนภาษาฝรั่งเศสในรัสเซียเป็นเวลากว่า ๑๐ ปี ทำให้เขามีโอกาสเดินทางท่องเที่ยวไปในรัสเซีย และบริเวณใกล้เคียงคือ ตั้งแต่แหลมไครเมียไปจนถึงโปแลนด์ด้วย ฌูโอต์เดินทางกลับไปยังฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๕๔ (พ.ศ. ๒๓๙๗) เมื่อเกิดสงครามไครเมีย (Crimean War ค.ศ. ๑๘๕๔ – ๑๘๕๖) ขึ้น หลังจากนั้นสองปี เขาก็เดินทางไปยังอังกฤษ และสมรสกับสตรีอังกฤษนางหนึ่ง ซึ่งเป็นหลานของมันโก พาร์ค (Mungo Park) นักเดินทางที่มีชื่อเสียงผู้หนึ่งของยุคนั้น

ในอังกฤษฌูโอต์ได้มุ่งความสนใจไปทำงานด้านวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ และเรื่องราวเกี่ยวกับสยามประเทศ ต่อมาเขาได้รับทุนในการสำรวจราชอาณาจักรสยามจากราชสมาคมภูมิศาสตร์แห่งลอนดอน ในวันที่ ๒๗ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๘ ฌูโอต์ได้เดินทางออกจากกรุงลอนดอน และมาถึงปากอ่าวสยามในวันที่ ๑๒ กันยายน เขาใช้เวลากว่าสองปีในการสำรวจภูมิภาคต่างๆ ของสยาม ลาวและกัมพูชา ก่อนที่จะถึงแก่กรรมด้วยโรคมาลาเรียแถบเมืองหลวงพระบาง ราชอาณาจักรลาวใน ค.ศ. ๑๘๖๑

ตลอดระยะเวลากว่าสองปี อองรี ฌูโอต์ได้ทิ้งมรดกสำคัญต่อการศึกษาศาสตร์แขนงๆ ต่างของภูมิภาคอินโดจีนไว้เป็นอย่างมาก นั่นคือ บันทึกการเดินทางของเขา ซึ่งมีชื่อว่า Voyages dans les Royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et les autres parties centrales de l'Indo-Chine เมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามเองก็อยู่บนเส้นทางการสำรวจของ ฌูโอต์ เขาได้บันทึกเรื่องราวของเมืองแถบนี้ไว้อย่างละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบูรณ

อองรี ฌูโอต์ได้บรรยายเรื่องผู้คนในจันทบูรณว่า

ประชากรของเมืองนี้ประกอบไปด้วยชาวญวน ซึ่งนับถือศาสนาคริสต์ถึง ๒ ใน ๓ ส่วนที่เหลือเป็นชาวจีน ซึ่งประกอบอาชีพค้าขาย และชาวญวนซึ่งเป็นพวกนอกศาสนาและชาวสยาม ประชากรที่มีเชื้อสายญวนทั้งหมดล้วนแต่ประกอบอาชีพหาปลา แต่เดิมชนพวกนี้เคยอาศัยอยู่ในประเทศโคชินจีนมาก่อน และเมื่อเข้ามาจับปลาที่บริเวณตอนเหนือของอ่าวสยามก็ได้พากันตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองจันทบูรณแห่งนี้ เมื่อฤดูหนาวผ่านพ้น และคลื่นลม

ในทะเลไม่รุนแรงนัก ชาวประมงจะเริ่มใช้อวนนอกหาปลาตาม
อ่าวเล็กๆ ริมฝั่งชายฝั่ง และบริเวณหมู่เกาะที่มีที่กำบัง^{๑๔๐}

ในที่นี้ ฌูโอต์ยังได้บรรยายลักษณะของชาวเมืองจันทบุรีไว้ด้วยว่า

ชาวจีนที่ประกอบอาชีพค้าขายภายในเมืองนี้ส่วนใหญ่ล้วน
ชอบยาสูบฝิ่น และติดการพนันเหมือนๆ กันหมด ส่วนชาวญวนที่
นับถือศาสนาคริสต์จะมีพฤติกรรมที่ค่อนข้างดีกว่า โดยธรรมชาติ
แล้วชาวสยามและชาวญวนมีนิสัยที่แตกต่างกันมาก ชาวสยามมี
นิสัยคล้ายผู้หญิง และยังเป็นชนชาติที่เกียจคร้าน แต่ทว่าโอบอ้อม
อารี มีเมตตากรุณา ซื่อและไม่อวดดีหยิ่งยโส ในขณะที่ชาวญวนซึ่ง
มีรูปร่างเตี้ยและบอบบาง จะมีนิสัยร่าเริงคล่องแคล่วว่องไว แต่
อารมณ์ฉุนเฉียว ผูกอาฆาตพยาบาท อวดดี ขี้ฉ้อฉลริษยา และมี
นิสัยชอบทะเลาะเบาะแว้ง แม้แต่ในหมู่ญาติพี่น้องกันเอง และไม่
ค่อยให้ความสงสารหรือเวทนาต่อผู้ที่มีฐานะยากจน หรือผู้ที่
ประสบเคราะห์กรรม แต่มักจะยกย่องให้เกียรติผู้ที่มีฐานะร่ำรวย
ทุกคน

อย่างไรก็ตาม ความผูกพันที่บรรดาคริสต์ศาสนิกชนทั้งหลาย
มีต่อนักบวชในศาสนา ตลอดจนเหล่ามิชชันนารีก็เป็นความผูกพัน
ที่ลึกซึ้ง และพวกเขาจะไม่รู้สึกลังเลที่จะยอมเอาตัวเองเข้าเผชิญ
กับอันตรายทั้งปวง เพื่อปกป้องผลประโยชน์ของพวกเขาเอง และ
จากการติดต่อกับชาวญวนนอกศาสนาทุกครั้งที่ผ่านมา ข้าพเจ้าก็
ได้ประจักษ์ว่า พวกเขาเป็นพวกที่ให้ความเคารพนับถือในบรรพ
บุรุษ จนทำให้เกิดความยึดมั่นศรัทธาในลัทธิบูชาเทวรูปอย่าง
เคร่งครัด ตัวข้าพเจ้าเองก็เคยได้รับทั้งความเมตตากรุณา และ

^{๑๔๐} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ
ปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ศุภลรัตน์ ธาราคักดี แปล, พิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเพ็ญพิศ ดันติเวชย์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยา
ราม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร, วันเสาร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๕, ๑๐๘.

ความมีน้ำใจจากชาวญวน ทั้งที่จันทบูรณ์และที่หมู่เกาะอื่นๆ
มาแล้ว^{๑๔๑}

อองรี มูโอดต์ได้บรรยายการค้าขายของเมืองจันทบุรีไว้อย่างละเอียดว่า

ธุรกิจการค้าของเมืองๆ นี้ หากพิจารณาจากทำเลที่ตั้ง ก็ยัง
นับว่ามีขนาดไม่ใหญ่โตนัก ภาวการณ์มากมายที่ประชาชนต้องแบก
รับ รวมไปถึงการกดขี่บังคับจากชนชั้นผู้นำ และการให้กู้ยืมเงินโดย
คิดดอกเบี้ยแบบขูดรีดของชาวจีน ตลอดจนระบบทาสอันน่า
เกลียดชังล้วนแต่ส่งผลให้ประชาชนส่วนใหญ่ตกอยู่ในสภาพล่มจม
และอ่อนล้า แต่ถึงแม้จะมีสภาพความเป็นอยู่ที่แร้นแค้นเพียงใด
พวกเขาก็ยังคงดำเนินธุรกิจในการจัดส่งสินค้าออกจำพวก
พริกไทย ซึ่งเป็นผลผลิตที่ชาวจีนส่วนใหญ่ปลูกไว้ตามไหล่เขาไป
ขายที่กรุงเทพฯ คราวละมากๆ และยังมีน้ำตาลปริมาณไม่มากนัก

^{๑๔๑} อังรี มูโอดต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ
ปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๑๐ – ๑๑๑

กาแฟคุณภาพดี เลือกกชนิดที่เห็นวางขายในประเทศจีน ยาสูบ รวมทั้งเกลือจำนวนมาก ปลาแห้ง ปลิงตากแห้งและกระดองกระซาวสยามที่ได้รับการศึกษาทุกคนจะต้องเสียภาษี หรือเงินส่วนหนึ่งให้แก่รัฐบาลในอัตราปีละ ๖ บาท (เท่ากับ ๘ ฟรังก์) ส่วนชาวญวนในเมืองนี้จะส่งเป็นไม้กฤษณา ชาวสยามส่งเป็นรง และชาวจีนส่งยางครั่ง คิดเป็นมูลค่า ๔ บาททุกๆ ปี^{๑๔๒}

ในบรรดาสินค้าประเภทของป่านี้ มูโอต์ได้บรรยายเรื่องไม้กฤษณาไว้อย่างละเอียดว่า

เมื่อฤดูฝนผ่านพ้นไป ชาวญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ในเมืองนี้จะมีผู้เชี่ยวชาญคอยตรวจดูว่า ไม้ต้นใดที่มีแก่นไม้กฤษณาอยู่ภายใน เพราะไม่ว่าทุกคนที่จะสามารถแยกแยะได้ประสบการณ์ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง สำหรับการพิจารณาก็ต้องอาศัยเวลาในการสั่งสมแต่เพียงอย่างเดียว ขั้นตอนการปฏิบัติงานจึงจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงแรงงานที่เจ็บป่วย และไม่สามารถทำประโยชน์ได้...

ไม้กฤษณาจัดเป็นไม้เนื้อแข็งที่มีสีสันแตกต่างไปจากไม้ธรรมชาติ เวลาเผาไหม้จะส่งกลิ่นหอมฟุ้งกระจายไปทั่วบริเวณ ไม้ชนิดนี้มักจะถูกนำไปใช้ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพและพระศพของเจ้านายและผู้ที่มียศฐาบรรดาศักดิ์ ซึ่งพระศพจะประดิษฐานอยู่ในพระโกศมาก่อนหน้านั้นนานถึง ๑๒ เดือน นอกจากนี้ ชาวสยามยังมักจะนำไม้ชนิดนี้ไปใช้ทำยา ไม้กฤษณาเป็นผลผลิตของไม้พันธุ์ Aquilaria Agallocha เช่นที่พบใน Roxburgh ลำต้นของมันมีสีขาว และมีเนื้อไม้ที่อ่อนมาก เมื่อผ่าแยกออกเป็น ๒ ซีก จะพบแก่นไม้กฤษณาอยู่ภายใน

ชาวญวนมีเคล็ดลับในการสังเกตดูไม้กฤษณา และสามารถชี้ชัดลงไปได้อย่างถูกต้อง สำหรับตัวข้าพเจ้าเอง แม้ว่าจะได้รับการ

^{๑๔๒} อังรี มูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๐๘ – ๑๐๙

บอกเล่ามาเล็กๆ น้อยๆ แต่ก็สามารถแยกแยะได้เช่นกัน ไม้
กฤษณาจะเพาะตัวอยู่ในโพรงของลำต้น และจะเพิ่มปริมาณ
มากขึ้นเรื่อยๆ ตามการเจริญเติบโตของต้นไม้ทุกๆ วิธีที่จะสังเกต
ได้แน่ชัดลงไปว่า ต้นไม้ต้นใดมีไม้กฤษณาอยู่ในก็คือ กลิ่นหอม
อันแปลกประหลาดของมันที่แพร่กระจายออกมา และเสียงที่เกิด
จากการฟันลงไปเปลือกไม้^{๑๔๓}

นอกจากเมืองจันทบุรีจะเป็นเขตที่มีไม้กฤษณาคุณภาพดีแล้ว เมืองแห่งนี้
ยังเป็นแหล่งผลไม้รสเลิศอีกด้วย ดังที่มุฮิอุดดีนบรรยายไว้ว่า

ที่เมืองนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลไม้รสเลิศโดยเฉพาะมะม่วง
มังคุดและลัมปะรด ผลไม้ที่มีกลิ่นหอมและรสชาติละมุนละไมกว่า
ผลไม้ชนิดอื่นๆ ทุเรียน ผลไม้ที่ขึ้นชื่อลือชา ข้าพเจ้าก็ได้เคยลิ้มลอง
มาแล้ว และขอยกให้เป็นเลิศในบรรดาผลไม้ทุกชนิด แต่ถ้าจะให้ได้
รสชาติจริงๆ คุณควรจะได้มีโอกาสสัมผัสกับกลิ่นอันชวนให้น่า
รังเกียจของมันเสียก่อน ซึ่งรุนแรงจนข้าพเจ้าไม่สามารถทนนิ่งอยู่
ภายในที่นั่นได้ เมื่อทดลองชิมเข้าไปคำแรก ข้าพเจ้ารู้สึกเหมือน
กำลังสัมผัสกับกลิ่นเนื้อสัตว์บางชนิดที่เน่าแล้ว แต่เมื่อได้ลิ้มลอง
เข้าไป ๔ – ๕ คำ จึงได้รู้ซึ่งถึงกลิ่นอันหอมฉุนของผลไม้ชนิดนี้ ผล
ทุเรียนมีขนาดเล็กประมาณ ๒ ใน ๓ ของขนุน และมีเปลือกที่หนา
และแหลมคม ซึ่งจะช่วยป้องกันการเจาะของกระรอกและสัตว์ชนิด
อื่นๆ ได้ดี เมื่อผ่าผลทุเรียนออกภายในจะแบ่งออกเป็นพูๆ
ประมาณ ๑๐ พู แต่ละพูประกอบไปด้วยเม็ดทุเรียน ซึ่งมีขนาด
ใหญ่กว่าผลอินทผลาลัม ถูกห่อด้วยเนื้อทุเรียนสีขาวครีมออก
เหลืองรสชาติอร่อยมาก อย่างไรก็ตาม ผลไม้ชนิดนี้ก็มีคุณสมบัติที่
แปลกอยู่สองประการ คือ ไม่เพียงแต่จะมีลักษณะที่ชวนให้
สะอิดสะเอียนในตอนแรกเท่านั้น แต่ถักรับประทานบ่อยๆ ถึงแม้ว่า
จะในปริมาณที่พอควร แต่วันรุ่งขึ้นร่างกายของคุณก็จะปรากฏ

^{๑๔๓} อังรี มุฮิอุดดีน, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ
ปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๐๙ – ๑๑๐

รอยช้ำเป็นจ้ำๆ รวากับถูกโรคหัดเล่นงาน และส่งผลให้ความร้อนในร่างกายขึ้นสูงอีกด้วย การเก็บผลทุเรียนไม่ก่อให้เกิดผลดี ส่วนใหญ่มักจะปล่อยให้สุกงอมและตกลงมาเอง และเมื่อผ่าแล้วจะต้องรับประทานทันที เพราะทุเรียนเป็นผลไม้ที่เสียง่าย แต่ถ้ายังไม่ผ่าก็สามารถเก็บไว้ได้ประมาณ ๓ วัน ที่บางกอก ราคาทุเรียนตกลูกละประมาณ ๑ สลึง แต่ถ้าหากเป็นที่จันทบูรณ์ เงินจำนวนเดียวกันนี้สามารถซื้อทุเรียนได้ถึง ๙ ลูก^{๑๔๔}

นอกจากตัวเมืองจันทบุรีแล้ว อองรี ฌูโอต์ยังได้เดินทางสำรวจหมู่บ้านต่างๆ ที่อยู่ตอนใน และชายฝั่งของเมืองแห่งนี้ด้วย ครั้งหนึ่งเขามีโอกาสไปเที่ยวงานวัด ซึ่งเขาบรรยายไว้อย่างมีสีสันว่า

ข้าพเจ้าได้ทราบข่าวมาว่า ชาวบ้านในบริเวณนั้นกำลังจัดงานเฉลิมฉลองยิ่งใหญ่ขึ้นที่วัดแห่งหนึ่ง อยู่ห่างออกไปประมาณสามไมล์ เพื่อแสดงความรำลึกถึงนักบวชชั้นผู้ใหญ่องค์หนึ่งที่เพิ่งจะมรณภาพไปเมื่อปีที่ผ่านมา และกำลังจะทำพิธีฌาปนกิจตามประเพณีของชาวสยามโดยทั่วไป ข้าพเจ้าเดินทางมาถึงที่วัดตั้งแต่ ๘ โมงเช้า ซึ่งเป็นเวลารับประทานอาหารเช้า หรือกินข้าว “Kinkao” ของชาวสยาม โดยตั้งใจว่าจะมารอชมพิธีที่มีเอกลักษณ์พิเศษไม่เหมือนใคร และต้องการเก็บข้อมูลบางอย่างเกี่ยวกับการละเล่นพื้นเมืองของชาวบ้าน ชาวสยามทั้งหญิงและชายเกือบ ๒,๐๐๐ คนจากในเมืองและหมู่บ้านใกล้เคียง โดยสารรถเทียมม้ามาบ้าง เดินเท้ามาบ้าง กระจัดกระจายกันอยู่ทั่วบริเวณวัด ทุกคนล้วนแต่อยู่ในชุดเสื้อผ้าสีสันสดใสพาดผ้าผืนใหญ่ อันเป็นภาพที่ชวนให้ดูตื่นตาตื่นใจยิ่งนัก

ภายใต้หลังคาไม้ขนาดใหญ่ ซึ่งรองรับไว้ด้วยเสาสูงก่อสร้างเป็นโรงเรือน โดยมีส่วนล่างเป็นหินจำลองทำด้วยกระดาษอัดสีต่างๆ รองรับส่วนที่เป็นจิตกาธาน ซึ่งตกแต่งด้วยการแกะสลักและ

^{๑๔๔} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๓๑ – ๑๓๒.

ทาทอง และโกศบรรจุศพของพระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์ โดยรอบ
ประดับด้วยหุ่นซึ่งเขียนเป็นภาพคน และสัตว์ในลักษณะท่าทางผิด
ประหลาด และทั่วทั้งบริเวณยังประดับประดาไปด้วยธงทิว
มากมาย ส่วนด้านนอกศาลากำลังเตรียมการก่อสร้างเมรุ ห่าง
ออกไปไม่กี่ไกลเป็นศาลาที่ตั้งวงมโหรี ซึ่งประกอบไปด้วยเครื่อง
ดนตรีพื้นเมืองหลากหลายชนิด ไกลออกไปชาวบ้านทั้งหญิงและ
ชายตั้งเพิงขายของทั้งผลไม้ ลูกกวาดและน้ำตาลเมา

ส่วนอีกมุมหนึ่งนักแสดงทั้งชาวสยาม และชาวจีนกำลังแสดง
ละครอยู่ ภายในโรงละครเล็กๆ ที่สร้างขึ้นเป็นพิเศษเพื่อการนี้ และ
มีบางสิ่งบางอย่างทำให้ดูคล้ายคลึงกับละครที่เร่ขายตามงาน
เทศกาลต่างๆ งานเฉลิมฉลองผ่านมาแล้วถึงสามวัน โดยไม่มีสิ่งใด
ที่บ่งบอกว่าเป็นงานฉาบปนกิจศพเลยแม้แต่อย่างเดียว ที่ข้าพเจ้า
เดินทางมาก็ด้วยหวังที่จะได้พบสิ่งแปลกๆ ใหม่ๆ เพราะงานพิธี
สำคัญๆ เช่นนี้จะจัดขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแด่พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง
หรือผู้ที่มีฐานันดรศักดิ์สูงเท่านั้น^{๑๔๕}

ในขณะที่อองรี มูโอดต์มาแสวงหาสิ่งแปลกตาที่มักพบเห็นในงานพิธี
ฉาบปนกิจศพบุคคลสำคัญในสยาม เขาเองก็ได้กลายเป็นสิ่งแปลกตา ที่ชาวเมือง
ต่างพากันจับจ้อง ดังความว่า

ข้าพเจ้าก็ได้ยินเสียงร้องตะโกนว่า “ฝรั่ง! มาดูฝรั่งเร็ว” ลั่น
เสียงตะโกนชาวบ้านทั้งชาวจีนและชาวสยามต่างก็พากันละทิ้งขาม
ข้าว วิ่งกรูกันมาที่ข้าพเจ้า ซึ่งข้าพเจ้าก็ได้แต่หวังว่า เมื่อพวกเขา
พากันมาจ้องมองจนเป็นที่พอใจแล้ว ก็คงจะพากันกลับออกไป
และปล่อยให้ข้าพเจ้าได้อยู่อย่างสงบ แต่เหตุการณ์กลับกลายเป็น
ว่า ผุ้ชนได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ และเดินตามข้าพเจ้าไปทุก
หนทุกแห่ง จนความอดทนของข้าพเจ้าถึงขีดสุด ชาวบ้านเหล่านี้
ล้วนแต่ดื่มสุราและสูบฝิ่นกันมาจนเมามายแล้ว ข้าพเจ้าจึง

^{๑๔๕} อังรี มูโอดต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ
ปกครองของชาวตะวันตกออกไกล ตอน ประเทศไทยสยาม, ๑๓๖ – ๑๓๗/.

ตัดสินใจออกมานอกบริเวณโบสถ์ และได้กลับมาสูดอากาศอันสดชื่นอีกครั้ง แต่ก็พักผ่อนได้เพียงครู่เดียว เพราะระหว่างที่เดินผ่านทางเข้ากระท่อมหลังใหญ่ ซึ่งสร้างขึ้นชั่วคราวเพื่อการนี้ ข้าพเจ้าก็ได้พบกับบุคคลสำคัญๆ ของเมืองที่กำลังรับประทานอาหารเช้ากันอยู่ ผู้อาวุโสในกลุ่มได้ออกมาเชื้อเชิญให้ข้าพเจ้าเข้ามาข้างใน เราทั้งสองจับมือกันฉันทมิตร ข้าพเจ้าเลยถือโอกาสนี้หลบซ่อนตัวจากการรบกวนของฝูงชน แต่ก็ยังถูกเจ้าของบ้านพากันมามุงดูด้วยความสนใจ พร้อมกับคะยั้นคะยอให้รับประทานขนม ผลไม้ และลูกกวาด ฝูงชนที่ติดตามข้าพเจ้ามาจึงจำต้องเดินเข้ามาภายในตัวอาคาร และโอบล้อมเราไว้ทุกทิศทางแม้แต่บนหลังคา ก็ไม่อาจหลบพ้นสายตาที่จ้องมองลงมา ทันใดนั้นเองเราก็ได้ยินเสียงกำแพงแตกกร้าว หลังจากนั้นก็พังครืนลงมา ทำให้ฝูงชนทั้งชาวบ้านและนักบวชต่างก็ล้มทับกันระเนระนาด ซึ่งเป็นภาพที่ชวนให้อดขำกันเสียมิได้ ข้าพเจ้าเลยถือโอกาสหลบหนีออกมา แม้ว่าจะล่าช้าไปมาก แต่พวกเขาก็สามารถติดตามมาได้อีก^{๑๔๖}

ในการเดินทางสำรวจเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของสยามครั้งนี้ ฌูโอต์มีบันทึกเรื่องความทุกข์ยากของชาวเมืองจันทบุรี ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เมืองท่าที่วิเศษแห่งนี้ไม่พัฒนาไปเท่าที่ควร คือ

บุตรชายทั้งสองของอาแปะได้เปลี่ยนมานับถือศาสนาคาทอลิกเรียบร้อยแล้ว และพากันตั้งถิ่นฐานอยู่ที่จันทบูรณ เพื่อที่จะได้ประกอบศาสนกิจได้โดยสะดวก ส่วนตัวอาแปะนั้นมีภาระหน้าที่ที่จะต้องเช่นไหว้บรรพบุรุษของแก ซึ่งตายไปแล้วอยู่เนืองๆ ด้วยเหตุนี้แกจึงไม่มีความคิดที่จะเปลี่ยนศาสนา ความทุกข์ยากของอาแปะในขณะนี้ก็คือ แกมีหนี้สินอยู่ประมาณ ๕๐ บาท และต้องจ่ายดอกเบี้ยให้แก่เจ้าหนี่ปีละ ๑๐ บาท เพราะชาวสยามคิดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ปกติประมาณ ๒๐ – ๓๐ เปอร์เซ็นต์

^{๑๔๖} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศไทยสยาม, ๑๓๓ – ๑๓๔.

นอกจากนี้ แกรังมีภาระที่จะต้องจ่ายค่าภาษีสำหรับลูกชาย ๒ คน อีกเป็นเงิน ๑๒ บาท บาทหนึ่งหลังเป็นเงิน ๔ บาท รวมทั้งเตา หลอมโลหะและหมูอีกอย่างละ ๑ บาท และยังต้องเสียภาษีเงินได้ จากการเพาะปลูกพริกไทย ๕ บาท หมาก ๑ บาท พลุ ๑ บาท และโกโก้ ๒ สลึง รวมเป็น ๓๙ บาท ในขณะที่แกรังมีรายได้ต่อปี เพียง ๔๐ บาท เพราะฉะนั้นเงินเพียงหนึ่งบาทที่เหลือหลังจากหัก ค่าใช้จ่ายทั้งหมดแล้ว อาแปะคงไม่สามารถนำไปทำอะไรได้ ซึ่งก็มี เกษตรกรเป็นจำนวนมากที่ประสบเคราะห์กรรมเช่นเดียวกันนี้ แต่ ก็สามารถยังชีพอยู่ได้ด้วยการนำหมากไปแลกเปลี่ยนกับข้าวและ ผักจากชาวสยาม^{๑๔๓}

ทั้งยังเสนอแนะแนวทางในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาไว้ ซึ่งแนวทางของ ฌูโอต์คงจะสร้างความตระหนักให้แก่ราชสำนักสยามไม่น้อยเลยทีเดียว ดังจะเห็น ได้จากจดหมายเหตุของจอร์จ บี. เบคอน (George B. Bacon) ที่ว่า เมืองจันทบุรี พัฒนาขึ้นหลังจากนี้ ทั้งนี้เพราะองรี ฌูโอต์เสนอให้

ข้าพเจ้าคิดฝันไปไกลถึงความเจริญรุ่งเรืองของเมืองๆ นี้ และ เชื่อว่าหากอยู่ภายใต้การปกครองของผู้ปกครองที่ชาญฉลาด และ ขยันขันแข็ง หรืออยู่ภายใต้อาณานิคมตะวันตกก็คงจะสามารถ พัฒนาทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นให้กลายเป็นเมืองที่มีความ น่าสนใจ และมั่งคั่งสมบูรณ์ได้ไม่ยาก ความได้เปรียบในเรื่องทำเล ที่ตั้งซึ่งอยู่ใกล้ขีดติดทะเล ประกอบกับมีพื้นดินอันอุดมสมบูรณ์ และสภาพอากาศที่เหมาะสม เกษตรกรผู้มีความวิริยะอุตสาหะจึง แทบจะไม่ต้องการองค์ประกอบใดๆ เลยที่จะมาช่วยสนับสนุน ความก้าวหน้าในอาชีพการงานของเขานอกเหนือไปจากนี้^{๑๔๔}

นอกจากเมืองจันทบุรีแล้ว องรี ฌูโอต์ยังไปสำรวจตามชายฝั่งและหมู่ เกาะต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเกาะนมสาว หมู่เกาะมัน แหลมแสมสาร และเกาะคราม

^{๑๔๓} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ ปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศไทยสยาม, ๑๒๑ – ๑๒๒.

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๕.

เกาะนมสาวนั้นตั้งอยู่ที่อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรีในปัจจุบันนี้ ฌูโอต์บรรยายไว้ว่า

เกาะนมสาวเป็นเกาะที่เกิดจากการระเบิดของภูเขาไฟ เช่นเดียวกับเกาะอื่นๆ ในอ่าวแถบนี้ ลักษณะหินรอบๆ ตัวเกาะยากแก่การปีนป่าย ยังผลให้ผลไม้มีความอุดมสมบูรณ์งดงามและเขียวขจี^{๑๔๙}

ส่วนหมู่เกาะมันนั้นปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตอำเภอแกลง จังหวัดระยอง ประกอบด้วยเกาะสามเกาะ คือ เกาะมันนอก เกาะมันกลางและเกาะมันใน ซึ่ง ฌูโอต์ได้บรรยายไว้ว่า

ประกอบไปด้วยเกาะ ๓ เกาะที่มีชื่อเรียกอย่างเดียวกัน และตั้งอยู่ติดๆ กัน เกาะที่มีขนาดใหญ่ที่สุดอยู่ห่างจากฝั่งเพียง ๑๒ ไมล์ ลัตว์ปีกเท่าที่พบเห็นบนเกาะแห่งนี้มีเพียงนกอินทรี นกพิราบดำเพียงไม่กี่ตัว และนกพิราบขาวชนิดหนึ่ง ส่วนลัตว์จำพวกตะกวดนั้น มีอยู่เป็นจำนวนมาก ตกเย็นเรามักจะเห็นมันคลานออกมาจากที่หลบซ่อน เสียงหนัๆ ขณะที่มันคลานผ่านบนใบไม้และกิ่งไม้แห้ง บางครั้งอาจจะทำให้คนเข้าใจว่า เป็นเสียงของลัตว์ที่มีขนาดใหญ่โตกว่านี้มาก

ตกตอนเย็นระดับน้ำเริ่มลดต่ำลง ข้าพเจ้าปล่อยให้เรือแล่นขึ้นไปเกยบนพื้นโคลน ซึ่งข้าพเจ้าตั้งข้อสังเกตว่า ในช่วงกลางวันมันน่าจะเป็นหนองน้ำที่อุดมไปด้วยถ่านหิน ที่เกิดจากการระเบิดของภูเขาไฟ และยังสามารถกลืนกำมะถันค่อนข้างรุนแรง จนบางครั้งถึงกับจินตนาการไปว่า ตัวเองกำลังยืนอยู่ปากปล่องภูเขาไฟตลอดทั้งคืนที่ผ่านมา

วันที่ ๒๘ เรือของเราแล่นผ่านไปยังเกาะที่สอง ซึ่งตัวเกาะมีความสูง และมีความงดงามมากกว่าเกาะอื่นๆ ในหมู่เกาะเดียวกัน

^{๑๔๙} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๑๒

ลักษณะของหินรอบๆ ตัวเกาะมีความงดงาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน
ยามที่น้ำลด และแสงแดดส่องมากระทบ นอกจากนี้ เรายังพบว่า
มีห้วมันขึ้นอยู่มากมายทั่วทั้งเกาะ^{๑๕๐}

ส่วนแหลมสารนั้น อองรี ฌูโอต์ได้เล่าไว้ว่า

ข้าพเจ้าใช้เวลาหลายวันที่แหลมแหลมสาร ออกสำรวจไปตาม
เกาะแก่งต่างๆ ที่อยู่บริเวณใกล้เคียง ทศนิยมภาพ ณ บริเวณนี้นับ
ได้ว่า เป็นจุดที่งดงามที่สุดของอ่าวสยาม และสามารถเทียบได้กับ
บริเวณช่องแคบซุนดา และชายฝั่งทะเลของชวาเลยทีเดียว เมื่อ
ครั้งที่พระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จพระราชดำเนินมายังจันทบูรณ
เมื่อประมาณ ๒ ปีที่ผ่านมา ได้มีการจัดสร้างพระตำหนักและเรือน
พักผ่อนไว้ที่บริเวณสุดปลายแหลม และเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการ
เสด็จพระราชดำเนินมาในครั้งนั้น จึงได้มีการจัดสร้างหอคอยเล็กๆ
ไว้ที่ยอดเขาในจุดที่สามารถมองเห็นได้งดงามและเด่นชัด^{๑๕๑}

ส่วนเกาะคราม ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรีนั้น อองรี ฌูโอต์
บันทึกไว้ว่า

เป็นเกาะที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในบริเวณอ่าวสยามตอนเหนือ นับ
จากกรุงเทพฯ ไปจนจรดจันทบูรณ สภาพตัวเกาะโดยทั่วๆ ไปมี
ลักษณะเป็นทิวเขา ซึ่งมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่น ทำให้สะดวกต่อ
การปีน และยังพบว่ามีแร่เหล็กอยู่เป็นจำนวนมาก^{๑๕๒}

^{๑๕๐} อังรี ฌูโอต์, การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการ
ปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศสยาม, ๑๑๒ – ๑๑๓.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๓ , ๑๑๔.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๔.

๑๒

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ชาวตะวันตกชาติต่างๆ ได้เดินทางไปทั่วราชอาณาจักรสยาม และดินแดนใกล้เคียง เพื่อสำรวจเส้นทาง วิธีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน และธรรมชาติวิทยาของดินแดนแถบนี้ ทั้งนี้เพื่อศึกษาหาความรู้ รวมทั้งเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย ในบรรดาบันทึกทั้งหมดนี้ จดหมายเหตุการเดินทางของออกุสต์ ปาวีดูจะเป็นเอกสารที่มีความสำคัญมากที่สุดฉบับหนึ่งที่กล่าวถึงหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เพราะนอกจากจะเป็นบันทึกที่แสดงภาพเศรษฐกิจและสังคมของเมืองแถบนี้แล้ว ยังแสดงเส้นทางการติดต่อระหว่างผู้คน ซึ่งไม่เคยปรากฏในเอกสารฉบับอื่นๆ เลย

เมื่อกล่าวถึงออกุสต์ ปาวี หรือที่ชื่อเต็มคือ ออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวี (Auguste Jean-Marie Pavie) แล้ว คนไทยส่วนใหญ่มักจะคิดถึงนักการทูตฝรั่งเศสที่ชั่วร้าย ซึ่งดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามในเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แต่จริงๆ แล้ว เขามีอีกบทบาทหนึ่ง คือ นักวิชาการและนักสำรวจที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นอย่างยิ่ง ปาวีเกิดที่เมืองดินอง (Dinan) ในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๔๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เราไม่ค่อยทราบเรื่องราวในวัยเด็กของเขาเท่าใดนัก ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๖๔ (พ.ศ. ๒๔๐๗) ปาวีเข้ารับราชการในกองทัพบก และหวังใจว่าจะได้ไปประจำที่เม็กซิโก ทว่าเขาไม่ได้รับเลือกเพราะยังเยาว์และดูท่าทางอ่อนแอ อีกสามปีต่อมา ปาวีจึงลาออกและเข้ารับราชการในกองทัพเรือ ซึ่งทำให้เขาได้ไปประจำที่เมืองไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๘๖๙ (พ.ศ. ๒๔๑๒) และทำหน้าที่ผู้ช่วยเจ้าหน้าที่ฝึกหัดในกิจการโทรเลขของอินโดจีน

ปาวีรับตำแหน่งในกิจการโทรเลข และได้ไปประจำที่กัมพูชา ซึ่งที่นั่นเขาได้เรียนรู้ภาษาเขมรไปด้วย และออกสำรวจพื้นที่ต่างๆ ใน ค.ศ. ๑๘๘๕ ปาวีเข้ารับตำแหน่งผู้ช่วยกงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบาง และได้รวบรวมเอกสารทั้งทางด้านวิทยาศาสตร์ การเมืองและเศรษฐกิจ รวมทั้งเส้นทางต่างๆ ในอินโดจีน ซึ่งรวบรวมเป็นบันทึกชื่อ Mission Pavie และยังได้เขียนหนังสือรวบรวมความรู้เรื่องอินโดจีนอีกมากมาย บทบาทหน้าที่อีกประการหนึ่งของปาวี นั่นคือ การเป็นผู้แทนเจรจาทางการทูตกับราชสำนักสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิกฤตการณ์ ร.ศ.

๑๑๒ ซึ่งทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสได้เปรียบมาอย่างต่อเนื่อง ในวันที่ ๗ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๒๕ (พ.ศ. ๒๔๖๘)^{๑๕๓}

ในการเดินทางสำรวจทั่วภูมิภาคอินโดจีน สยามและจีนตอนใต้ นั้น ออกุสต์ ปาวีมีคณะเดินทางทั้งชาวฝรั่งเศสและชาวเวียดนาม ชาวลาว ชาวจีนและชาว กัมพูชา ส่วนการสำรวจชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามนั้น เป็นการสำรวจ ช่วงแรกๆ ของปาวี เริ่มตั้งแต่วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ (พ.ศ. ๒๔๒๖) – ๑๑ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๘๔ (พ.ศ. ๒๔๒๗) เขาเริ่มออกเดินทางจากเมือง บางกอกไปถึงแปดริ้ว ซึ่งออกุสต์ ปาวีบรรยายไว้ว่า

แผนการเดินทางนั้นประกอบด้วย การสำรวจลำน้ำสายเล็กๆ สาม สาย คือ คลองตะเครา (Klong Takoï) คลองตะเคียน (Tha Kien) คลอง ตะเกียบ (Kakiâp) และเส้นทางจากสารคาม (Sarekam)^{๑๕๔} ไปเมืองระยอง

ข้าพเจ้านั่งเรือออกจากกรุงเทพ ไปเมืองแปดริ้ว ซึ่งเป็นบ้านของนาย ชมิตซ์ (Mr. Schmitt) เพื่อนและเพื่อนร่วมงานของข้าพเจ้า ในบางครั้งบ้าน ของเขาได้กลายเป็นศูนย์ปฏิบัติงานของข้าพเจ้าไปแล้ว ข้าพเจ้ามาถึงที่นี่ ด้วยการแล่นเรือผ่านคลองบางขนาก (Bang Kanat) ซึ่งเป็นคลองลัด ที่ตรง กลางคลองนั้นเชื่อมกับคลองตะเคราซึ่งเป็นคลองสาขาของแม่น้ำแปด ริ้ว^{๑๕๕}

คลองตะเครานี้มีต้นน้ำอยู่ที่หนองน้ำในที่ราบลุ่ม และมีความยาว เพียงหกกิโลเมตรเท่านั้น และมาสิ้นสุดลงแถบโบสถ์ของพวกบาทหลวง

ตั้งแต่แปดริ้ว ข้าพเจ้าล่องเรือมาจนถึงบริเวณที่คลองตะเครามา บรรจบกับคลองตะเคียน ซึ่งข้าพเจ้าจะออกสำรวจเช่นเดียวกับที่จะสำรวจ คลองตะเกียบ ขึ้นไปจนถึงเหมืองเหล็กที่สารคาม คลองตะเคียนสายเล็กๆ สายนี้ลึก และไหลผ่านถึงหมู่บ้านที่มีชื่อเดียวกันนี้ สายน้ำไหลแรงตั้งแต่ต้น น้ำ แม้กระแสน้ำเอื้ออำนวยต่อการเดินทางในเวลาปกติ แต่สำหรับข้าพเจ้า

^{๑๕๓} http://pavie.culture.fr/rubrique.php?rubrique_id=32

^{๑๕๔} น่าจะหมายถึง อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทราในปัจจุบัน

^{๑๕๕} แม่น้ำแปดริ้ว (Pétriou) หรือแม่น้ำบางปะกง

แล้วมันไร้ประโยชน์ลึนดี ริมฝั่งลำคลองสายนี้มีชาวบ้านอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น

คลองตะเกียบซึ่งเป็นลำน้ำสาขานั้นจะสิ้นสุดที่เมืองสารคาม ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมืองเล็กๆ ตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งแร่เหล็กที่อุดมสมบูรณ์ แร่ชนิดนี้พบบริเวณหน้าดิน ซึ่งชาวจีนจะขุดขึ้นมาใช้ประโยชน์ด้วยวิธีที่เรียกว่า Catalanian

แถบนี้มีประชากรเป็นชาวเขมรอพยพเกือบทั้งหมด

ข้าพเจ้าข้ามที่ราบกว้าง ซึ่งน้ำจากแม่น้ำแปดริ้วและลำน้ำสาขาจะไหลบ่าเข้ามาท่วมอยู่เสมอ และผ่านถนนและหมู่บ้านของชาวเขมรและชาวลาวจำนวนหนึ่ง จนมาถึงเมืองบางปลาสร้อย ซึ่งตั้งอยู่ริมอ่าวสยาม โดยผ่านเมืองพนัสนิคม (Phanat)^{๑๕๖} มีการเพาะปลูกข้าวที่เมืองนี้ คลองหลวง (Klong Louang)^{๑๕๗} เป็นลำน้ำสาขาสายสุดท้ายของแม่น้ำแปดริ้ว การเดินทางข้ามลำน้ำแห่งนี้ในฤดูฝนนั้นยากลำบากนัก เพราะไม่มีสะพานข้าม

เมื่อเราเข้าใกล้ภูเขาบางปลาสร้อย ซึ่งมีลักษณะคล้ายเกาะ เป็นที่ทับถมของดินสันดอนปากแม่น้ำไปจนถึงดินปนทราย มีเมืองเล็กๆ ตั้งอยู่ตรงตีนเขาสันปันน้ำ และชายฝั่งทะเล เมืองแห่งนี้ยังเป็นหัวเมืองสำคัญ และมีประชากรทั้งสิ้น ๑๐,๐๐๐ คน อาชีพที่สำคัญได้แก่ การทำการประมง

ตั้งแต่เมืองบางปลาสร้อยไปถึงเมืองระยองนั้น ใช้เส้นทางเลียบชายฝั่งไปสู่อ่าวเล็กๆ ที่ชื่อว่า อ่าวนาเกลือ (Na Kleua)^{๑๕๘} หลังจากนั้นจึงเดินทางตัดเข้าไปตอนในของชายฝั่ง ผ่านบริเวณที่ยื่นออกมา ซึ่งไม่มีคนอาศัยอยู่ปลายสุดของบริเวณนั้นเรียกว่า แหลมแสมสาร

^{๑๕๖} ปัจจุบันคือ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

^{๑๕๗} ปัจจุบันคือ แม่น้ำคลองหลวง ไหลผ่านอำเภอบ่อทองและอำเภพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

^{๑๕๘} หมายถึง อ่าวนาเกลือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

สายน้ำที่มาบรรจบกับเส้นทางในบริเวณนี้ไม่มีเรื่องสลักสำคัญใด
ลำน้ำสายหนึ่งนั้นมีต้นน้ำอยู่ที่เขาเขียว (Kao Kiéo) ไหลขนานไปกับชายฝั่ง
เป็นระยะทางสั้นๆ ส่วนลำน้ำอีกสายนั้นเป็นต้นน้ำของลำน้ำสาขาของแม่น้ำ
ระยอง

บริเวณชายฝั่งนั้นมีความงดงามยิ่ง และบริเวณโดยรอบก็เป็นแหล่ง
เพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ สถานที่สำคัญที่ข้าพเจ้าผ่านไปนั้นมีดังนี้ Ang
In^{๑๕๙} เป็นสถานที่ที่ราชวงศ์สยาม ซึ่งมีผู้สำเร็จราชการปกครองอยู่จนถึง
รัชกาลปัจจุบันนิยมแวะมา และบางพระ (Bang Phra)^{๑๖๐} ซึ่งเป็นศูนย์

^{๑๕๙} สันนิษฐานว่า คือ วัดใหญ่อินทาราม ปัจจุบันตั้งอยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี

^{๑๖๐} ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรี

ราชการเล็กๆ แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ตรงข้ามกับเกาะสีชัง ซึ่งเป็นที่กำบังของเรือ ที่ไม่สามารถจอดเทียบท่า ณ ปากแม่น้ำเจ้าพระยาในฤดูฝนได้

เมืองบางพระนั้นห่างจากเมืองบางปลาสร้อยราวหนึ่งชั่วโมงครึ่ง ตั้งอยู่บริเวณทางลาดของภูเขา วัดอุณหภูมิดี ๓๓ องศา แดดนี้มีชื่อเสียงเรื่องอากาศร้อนเป็นอันมาก ชาวบ้านแถบนี้ยังพูดอีกว่า อากาศจะร้อนยิ่งกว่านี้ หากทะเลนั้นปั่นป่วน

หลังจากที่เราเดินทางออกเข้ามาจากบริเวณชายฝั่งทะเลแล้ว ก็จะมุ่งเข้าสู่ป่า ซึ่งสามารถเดินทางได้อย่างสะดวกยิ่งโดยใช้เกวียน ซึ่งจะนิยมใช้มากในช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เพราะการเดินทางทางทะเลนั้นเป็นไปได้ยากยิ่ง ที่ราบแถบเมืองระยองนั้นเป็นเนินทรายเล็กๆ ไปตลอด เต็มไปด้วยตะกอน ซึ่งกระแสน้ำพัดพามาจากทางเหนือ ทำให้ที่ราบแห่งนี้กลายเป็นท้องนาที่อุดมสมบูรณ์เป็นอย่างยิ่ง

เมืองระยองนั้นเป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองที่มีความสำคัญไม่มากนัก ชาวจีนหลายร้อยคน ซึ่งประกอบอาชีพค้าขายหรือเกษตรกรรม ตั้งรกรากอยู่ ที่นี้ใช้เรือทะเลขนาดเล็กในเดินทางเรียบชายฝั่ง เมืองระยองนั้นตั้งอยู่ห่างจากทะเลเพียงสองกิโลเมตรครึ่ง แต่เนินทรายที่ทับถมอยู่ที่ปากแม่น้ำเป็นเวลาช้านาน ทำให้ต้องใช้เวลาพายเรือมากกว่าปกติ

ตั้งแต่เมืองบางปลาสร้อยไปจนถึงระยองนั้น ประชากรเกือบทั้งหมดเป็นชาวยุโรป^{๑๖๑}

ระยะที่สอง ออกุสต์ ปาวีและคณะเดินทางสำรวจจากวัดละหาร ซึ่งสันนิษฐานว่า ตั้งอยู่ในตำบลละหาร อำเภอปลวกแดง จังหวัดระยองไปยังเมืองแปดริ้วอีกครั้ง ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังเมืองนครนายก ซึ่งเขาบรรยายการสำรวจแถบหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกในครั้งนี้อย่างไว้วางใจว่า

^{๑๖๑} Auguste Pavie, *Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I*, (Paris: Ernest Leroux, 1999), 138, 141 – 143.

ตั้งแต่เมืองระยองไปจนถึงเมืองนครนายก (Nakon Na lok) สำนวนระยะทางใหม่ ๒๒๐ กิโลเมตร

แผนการเดินทางนี้ประกอบด้วยการเดินทางสำรวจแม่น้ำระยองและเส้นทางจากวัดละหาร (Wat Lahann)^{๑๖๒} ไปยังเมืองแปดริ้ว รวมทั้งแม่น้ำแปดริ้วและแม่น้ำนครนายกบางส่วน

ในฤดูฝนแม่น้ำระยองสามารถไหลไปถึงวัดละหาร ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำประมาณ ๒๕ กิโลเมตรได้ ส่วนในฤดูแล้ง ลำน้ำบริเวณหมู่บ้านที่มีชื่อว่า นาประดู่ (Na Pedou)^{๑๖๓} ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองระยองจะแห้งขอดซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ การเดินทางสู่วัดละหารนั้นเป็นไปได้ยากเพราะมีกระแสน้ำที่รุนแรงและสันดอนทรายเป็นอุปสรรค ส่วนบริเวณริมฝั่งแม่น้ำนั้น เป็นเขตเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ และมีหมู่บ้านของชาวยุโรปหลายหมู่บ้านตั้งอยู่ ต้นน้ำแม่น้ำระยองนี้อยู่ห่างไปทางตอนเหนือ ๓๐ กิโลเมตร บนที่ราบสูง Kansom ซึ่งครอบคลุมอาณาเขตตั้งแต่เทือกเขากระวาน (Krevanh Mountains) ไปจนถึงทะเล การเดินทางไปเมืองแปดริ้วจะผ่านเขตสำคัญๆ ของแถบนี้

เส้นทางระหว่างวัดละหารไปถึงเมืองแปดริ้วนั้นตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำระยองและที่ราบลุ่มแม่น้ำคลองหลวง ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำแปดริ้ว ระหว่างแม่น้ำทั้งสองสายนี้ ที่ราบสูง Kansom ก็ค่อยๆ ยกตัวขึ้นทีละเล็กทีละน้อยที่ใจกลางของป่าทึบ ซึ่งพาดผ่านตลอดฝั่งแม่น้ำ ระหว่างฝั่งขวาของแม่น้ำทั้งสองสายนี้ เป็นมีหมู่บ้านตั้งอยู่สองสามแห่ง

เป็นเรื่องยากที่จะตามทางน้ำเข้าไปในช่วงที่สายน้ำเข้าสู่ที่ราบของคลองบางหลวง ที่ราบสูงนั้นจะสูงชันกว่าฝั่งตรงข้าม คลองบางหลวงไหลผ่านที่ราบดินตะกอนทับถม ซึ่งปกคลุมไปด้วยป่ากว้าง ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่และเป็นป่าไฟเสียเป็นส่วนใหญ่ ในฤดูฝนแทบจะไม่สามารถใช้วัวเทียมเกวียนในการเดินทางไปได้ การเดินทางไปเมืองพนัสนั้นจะสามารถใช้ช้างได้เพียงอย่างเดียว

^{๑๖๒} ปัจจุบันคือ ตำบลละหาร อำเภอบลุกแดง จังหวัดระยอง

^{๑๖๓} หมายถึงตำบลท่าประดู่ อำเภอเมือง จังหวัดระยอง

ตั้งแต่เมืองพนัสไปจนถึงเมืองแปดริ้วนั้นจะต้องผ่านเมืองหัวไผ่ (Houa Phai)^{๑๖๔} เป็นหมู่บ้านที่จับช้างป่าจากบริเวณที่ราบกว้าง ประชากรส่วนใหญ่ของที่นี่เป็นชาวกัมพูชา ซึ่งเริ่มจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ^{๑๖๕}

หลังจากนั้นคณะออกอูสต์ ปาวีก็เดินทางไปสำรวจพื้นที่บางส่วนของลุ่มแม่น้ำนครนายก และเดินทางกลับไปยังเมืองระยอง ซึ่งเขาบรรยายการเดินทางครั้งนี้ว่า

เมื่อกลับไปเมืองแปดริ้วแล้ว ข้าพเจ้าก็พยายามใช้เส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองพนัสกับเมืองจันทบูรณ ซึ่งก่อนหน้านี้เป็นทางสัญจรที่ผู้คนไปมากันอยู่เนืองๆ แต่ขณะนี้ข้าพเจ้าทราบมาว่าเส้นทางนี้ถูกทิ้งร้างมานานแล้ว ป่าไม้ก็เข้าปกคลุมเส้นทาง ไม่มีผู้คนใช้เส้นทางนี้เลย ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถที่จะวาดเส้นทาง ซึ่งเป็นข้อมูลพื้นฐานนี้ลงบนแผนที่ได้เลย

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงตัดสินใจไปเมืองระยอง เพื่อเดินทางสำรวจชายฝั่งต่อไปจนถึงเมืองจันทบูรณ ข้าพเจ้าไปที่เมืองบางปลาสร้อย และใช้เส้นทางที่ใช้มาแล้ว จากนั้นเรือหาปลาลำหนึ่งได้พาข้าพเจ้าไปส่งที่เมืองระยองในอีกสองวันต่อมา^{๑๖๖}

คณะของออกอูสต์ ปาวีออกเดินทางสำรวจจากเมืองระยองต่อไปจนถึงเมืองจันทบุรี มีระยะทางทั้งสิ้น ๑๕๕ กิโลเมตร

นอกจากสำรวจเส้นทางตลอดชายฝั่งแล้ว ยังสำรวจแม่น้ำประแส (Pasé River) อีกด้วย บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำประแสนั้นมีประชากรอาศัยอยู่เบาบาง เส้นทางส่วนใหญ่จะอยู่ใต้เงาไม้ เพราะมีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่เรียงราย มีปิงน้ำเค็มตามเส้นทาง ซึ่งมีต้น

^{๑๖๔} หมายถึงตำบลบางไผ่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา

^{๑๖๕} Auguste Pavie, *Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I*, 143 – 144.

^{๑๖๖} Auguste Pavie, *Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I*, 145.

Melaleuca cacheputi ขึ้นอยู่ บริเวณนี้มีลำน้ำแปดสายไหลผ่าน แต่แม่น้ำประแสเป็นแม่น้ำสายสำคัญที่สุด

ลำน้ำสายนี้ใช้สัญจรได้ ๓๐ กิโลเมตรด้วยความยากลำบาก กระแสน้ำนั้นขึ้นไปจนถึงหมู่บ้าน Hien Jé Long^{๑๖๓} ช่วง ๑๐ กิโลเมตรแรกนั้น ลำน้ำกว้าง ๒๐๐ เมตร ส่วนช่วงปลายแม่น้ำนั้นกว้างเพียง ๒๐ เมตร แม่น้ำประแสนั้นมีต้นกำเนิดบนที่ราบสูง ซึ่งอยู่ใกล้เทือกเขากระวาน อันเป็นต้นน้ำของคลองตะเคียน แม่น้ำคลองหลวงและแม่น้ำระยอง แม่น้ำประแสไหลผ่านเขตที่มีผู้คนอาศัยอยู่ด้านล่างเท่านั้น

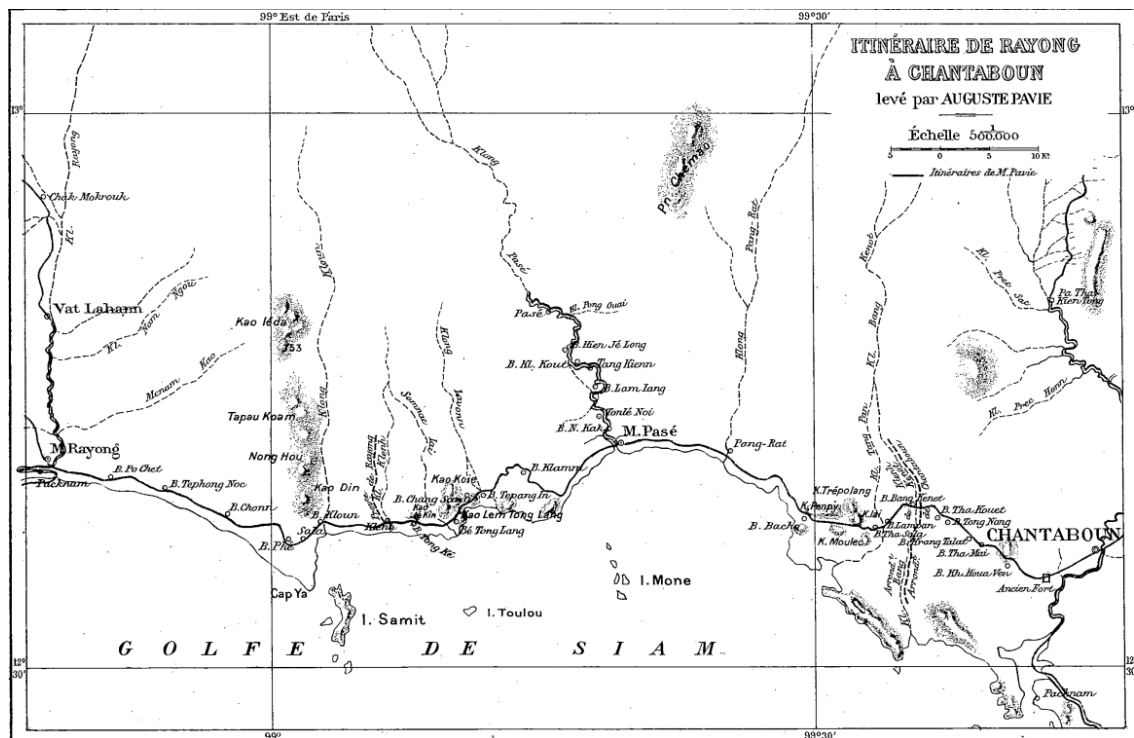
เขตรหว่างเมืองระยองกับจันทบูรณมีชาวสยามอาศัยอยู่ทั่วไป และมีประชากรเชื้อสายจีน ซึ่งทำการค้าและการเกษตร อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก หมู่บ้านหลายแห่งตั้งอยู่ตลอดเส้นทาง หมู่บ้านใหญ่ๆ ได้แก่ บ้านแพ (Phè)^{๑๖๔} อยู่ตรงข้ามกับเกาะเสม็ด หมู่บ้านทั้งสองนี้ค้าขายกันอย่างต่อเนื่อง บ้านกร่ำ (Klamm)^{๑๖๕} เป็นเขตที่มีความมั่งคั่งมาก บ้านประแส ตั้งอยู่ปากแม่น้ำประแส และบ้านพังราด (Pang Rat)^{๑๖๖} ซึ่งจะพบทองคำทางตอนเหนือของหมู่บ้านนี้ เขาหัวแหวน (Kao Houa Ven) เป็นสถานที่ที่ชาวจีนทำการเพาะปลูก และเป็นครั้งแรกที่พบพริกไทย พวกเขาเก็บหินโมรา และอัญมณีเกรดต่ำได้หลายๆ ที่

^{๑๖๓} ไม่ทราบว่าได้

^{๑๖๔} สันนิษฐานว่า คือ ตำบลแพ อำเภอมือง จังหวัดระยอง

^{๑๖๕} สันนิษฐานว่า คือ ตำบลกร่ำ อำเภอกแวง จังหวัดระยอง

^{๑๖๖} สันนิษฐานว่า คือ ตำบลพังราด อำเภอกแวง จังหวัดระยอง

จันทบูรณนั้นเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุด และเป็นเมืองท่าเพียงแห่งเดียวในชายฝั่งทะเลตะวันออกของอารยสยาม บริเวณปากแม่น้ำนั้น น้ำทะเลได้กัดเซาะให้เป็นอ่าวธรรมชาติที่มีขนาดใหญ่ ซึ่งเรือสามารถเข้าเทียบท่าได้ด้วยกระแสน้ำที่น้อยกว่า ๔.๕๐ เมตร ในช่วงที่ข้าพเจ้าเดินทางผ่านไปนั้น เรือนั้นได้ขนพริกไทย ข้าวและผลผลิตต่างๆ มา ประชากรส่วนใหญ่ของเมืองนั้นคือ ชาวเวียดนาม ซึ่งมีอยู่ ๔,๐๐๐ คน โดยที่ ๒,๐๐๐ คนเป็นชาวคริสต์ ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ทั้งยังมีชาวจีนอีก ๑,๐๐๐ คน พืชผลที่สำคัญที่สุดคือ พริกไทย ซึ่งในแต่ละปีนั้นจะเก็บเกี่ยวได้ ๑,๕๐๐ ตัน^{๑๓/๑}

^{๑๓/๑} Auguste Pavie, Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I, 146 – 148.

หลังจากนั้นคณะเดินทางได้ออกสำรวจเส้นทางตั้งแต่เมืองจันทบุรีถึงสระแก้ว รวมระยะทาง ๑๕๕ กิโลเมตร โดยบรรยายเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกไว้ว่า

นอกจากเมืองแปดริ้วแล้ว จันทบุรีก็ได้กลายมาเป็นฐานในการสำรวจเส้นทางของข้าพเจ้า เมื่อมาถึงที่นี่ ข้าพเจ้าก็ได้รับคำยืนยันถึงสิ่งที่มีคนบอกแก่ข้าพเจ้าเรื่องเส้นทางเก่าจากเมืองพนัสมายังที่นี่ ในขณะเดียวกัน ข้าพเจ้าก็ทราบว่ามีเส้นทางอีกสองสาย ซึ่งเป็นเส้นทางสายโทรเลขที่เชื่อมที่นี่กับเส้นทางเก่า และยังมีเส้นทางที่ ๓ ซึ่งเป็นเส้นทางเลียบชายฝั่ง ที่จะนำข้าพเจ้าเดินทางจากเมืองจันทบุรีไปยังกัมพูชา

แผนการแรกนั้นมีการสำรวจแม่น้ำจันทบุรี เส้นทางจากตะเคียนทอง (Takieng Tong) ไปยัง Vang Hoc^{๑๗๒} และส่วนแรกของแม่น้ำสระแก้ว^{๑๗๓} ฝนนั้นหยุดตกมาเป็นเวลากว่า ๑๕ วันแล้ว เมื่อข้าพเจ้าล่องเรือขึ้นไปยังแม่น้ำจันทบุรี จึงพบว่า กระแสน้ำในช่วงนี้นั้นไหลเอื่อยๆ มาก แม่น้ำจันทบุรีนี้ไหลลงมาจากยอดเขาของเทือกเขากระวาน^{๑๗๔} ทำให้เรือสามารถเดินทางไปทางตอนเหนือได้ไกล ๓๕ กิโลเมตร จนถึงหมู่บ้านที่ชื่อว่า ตะเคียนทอง เพราะเมื่อไกลไปกว่านี้ กระแสน้ำจะพัดผ่านโขนหินต่างๆ ความกว้างของเส้นทางน้ำนี้จะลดลงตั้งแต่ ๑๐๐ ไปจนถึง ๒๐ เมตร

ริมฝั่งแม่น้ำตอนล่างนั้นมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นมาก ล้อมรอบไปด้วยการปลูกพริกไทยและยาสูบ ซึ่งชาวจีนหรือกลุ่มคนเชื้อสายจีนจะมีความชำนาญ ตั้งแต่บ้านพลวง (Peuc)^{๑๗๕} เป็น

^{๑๗๒} ไม่สามารถระบุสถานที่ได้ แต่สันนิษฐานว่า อยู่ในเขตอำเภอวังสมบูรณ์ จังหวัดจันทบุรี

^{๑๗๓} สันนิษฐานว่าเป็น คลอง พระสะทึงตอนบน (คลองตาหลัง) ในปัจจุบัน เกิดจากเทือกเขาท่งถิ่น เขาตะกวด เขาตาพาย ในเขตจังหวัดจันทบุรี ไหลเข้าเขตจังหวัดสระแก้ว ผ่านอำเภอวังน้ำเย็น อำเภอเมือง ไหลไปบรรจบกับคลองพระปรัง ที่บ้านท่าช้าง อำเภอเมืองสระแก้ว มีความยาวประมาณ ๑๓๐ กิโลเมตร

^{๑๗๔} หมายถึง เขาสอยดาวใต้

^{๑๗๕} สันนิษฐานว่าคือ ตำบลพลวง อำเภอเขาคิชฌกูฏ จังหวัดจันทบุรี

ต้นไป จะเป็นพื้นที่ที่ชาวซอง (Tchiong) อาศัยอยู่ เป็นชนเผ่าที่อยู่
มาก่อนหน้านี้ พวกเขามีความเจริญเท่ากับชาวสยามที่อยู่ชุมชนบท
และปรากฏว่าพวกเขามีเชื้อสายเดียวกัน พวกเขาตั้งหมู่บ้านอยู่ไม่
มากกว่า ๓๐ หมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะกระจายไปทางด้าน
ตะวันออกของที่ราบสูง และเป็นของครอบครัวเดียวกับที่พวกเรา
เคยพบมาแล้วที่เมืองกำปงสม^{๑๓๖} (Kompong Som)

มีแพบรรทุกของป่าจากแม่น้ำมาถึงจุดที่อยู่ใต้หมู่บ้าน
ตะเคียนทอง ๔ กิโลเมตร เพราะไม่สามารถเดินเรือได้แล้ว
ตะเคียนทองเป็นหมู่บ้านเล็กๆ ที่งดงาม มีกระท่อมตั้งอยู่ประมาณ
๔๐ หลัง ล้อมรอบด้วยสวน มีวัดตั้งอยู่บนนาข้าวที่งดงามทางดิน
เขา ไม่มีใครคาดเลยว่า พวกซองจะให้การต้อนรับเป็นอย่างดี
เพราะที่ผ่านมาพวกเขาถูกมองว่า เป็นคนป่าเถื่อน^{๑๓๗}

เมื่อออกสู่ ปาวิไปถึงสระแก้วแล้ว ก็ได้สำรวจเส้นทางจากเมืองวัฒนา หรือ
ปัจจุบันคือ อำเภอวัฒนานครกลับมายังเมืองจันทบุรีอีกครั้งหนึ่ง รวมระยะทาง
๒๔๕ กิโลเมตร ซึ่ง ๒๑๕ กิโลเมตรนั้นเป็นเส้นทางที่เขาสำรวจใหม่ ทั้งยังเดินทาง
ต่อไปยังเมืองตราดและกำปงสม โดยปาวิอธิบายเส้นทางจากจันทบุรีไปยังกำปง
สมไว้ว่า

นอกจากเส้นทางสายสั้นๆ ที่เชื่อมกับแม่น้ำที่ไหลเลียบชายฝั่ง
ตั้งแต่หมู่บ้าน แสนตุง (Santong)^{๑๓๘} ไปจนถึงบ้านคลองใหญ่
(Klong lai)^{๑๓๙} แล้ว เรายังเดินเรือจากเมืองจันทบุรีไปยังเมือง
ตราด (Kratt) ศูนย์กลางทางการเมืองและการค้าแห่งเล็กๆ ซึ่ง
ตั้งอยู่หลังอ่าวที่มีชื่อเดียวกันนี้ ชาวเจ้านั้นชอบเส้นทางนี้มากกว่า
ทางบก ซึ่งจะมุ่งหน้าขึ้นเหนือมากกว่า เพราะเส้นทางนี้ค่อนข้างมี

^{๑๓๖} เมืองท่าในกัมพูชา

^{๑๓๗} Auguste Pavie, *Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I*, 148 – 151.

^{๑๓๘} สันนิษฐานว่าเป็น ตำบลแสนตุง อำเภอเขาสมิง จังหวัดตราด

^{๑๓๙} สันนิษฐานว่าเป็น อำเภอบ้านคลองใหญ่ จังหวัดตราด

อุปสรรคต่อการเดินเรือ และอนุญาตให้เพียงเรือขนาดเล็กมากผ่านไปได้

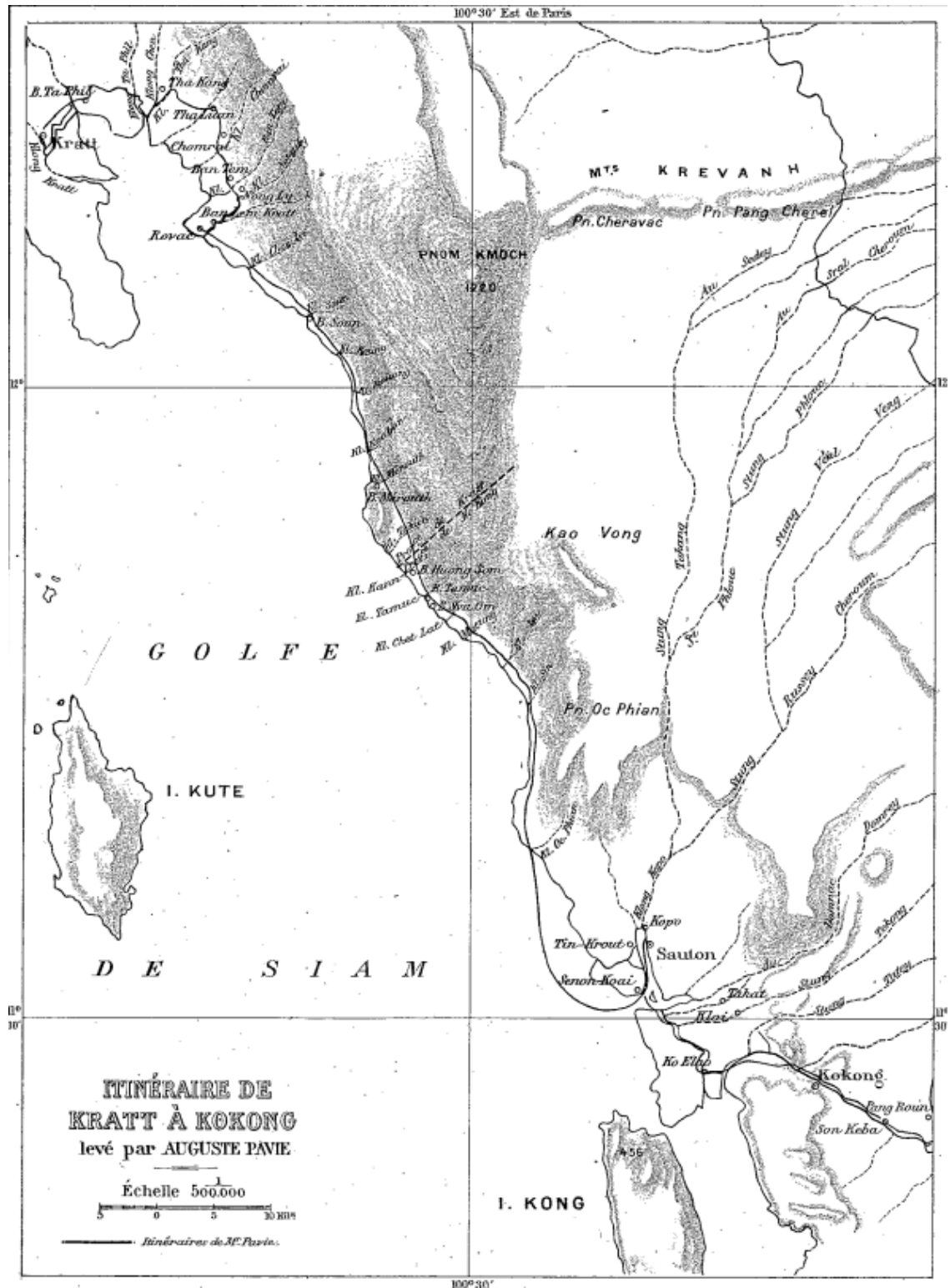
ตั้งแต่ปากน้ำจันทบูรณไปจนถึงปากน้ำเวฬุ (Packnam Venn) มีสระใหญ่ที่มีน้ำจากแม่น้ำขนาดเล็กๆ สามสายไหลมารวมกัน คือ คลองพิต (Klong Piou) คลองตราด (Klong Krett) คลองแม่อาว (Klong Mé lao)^{๑๘๐} ลำน้ำทั้งสามนี้จะแยกออกจากที่เพือกเขาหิน ชื่อ หัววังนก (Houa Lang Noc)^{๑๘๑} ซึ่งกว้าง ๑๐ เมตร และแทบจะไม่มีน้ำพอที่จะทำให้เรือเล็กสามารถแล่นผ่านไปได้ ทำให้เกิดปากแม่น้ำของคลองตะพูน้อย (Klong Taphon Noi) หากไม่มีอุปสรรคทั้งสองอย่างนี้ เรือใหญ่ก็จะสามารถแล่นผ่านได้ และไม่ต้องเสี่ยงที่จะเดินเรือทะเลในช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ส่วนที่กว้างที่สุดของแม่น้ำนั้นอาจจะลดลงเหลือเพียง ๑๐ เมตร และความกว้างจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเมื่อมาถึงช่วงปากแม่น้ำ

เส้นทางที่เชื่อมปากแม่น้ำเวฬุกับคลองทุ่งใหญ่นั้นสามารถสัญจรได้อย่างสะดวก โดยทั่วไปแล้วนั้นเรามักจะใช้เกวียนเทียมควายขนส่งสินค้าหรือผลผลิตต่างๆ

คลองทุ่งใหญ่นั้นเป็นลำน้ำสายเล็กๆ กว้าง ๔๐ เมตร และลึก ๓ เมตร คลองทุ่งใหญ่นี้รับน้ำจากลำน้ำสาขาหลายสาย ไหลผ่านที่ราบกว้าง ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเขาสระบาป (Sabab) กับแนวสันปันน้ำบรรทัด (Ponntatt) ซึ่งทั้งสองที่เป็นเขตที่อาศัยของพวกเขาของ ไม่มีหมู่บ้านริมชายฝั่งเลย จนกระทั่งลำคลองสายเล็กๆ นี้ไหลไปถึงเมืองตราด

^{๑๘๐} ไม่ทราบว่าเป็นที่ใด

^{๑๘๑} ไม่ทราบว่าเป็นที่ใด

ตรานั้นเป็นหัวเมืองของเขตที่ดงามแห่งนี้ มีชาวจีนอยู่
ประมาณ ๒๐ คนอาศัยอยู่ที่นี้ เพื่อค้าขายผลผลิตและของป่า ซึ่ง
หนึ่งในนั้นมีกระวานชั้นเลิศอยู่^{๑๔๒}

๑๓

บันทึกประจำวันและจดหมายเหตุของชาวตะวันตกที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น
นี้สะท้อนให้เห็นว่า หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามนั้นเป็นพื้นที่ๆ มี
ลักษณะเด่นอยู่ห้าประการด้วยกันคือ ๑. ความสำคัญของที่ตั้ง ๒. ความสำคัญ
ต่อการค้า ๓. เป็นเมืองที่มีลักษณะเป็นสังคมนานาชาติ ๔. มีความสำคัญต่อการ
เผยแผ่ศาสนาของบาทหลวง และ ๕. เป็นบริเวณที่มีความสำคัญต่อการศึกษา
ธรรมชาติวิทยา

ความสำคัญของที่ตั้ง หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกนั้นมีความสำคัญเป็น
อย่างยิ่งในทางยุทธศาสตร์ เพราะเป็นเส้นทางทั้งทางบกและทางน้ำที่เชื่อม
ระหว่างสยามกับกัมพูชาและโคชินจีน ดินแดนแถบนี้โดยเฉพาะเกาะสีชังนั้น
มีความสำคัญในฐานะจุดยุทธศาสตร์การเดินเรือ เพราะตามธรรมเนียมการเดินเรือ
โบราณนั้น ไม่ว่าสำเภาก็จะมุ่งหน้าไปทางตะวันออก เพื่อเดินทางไปยังเวียดนาม
จีนหรือญี่ปุ่นต่อไป หรือทางใต้ของสยามก็จะต้องเดินเรือมาที่เกาะสีชังทั้งสิ้น
นอกจากนี้ เกาะสีชังยังเป็นจุดแวะพัก หากเรือไม่สามารถเดินทางได้ทันฤดูมรสุม
ได้ เพราะมีแหล่งน้ำดื่มน้ำใช้ และสามารถกักตุนเสบียงอาหารได้ ทั้งนี้เพราะ
ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ที่หมู่เกาะสีชังมีอาชีพปลูกพืชผัก เพื่อนำไปขายให้กับเราและ
สำเภาก็แล่นไปมา

ความสำคัญต่อการค้า หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกนั้นมีเมืองท่าอยู่
หลายแห่ง แต่เมื่อศึกษาเอกสารตะวันตกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาท-
ทองเป็นต้นมา จนถึงบันทึกของออกุสต์ ปาวี ก็พบว่า เมืองท่าที่มีความสำคัญ
มากที่สุดแถบนี้คือ เมืองจันทบุรี เพราะมีอ่าวใหญ่ที่ใช้สำหรับหลบพายุ และ

^{๑๔๒} Auguste Pavie, *Mission Pavie Indo-Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I*, 151, 154.

บรรดาเรือต่างๆ สามารถเข้ามาจอดพักได้อย่างปลอดภัยและสะดวก นอกจากนี้หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกยังเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทของป่าที่สำคัญต่างๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าจำพวกกระวาน ไม้กฤษณา รงาช้าง นอแรด หนังวัว หนังควาย หนังกวาง ทั้งยังมีอัญมณีและทองอยู่ด้วย นอกจากนี้ ที่นี่ยังเป็นแหล่งผลิตพริกไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองจันทบุรี ต่อมาก็เริ่มมีการปลูกกาแฟที่นี้ด้วย ซึ่งสังฆราชปาลเลอกัวซ์กล่าวชื่นชมว่า กาแฟที่นี้มีรสชาติดียิ่ง นอกจากเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่สำคัญๆ แล้ว ในช่วงรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา หัวเมืองชายทะเลตะวันออกยังเป็นแหล่งทำน้ำตาลที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง นอกเหนือไปจากภูมิภาคตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองแปดริ้วหรือเมืองฉะเชิงเทรา

ในบรรดาเมืองท่าและสินค้าทั้งหมดนี้ คุณจะไม่มีอะไรสำคัญไปกว่า บรรดาของป่าที่เมืองจันทบุรีอีกแล้ว ในรัชกาลที่ ๓ ราชสำนักสยามพยายามควบคุมของป่าที่นี้อย่างเต็มที่ และไม่ปล่อยให้พ่อค้าชาติอื่น หรือพวกลักลอบค้าสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ไปได้เลย จนอาจจะเป็นที่มาของบันทึกของชาวต่างชาติว่า จันทบุรีเคยเป็นเมืองที่มีการค้าเจริญรุ่งเรืองมาก่อน แต่เมื่อตกอยู่ภายใต้เงื้อมมือของพวกสยามแล้ว เมืองท่าแห่งนี้ได้ยากจนลง เพราะผลประโยชน์ทุกอย่างถูกเก็บเข้าหลวง และมีคำสั่งห้ามมิให้ชาวเมืองค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติ ความพยายามควบคุมดังกล่าวนี้ปรากฏในจดหมายเหตุของเฟรเดอริก นีลที่ว่า ในเมืองจันทบุรีนั้นมีคลังเก็บสินค้าของราชสำนัก ซึ่งทุกๆ ครึ่งปี ราชสำนักสยามจะส่งเรือรบหรือสำเภาลงมารับ เพราะไม่ไว้ใจบรรดาพ่อค้าต่างชาติที่อาจจะนำสินค้าเหล่านี้มาลักลอบค้าตามชายฝั่งและนอกอ่าวสยามได้

ทว่าในวันหนึ่งราชสำนักสยามมีเรือไม่เพียงพอ จึงให้สำเภต่างชาติมาช่วยขนสินค้า ราชสำนักสยามได้ว่าจ้างสำเภจีนลำหนึ่ง ซึ่งได้กังเรือมีชื่อเสียงเรื่องความซื่อสัตย์เป็นอย่างยิ่ง เขานำเรือมาจอดไว้ที่ปากแม่น้ำจันทบุรี และใช้เรือเล็กลำเลียงสินค้าจากคลังสินค้าขึ้นสำเภด้วยความขยันขันแข็ง ทั้งวันทั้งคืน จนแล้วเสร็จ การปฏิบัติหน้าที่ของได้กังเรือทำให้กรมการเมืองจันทบุรีชื่นชมเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับกล่าวว่า หากได้กังเรือขนสินค้าไปถึงเมืองบางกอกแล้ว รัชกาลที่ ๓ คงตรารางวัลให้เขาอย่างงามเป็นแน่ ทั้งยังอาจพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้แก่เขาด้วย

ก่อนที่สำเภาก็จะเดินทางสู่สยาม กัปตันเรือได้ขออนุญาตเจ้าเมืองจันทบุรีเลี้ยงฉลองก่อนออกจากเมือง ซึ่งเจ้าเมืองอนุญาต ระหว่างงานเลี้ยงลูกเรือคนหนึ่งเกิดเมามายและชวนเพื่อนร่วมงานของตนเอง ซึ่งไม่อาจครองสติได้เช่นกัน จนล้มกลิ้งไปด้วยกันและทั้งคู่ก็ไม่สามารถลุกขึ้นมาได้ ขณะเดียวกันเจ้าพนักงานสยามคนหนึ่งซึ่งเมาหัวราน้ำ เห็นเหตุการณ์ดังกล่าวและคิดว่า มีนักรบบุกเข้ามาล้อมเขาไว้เป็นจำนวนนับไม่ถ้วน จึงตะโกนขอความช่วยเหลือ ได้ก่กเรือตกใจมาก แต่ก็สามารถกางใบเรือและพาลูกเรือหนีไปยังสิงคโปร์สำเร็จ เมื่อไปถึงไม่กี่วัน เขาก็พบว่าเรือลาดตระเวนของสยามเข้ามาจอดเทียบท่า และกัปตันเรือได้ขึ้นมาเยี่ยมเขา เพราะทั้งสองสนิทสนมคุ้นเคยกันมาก่อน กัปตันเรือลาดตระเวนตกใจเป็นอย่างยิ่ง เมื่อทราบว่าเป็นเพื่อนของเขา คือ คนที่ราชสำนักสยามพยายามตามจับได้ก่กเรือตัวและรู้ถึงความผิดของตนเองดี จึงพาลูกเรือหนีไป ทิ้งไว้แต่สำเภาของเขาและสินค้าทั้งหมด ซึ่งกัปตันเรือลาดตระเวนได้ลากกลับไปยังสยาม ทำให้เขาและลูกเรือได้รับปูนบำเหน็จความดีความชอบเป็นอันมาก

ราชสำนักสยามนอกจากจะควบคุมการค้าในเมืองจันทบุรีแล้ว ยังหารายได้จากการเก็บภาษีในอัตราที่สูงมาก ทำให้ชาวบ้าน อาทิ อาแปะ ซึ่งองรีมุโด้ซึ่งมาเยือนจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๔ พบมีความทุกข์ยากเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะแกมีหนี้สินอยู่ประมาณ ๕๐ บาท และต้องจ่ายดอกเบี้ยให้แก่เจ้าหนี้ปีละ ๑๐ บาท เพราะชาวสยามคิดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ปกติประมาณ ๒๐ - ๓๐ เปอร์เซ็นต์ นอกจากนี้ แกยังมีภาระที่จะต้องจ่ายค่าภาษีสำหรับลูกชาย ๒ คน อีกเป็นเงิน ๑๒ บาท บาทหนึ่งหลังเป็นเงิน ๔ บาท รวมทั้งเตาหลอมโลหะและหมูอีกอย่างละ ๑ บาท และยังต้องเสียภาษีเงินได้จากการเพาะปลูกพริกไทย ๕ บาท หมาก ๑ บาท พลุ ๑ บาท และโกโก้อีก ๒ สลึง รวมเป็น ๓๙ บาท

ในขณะที่แกมีรายได้ต่อปีเพียง ๔๐ บาท เพราะฉะนั้นเงินเพียงหนึ่งบาทที่เหลือหลังจากหักค่าใช้จ่ายทั้งหมดแล้ว อาแปะคงไม่สามารถนำไปทำอะไรได้ ซึ่งก็มีเกษตรกรเป็นจำนวนมากที่ประสบเคราะห์กรรมเช่นเดียวกันนี้ แต่ก็สามารถยังชีพอยู่ได้ด้วยการทำงานหนักไปแลกเปลี่ยนกับข้าวและผักจากชาวสยาม ดังนั้นองรีมุโด้จึงเสนอว่า เมืองแห่งนี้ควรอยู่ภายใต้การปกครองของผู้ปกครองที่ชาญฉลาด หรืออยู่ภายใต้ระบอบอาณานิคม เมืองจึงจะพัฒนาไปได้อย่างรวดเร็ว

หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกในฐานะสังคมนานาชาติ แม้หัวเมืองแถบนี้ จะอยู่ภายใต้อำนาจของราชสำนักสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แต่ความที่เมือง แถบนี้อยู่ห่างไกลจากอำนาจส่วนกลาง และยังติดกับเพื่อนบ้านรัฐอื่นๆ ทำให้มี ประชาชนอพยพโยกย้ายมาอยู่บ่อยครั้ง อย่างไรก็ตาม หัวเมืองชายทะเลฝั่ง ตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองจันทบุรีและตราดนั้น ก็มีชนพื้นเมืองที่อาศัย อยู่ที่นี่มาตั้งแต่ต้น นั่นคือ ชาวชอง ชนป่าที่พูดภาษาตระกูลมอญ – เขมร นอกจากนั้น ยังประกอบไปด้วยชาวเขมร ชาวโคชินจีน ชาวจีน ชาวสยาม ในช่วง รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมาก็ปรากฏว่ามีชาวลาวและชาวพม่ามาอาศัยอยู่ในแถบนี้ด้วย ในบรรดาคนเหล่านี้ ชนชาติที่นักเดินทางชาวตะวันตกกล่าวถึงมากที่สุด ก็คือ ชาว โคชินจีน ชาวจีนและชาวชอง

ชาวโคชินจีน หรือชาวเวียดนามได้นั้นสามารถแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม คือ ชาวโคชินจีนและชาวจาม ชาวจามนั้นแต่เดิมอาศัยอยู่ในหมู่เกาะของมหาสมุทร แปซิฟิก ต่อมาก็อพยพไปตามที่ต่างๆ และสร้างอาณาจักรจามปาขึ้น ซึ่งมีอาณา เขตตั้งแต่จีนตอนใต้ไปจนถึงกัมพูชาตอนใต้ ระยะแรกชาวจามรับเอาวัฒนธรรม และศาสนาของอินเดียมาใช้ เช่นเดียวกับชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ แต่ ต่อมาพวกเขากลับรับศาสนาอิสลาม ภายหลังจากที่ติดต่อกับพ่อค้าชาวอาหรับ เมื่ออาณาจักรจามถูกพวกเวียดนามและกัมพูชารุกราน พวกเขาจึงอพยพไปตั้งถิ่นฐานตาม ที่ต่างๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งกรุงศรีอยุธยาด้วย ดัง ปรากฏของอาสาจาม ที่ทำหน้าที่เป็นพนักงานบนเรือหลวงมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ บางส่วนได้กลายมาเป็นโจรสลัดที่คอยรบกวนชายฝั่งเวียดนามและอ่าวสยาม

ส่วนชาวโคชินจีนนั้นอพยพเข้ามาในสยามตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ด้วยเหตุผลสำคัญสองประการคือ การเมืองและการศาสนา ซึ่งสามารถอธิบาย ได้เป็น... ช่วงคือ ๑ สมัยอยุธยา ชาวโคชินจีนเริ่มอพยพเข้ามาในสยาม และหัว เมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นอย่างน้อย ทั้งนี้ เพราะความวุ่นวายทางการเมือง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อจักรพรรดิเลทานตง (ค.ศ. ๑๔๔๑ – ๑๔๙๓/ พ.ศ. ๑๙๘๔ – ๒๐๔๐) สวรรคตลง จักรพรรดิพระองค์ต่อๆ มาไร้ ความสามารถ เปิดโอกาสให้ขุนนางโดยเฉพาะตระกูลตรินท์ (Trinh) และตระกูล เหยียนเข้ามามีอำนาจ และแย่งชิงความเป็นใหญ่

ต่อมาใน ค.ศ. ๑๕๐๗ (พ.ศ. ๒๐๗๐) แม้ขุนนางทั้งสองตระกูลจะทำความตกลงกันได้ และให้จักรพรรดิเล (Le) กลับมาครองราชย์ต่อไป แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ทั้งสองตระกูลคือผู้ปกครองที่แท้จริงของเวียดนาม ทั้งตระกูลเหงียนและตรินห์ต่างแย่งชิงอำนาจกันอยู่ตลอด และทำให้ทั้งชาวโคชินจีนและชาวตั้งเกีย (เวียดนามเหนือ) ต่างอพยพออกจากที่อยู่อาศัยของตน และย้ายหนีไปยังรัฐอื่นๆ รวมทั้งสยามด้วย แม้ตระกูลเหงียนและตระกูลตรินห์จะมีความขัดแย้งกันอยู่ตลอด^{๑๘๓} แต่มีสิ่งหนึ่งที่พวกเขามีเหมือนกันคือ การต่อต้านชาวคริสต์

ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา บาทหลวงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นคณะฟรานซิสกัน คณะเยซุอิตหรือคณะมิสซังต่างประเทศต่างเผยแผ่ศาสนาในเวียดนาม ปัจจุบันมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ แล้ว และในบรรดารัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด โคชินจีนและตั้งเกียเป็นดินแดนที่บาทหลวงประสบความสำเร็จสูงสุด ดังจะเห็นได้จากจำนวนผู้เข้ารับรีต และการปฏิบัติที่เคร่งครัดกว่าสังคมและราชสำนักโคชินจีนโดยทั่วไปแล้ว วัฒนธรรมจีนและแนวคิดแบบขงจื้อ รากฐานที่สำคัญได้ทำให้สังคมโคชินจีนนั้นเป็นสังคมอนุรักษนิยมเช่นในจีน การเผยแผ่ศาสนาเป็นไปอย่างจำกัด และในที่สุดตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ราชสำนักโคชินจีนเข้าปราบปรามชาวคริสต์อย่างรุนแรง^{๑๘๔} ทำให้มีการอพยพมายังเมืองต่างๆ ของราชอาณาจักรสยาม

ระยะที่สอง เกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกรีธาทัพเรือไปตีเมืองพุทไธมาศใน ค.ศ. ๑๗๗๑ (พ.ศ. ๒๓๑๔) พระองค์ทรงกวาดต้อนชาวจีนและชาวโคชินจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองแห่งนี้กลับมายังกรุงธนบุรีด้วย เพื่อทดแทนไพร่พลที่สูญหายไปหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาใน ค.ศ. ๑๗๖๗ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเทครัวชาวโคชินจีนมาไว้ที่เมืองจันทบุรีหรือไม่ ระยะที่สาม เป็นช่วงที่มีความสำคัญมาก หลังจากที่เกิดกบฏไต่เซินขึ้นใน

^{๑๘๓} Shelton Woods, **Vietnam an Illustrated History**, (New York: Hippocrene Books, 2002), 53 – 54.

^{๑๘๔} Barbara Watson Andaya, “Religious Developments in Southeast Asia, c1500 – 1800,” in **The Cambridge History of Southeast Asia, Volume one, Part Two, From c. 1500 to c.1800**, edited, Nicholas Tarling, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 190 – 192, 198.

เวียดนาม ทั้งชาวตั้งเกี้ยวและโคชินจีนจำนวนมาก อพยพหนีภัยสงครามมายังกรุงสยาม ที่สำคัญคือ องเชียงซุน ซึ่งเป็นสมาชิกของตระกูลเหงียน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานที่ดินนอกฝั่งพระนครให้ เรียกว่า บ้านญวนพาหุรัด ต่อมาพระองค์ทรงตัดสินประหารองเชียงซุน เพราะไม่พอใจและหวาดระแวงการกระทำขององเชียงสือ ซึ่งกำลังปราบปรามกบฏไต้เซินอยู่ในขณะนั้น และทรงขับไล่ชาวโคชินจีนออกนอกพระนคร

ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ องเชียงสือและบริวารได้อพยพเข้ามายังกรุงสยาม และเมืองจันทบุรีใน ค.ศ. ๑๗๘๓ (พ.ศ. ๒๓๒๖) อีกสี่ปีต่อมาองเชียงสือและบริวารได้หลบหนีออกจากสยาม เพื่อไปปราบปรามกบฏไต้เซินต่อ แต่ชาวโคชินจีนอีกเป็นจำนวนมากก็ยังอาศัยอยู่ทั้งในเมืองบางกอกและจันทบุรีต่อไป ในขณะเดียวกันเหงียนวินท์ติก แม่ทัพขององเชียงสือ ซึ่งพ่ายแพ้ให้แก่กบฏ ได้หลบหนีมายังเมืองบางกอก แต่พบว่าองเชียงสือหนีกลับเวียดนามไปแล้ว เหงียนวินท์ติกตัดสินใจติดตามองเชียงสือไป ซึ่งรัชกาลที่ ๑ ก็มีพระราชานุญาต แต่ชาวโคชินจีนที่ติดตามเขาเข้ามาเป็นจำนวนมาก ก็ยังคงตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองบางกอกต่อไป

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สยามทำสงครามแย่งชิงอำนาจกับเวียดนามอย่างต่อเนื่อง และฝ่ายสยามได้เทครัวชาวโคชินจีนหรือชาวเวียดนาม^{๑๔๕} มายังเมืองบางกอกด้วย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ชาวเวียดนามได้อพยพหนีภัยทางการเมืองและศาสนาเข้ามายังสยามเป็นจำนวนมาก เพราะจักรพรรดิเวียดนามปราบปรามชาวคริสต์อย่างรุนแรง ในช่วงเวลานี้ ชาวเวียดนามได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ทั่วไปทั้งในบางกอก จันทบุรี ชลบุรี ตราด ระยอง ชลบุรี สมุทรสงคราม ทั้งใน ค.ศ. ๑๘๖๒ (พ.ศ. ๒๔๐๕) รัชกาลที่ ๔ ยังโปรดฯ ให้ชาวเวียดนามกลุ่มหนึ่งไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในนครพนมและสกลนครด้วย เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๔ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ฝรั่งเศส

^{๑๔๕} ต่อไปนี้ขอเรียกว่าชาวเวียดนามโดยรวม เพราะองเชียงสือได้รวมเวียดนามได้แล้ว

สามารถยึดครองเวียดนามได้ทั้งหมด ชาวเวียดนามได้อพยพมายังสยาม และดำเนินการต่อต้านฝรั่งเศสต่อไปในแผ่นดินสยาม^{๑๘๖}

ส่วนชาวจีนนั้นจริงๆ แล้วก็อพยพเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นเวลาช้านานแล้ว แต่การอพยพพระลอกใหญ่ๆ นั้นเริ่มขึ้นเมื่อกองทัพแมนจูสามารถยึดครองจีนและสถาปนาราชวงศ์ชิงขึ้นใน ค.ศ. ๑๖๔๔ ทำให้ชาวจีนที่ไม่พอใจจำนวนมากหลบหนีออกจากจีนมาอาศัยอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจำนวนก็ยิ่งเพิ่มขึ้นมาเรื่อยๆ

เมื่อราชสำนักชิงสามารถปราบปรามกลุ่มต่อต้านที่อยู่ใต้หัวน้ำได้เสร็จสิ้นลงไปแล้ว และยกเลิกนโยบายห้ามค้าขายทางทะเล จึงทำให้ชาวจีนเป็นจำนวนมากค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บางคนสามารถมีอำนาจเป็นถึงเจ้าเมือง อาทิ ตระกูลมัทที่ปกครองพุทโธมาศในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘^{๑๘๗} หลังจากนั้นก็เริ่มอพยพลงมามากในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะความยากไร้ที่เกิดขึ้นในจีน รวมทั้งความอ่อนแอของราชสำนัก ซึ่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ จีนถูกมหาอำนาจตะวันตกคุกคามอย่างหนัก

เมื่อบ้านเมืองอ่อนแอและประสบกับความยากแค้น ชาวจีนจำนวนมากซึ่งแม้ว่าจะนับถือลัทธิขงจื๊อ ที่ห้ามการอพยพออกจากถิ่นฐานของตน จำใจออกไปแสวงโชคยังดินแดนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้^{๑๘๘} อเมริกาหรือออสเตรเลีย การเข้ามาของชาวจีนเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมตะวันตกเลยทีเดียว ส่วนชาวจีนของนั้น ชาวตะวันตกเห็นว่าเป็นคนป่าไร้อารยธรรมอาศัยอยู่ตามป่าเขาลำเนาไพร มีอาชีพล่าสัตว์ เก็บของป่า รวมทั้งยังเก็บอัญมณีอีกด้วย

^{๑๘๖} ผุสดี จันทวิมล, *เวียดนามในเมืองไทย*, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกาญจน์ ละอองศรี บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), ๒๕ – ๓๙.

^{๑๘๗} Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450 – 1680, Volume Two: Expansion and Crisis*, (Chiang Mai: Silkworm Books, 1993), 311 – 319

^{๑๘๘} Martin Stuart-Fox, *A History of China and Southeast Asia, Tribute, Trade and Influence*, (NSW: Allen and Unwin, 2003), 115 – 127.

การที่ชนชาติต่างๆ นิยมอพยพมาตั้งรกรากตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้น นอกจากจะเพราะดินแดนแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสำหรับการทำกสิกรรม ค้าขายและการประมงตามความถนัดของแต่ละชนชาติ ยังมีสาเหตุมาจากที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้นอยู่ห่างไกลจากราชสำนัก ทำให้ชาวต่างชาติเหล่านี้สามารถใช้ชีวิตได้อย่างอิสระมากกว่า เพราะหากพวกเขาไปอาศัยในเมืองหลวงแล้ว ก็จะต้องทนทุกข์กับการเกณฑ์แรงงานอย่างหนัก และต้องจ่ายภาษีในอัตราสูง ด้วยความที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกนั้นตั้งอยู่ห่างจากราชสำนักเป็นอันมาก ทำให้บางครั้งชาวต่างชาติ เช่น ชาวกัมพูชา ก่อการกบฏและสังหารเจ้าเมืองเสียในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ หรือการที่พวกจามคอยก่อวณการค้าแถบชายฝั่งอยู่เสมอ ทำให้ราชสำนักอยุธยาต้องปราบปรามอย่างรุนแรงในที่สุด

ความสำคัญต่อการเผยแผ่ศาสนาของบาทหลวง หัวเมืองชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองจันทบุรีเป็นศูนย์เผยแผ่ศาสนาของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือแล้ว โดยชาวคริสต์ที่อยู่ในเมืองนี้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวโคชินจีน ตั้งแต่นั้นมาจนถึงเสียกรุงใน ค.ศ. ๑๗๖๗ บาทหลวงคณะนี้หลายคนพยายามเข้าไปเผยแผ่คริสต์ธรรมอย่างต่อเนื่อง แต่ทว่ากลับประสบอุปสรรคอยู่บ่อยครั้ง ทั้งนี้เพราะมีบาทหลวงดำเนินงานอยู่ที่นี้ครั้งละหนึ่งคนเท่านั้น นอกจากนี้ ยังมีเหตุเพราะเมืองนี้ไม่ค่อยจะสงบและมีเสถียรภาพทางการเมือง เนื่องจากมักจะถูกรุมโจรสลัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งสลัดจามเข้าคุกคามอยู่เสมอ บางครั้งชาวเมืองก็ก่อการจลาจล พยายามยึดอำนาจจากเจ้าเมือง ทำให้ราชสำนักสยามเข้าปราบปรามเมืองจันทบุรีอย่างหนัก และกวาดต้อนผู้คนบางส่วนกลับไปยังกรุงศรีอยุธยา บางครั้งการดำเนินงานของบาทหลวงต้องหยุดชะงักลงชั่วคราว

ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะเสียให้แก่พม่าสองปี (ค.ศ. ๑๗๕๗) บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศได้ย้ายสามเณรลัซ และเอกสารต่างๆ ของคณะไปยังเมืองจันทบุรี แต่ทว่าเนื่องจากจันทบุรีเองก็ไม่ค่อยจะปลอดภัยจากภัยคุกคามของบรรดาโจรสลัด ดังนั้น บาทหลวงจึงย้ายบรรดานักเรียนและเอกสารต่างๆ ไปยังเมืองพุทไธมาศ แต่ก็ยังเผยแผ่ศาสนาต่อไปจนถึงสมัยธนบุรี ทว่าเมื่อเกิดกบฏ

โตขึ้นขึ้นในเวียดนาม ชาวเวียดนามจำนวนมาก รวมทั้งบาทหลวงและนักเรียนของคณะได้ย้ายกลับมายังสยาม และจำนวนหนึ่งก็อาศัยอยู่ที่จันทบุรีด้วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังคงดำเนินงานในเมืองจันทบุรีต่อไป แม้เมืองแห่งนี้จะไม่ค่อยปลอดภัย เพราะเป็นเส้นทางในการทำสงครามระหว่างสยามกับเวียดนาม ทั้งยังทำให้สินค้ามีราคาแพงมาก ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๘๙ เกิดการปฏิวัติฝรั่งเศสขึ้น ทำให้บาทหลวงที่ปฏิบัติหน้าที่อยู่ทั้งในบางกอกและจันทบุรีไม่ค่อยได้รับเงินสนับสนุนเท่าใดนัก แม้บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศจะประสบกับปัญหาอย่างต่อเนื่อง แต่ก็สามารถเผยแพร่ศาสนาในเมืองจันทบุรีได้มาจนถึงปัจจุบัน

ความสำคัญต่อการศึกษาวิชาธรรมชาตวิทยา หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบุรีและเกาะสีชังเป็นแหล่งการศึกษาวิชาธรรมชาตวิทยาที่สำคัญ บันทึกของนักเดินทางชาวตะวันตกหลายคนชี้ให้เห็นว่า หมู่เกาะสีชังนั้นแม้จะมีลักษณะเป็นหินเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็เป็นที่ที่มีพันธุ์พืชอยู่หลากหลาย จอร์จ ฟินเลย์สันถึงกับบอกว่า ไม่ว่าจะเข้าไปสำรวจคราวใด ก็จะได้ตัวอย่างพืชใหม่ๆ กลับมาทุกครั้งไป ทว่าเมื่อพิจารณาสัตว์ที่อยู่บนเกาะนี้นั้น กลับมีน้อยมาก จะมีเพียงแต่พวกหนู กระรอก และนกบางชนิดเท่านั้น ส่วนเมืองจันทบุรีนั้นเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยไม้มีค่าเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะไม้กฤษณา ซึ่งเป็นไม้ที่มีมูลค่าสูง มีผลไม้อร่อยรสชาติดี ซึ่งผลไม้ที่ถูกกล่าวถึงมากที่สุด คือ ทุเรียน นอกจากนี้ ยังเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยอัญมณี และมีแร่ทองคำอยู่ด้วย ป่าเมืองจันทบุรีก็อุดมไปด้วยสัตว์นานาชนิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเสือ ชายฝั่งทะเลตะวันออกของสยามมีปลาอาศัยอยู่อย่างชุกชุม ทว่าชาวบ้านต่างพอใจกับการหาปลาเพียงประทังชีวิตเท่านั้น

ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมาจนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ นักเดินทางชาวตะวันตกมีบันทึกเรื่องราวของหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกมาอย่างต่อเนื่อง และสะท้อนให้เห็นว่า ในบรรดาเมืองเหล่านี้มีลักษณะโดดเด่น มีความสำคัญทั้งต่อการเมือง เศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งยังมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เพราะมีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติมาอาศัยอยู่ร่วมกัน แม้ว่าเมืองแถบนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งจันทบุรีจะมีทรัพยากรที่สมบูรณ์ และเป็นเมืองท่าที่เหมาะสมและปลอดภัย แต่กลับไม่อาจพัฒนาได้เท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะเจ้าเมืองใช้อำนาจเกินขอบเขต ชำราชสำนักยังผูกขาดการค้า จนทำให้เมืองที่เคยคึกคักในอดีต กลายมาเป็นท่าเรือสำหรับลำเลียงสินค้าในราชสำนักสยามเท่านั้น ทางการยังเก็บภาษีชาวบ้านในอัตราสูง ผู้คนจึงมักมีหนี้สินและไม่มีแรงจูงใจในการทำงาน ทำให้ชาวตะวันตกมักมองว่า ชาวสยามเป็นคนเกียจคร้าน ชาวตะวันตกบางคน เช่น อองรี มูโอด นักเดินทางชาวฝรั่งเศสแสดงความเห็น ซึ่งสร้างความตกตะลึงให้แก่ราชสำนักสยาม นั่นคือ บางทีเมืองจันทบุรีควรจะตกอยู่ในมือของผู้ปกครองที่ชาญฉลาดหรือเป็นอาณานิคมไปเสียเลย ความเห็นดังกล่าวน่าจะเป็นแรงจูงใจที่ทำให้ในต้นศตวรรษต่อมา ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีและตราด

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาต่างประเทศ

เอกสารชั้นต้น

Baker, Christ and Krain, Alfonso van der ed. **Van Vliet's Siam**. Chiang Mai: Silkworm Books, 2005.

Crawfurd, John. **Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China**. introduction by David K. Wyatt. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Dhiravat na Pombejra, Fleeing 'the enemy': the final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765" in **Chatusansaniyachan**. Winai Pongsripian and Weerawan Ngamsuntikul (eds.), Bangkok: Historical Commision, Ministry of Culture, 127–145.

Finlayson, George. **The Mission to Siam and Hué, 1821 – 1822**. Introduction by David K. Wyatt. Bangkok: the Siam Society, 1988.

_____. **The Mission to Siam and Hué, the Capital of Cochin China in the year 1821 – 1822**. London: John Murray, 1825.

Gervaise, Nicholas. **The Natural and political history of the Kingdom of Siam**. trans and edited by John Villiers. Bangkok: White Lotus, 1989.

Gutzlaff, Charles. **Journal of a Residence in Siam and of a voyage along the Coast of China to Mantchou Tartary**. Canton: Chinese Repository, 1832.

Hamilton, Alexander. Alexander Hamilton, **A Scottish Sea Captain in Southeast Asia, 1689 – 1723**. Michael Smithies, edited. Chiang Mai: Silkworm Books, 1997.

La Loubère. **Du Royaume de Siam, Tome Premier**. Paris: la Veuve de Jean Baptiste Coignard et Jean Baptiste Coignard, 1691.

Launay, Adrien. **Histoire de la Mission de Siam 1662–1811, Documents Historiques II.** Paris: Anciennes Maisons Charles Douniol et Retaux, 1920.

Neale, Frederick Arthur. **Narrative of a Residence in Siam.** London: Office of the nation Illustrated Library, 1852.

Raben, Remco and Dhiravat na Pombejra. **In the king's trail: an 18th century Dutch journey to the Buddha's footprint: Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in 1737.** Bangkok, Thailand : Royal Netherlands Embassy, 1997.

Pavie, Auguste. **Mission Pavie Indo–Chine, 1879 – 1895, Géographie et Voyage I.** Paris: Ernest Leroux, 1999.

Ruschenberger, W.S.W. **Narrative of a Voyage Round the World, during the year 1835, 36 and 37; including a Narrative of an Embassy to the Sultan of Muscat and the King of Siam, vol. I.** London: Richard Bentley, 1838.

Terwiel, Baas. “Towards a History of Chantaburi, 1700 3 1860,” in **Historical Documents and Literary Evidence.** International Conference on Thai Studies, August 22 – 24, 1984, Bangkok: 13 – 15.

เอกสารชั้นรอง

- Andaya, Barbara Watson. “Religious Developments in Southeast Asia, c1500 – 1800.” in **The Cambridge History of Southeast Asia, Volume one, Part Two, From c. 1500 to c.1800.** edited, Nicholas Tarling. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 164 – 127.
- Bethencourt, Francisco and Curto, Diogo Ramada. **Portuguese Oceanic Expansion, 1400 – 1800.** Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Brummelhuis, Han ten. **Merchant, Courtier and Diplomat A History of the Contacts between the Netherlands and Thailand.** Lochem – Gent: Uitgeversmaatschappij de Tijdstroom, 1987.
- Conklin, Alice L. and Fletcher, Ian Christopher ed., **European Imperialism 1830 – 1930, Climax and Contradiction.** New York: Houghton Mifflin, 1999.
- Dhiravat na Pombejra. “The Dutch – Siamese Conflict of 1663 – 1664, A Reassessment,” in **Around and About Formosa, Eassys in honor of Professor Ts’ao Yung – ho.** ed. Leonard Blussé Taipei: Ts’ao Yung – ho Foundation for Culture and Education Taipei, 2003, 293 – 306.
- Forest, Alain. **les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relatif succès et d’un total échec, Livre I, Histoires du Siam.** Paris: L’Harmattan, 1998.
- Nolan, Edward J. “A Biographical Notice of W.S.W Ruschenberger, M.D.,” **Proceeding of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia.** 47 (1895): 452 – 462.
- Reid, Anthony. **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450 – 1680, Volume Two: Expansion and Crisis.** Chiang Mai: Silkworm Books, 1993.

Smithies, Michael. **Descriptions of Old Siam.** London: Oxford University Press, 1995.

Stuart-Fox, Martin. **A History of China and Southeast Asia, Tribute, Trade and Influence.** NSW: Allen and Unwin, 2003.

Wesselling, H.L. **The European Colonial Empire 1815–1919.** Diane Webb trans. London: Pearson Educational Limited, 2004.

Woods, Shelton. **Vietnam an Illustrated History.** New York: Hippocrene Books, 2002.

เอกสารภาษาไทย

เอกสารชั้นต้น

จอห์น เบาว์ริง. **ราชอาณาจักรสยามและราชรัฐสยาม, เล่ม ๑.** ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกัญจิกา ศรีอุดม บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้า แห่งประเทศไทย, ๒๕๔๓.

เดอ ลา ลูแบร์. **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม.** สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒ นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

นิโกลาส์ แชรแวงส. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์).** สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒ นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๐.

เฟรเดอริก อาเธอร์ นีล. **ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๓ – ๒๓๔๕.** ลินจล สุวรรณโกติน แปล. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.

มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๙.

มูโอต์, อังรี. การเดินทางสู่อินโดจีน และชีวิตความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองของชาวตะวันออกไกล ตอน ประเทศไทยสยาม. ศุภลรัตน์ ธาราคักดี แปล. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเพ็ญพิศตันติเวทย์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร, วันเสาร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๕.

รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๒.

เอกสารชั้นรอง

แถมสุข นุ่มนนท์. การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๒๘.

ธิษณา วีรเกียรติสุนทร. “ความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงต่างคณะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์.” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๓๒, ๒ (๒๕๕๓): ๑๗/๓ – ๑๙/๕.

ธีรวัต ณ ป้อมเพชร. “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในอยุธยาสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม,” ใน สายธารแห่งความคิด ๒. กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการวรรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ๒๕๔๔, ๔๙ – ๖๖.

_____ “ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยา กับพ่อค้าต่างชาติ,” ใน สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย, สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนดา บุณนาค, บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: บ้านพิทักษ์อักษร, ๒๕๕๐.

บุษราคัม ช่างชัย. “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในกรุงศรีอยุธยา ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๑๒ – ๑๖๘๘.” สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

ปรีดี พิศภูมิวิถี. “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหาร
ฝรั่งเศส.” สาขาวิชาฝรั่งเศสศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, ๒๕๔๕.

_____. “พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๑ ถึงพระราชาธิบดีโปรตุเกส,” ใน **กระดาน
ทองสองแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๓, ๒๐๙ – ๒๓๑.

ผุสดี จันทวิมล. **เวียดนามในเมืองไทย**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกาญจน์
ละอองศรี บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.

พิทยะ ศรีวัฒนสาร. “ชุมชนชาวโปรตุเกสในสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๐๕๙ –
๒๓๑๐.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

เพ็ญศรี ตึก. **รวมบทความประวัติศาสตร์: ศาสตราจารย์เพ็ญศรี ตึก**.
กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

มาเรีย ดา กงไซเซา ฟลอริช. **ชาวโปรตุเกสและสยามสมัยคริสต์ศตวรรษที่
๑๖**. แปลโดย มธุรส ศุภผล กรุงเทพฯ: ออริคิด, ๒๕๔๗.

อนันตชัย เลหาะพันธ์. **ยุโรปสมัยใหม่ ค.ศ. ๑๔๙๒ – ๑๘๑๕**. กรุงเทพฯ: คักติ
โสภารการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

http://pavie.culture.fr/rubrique.php?rubrique_id=32

เอกสารลำดับที่ ๖๗

บันทึกประจำวันของอัครราชทูตอังกฤษประจำประเทศสยาม ของเซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว

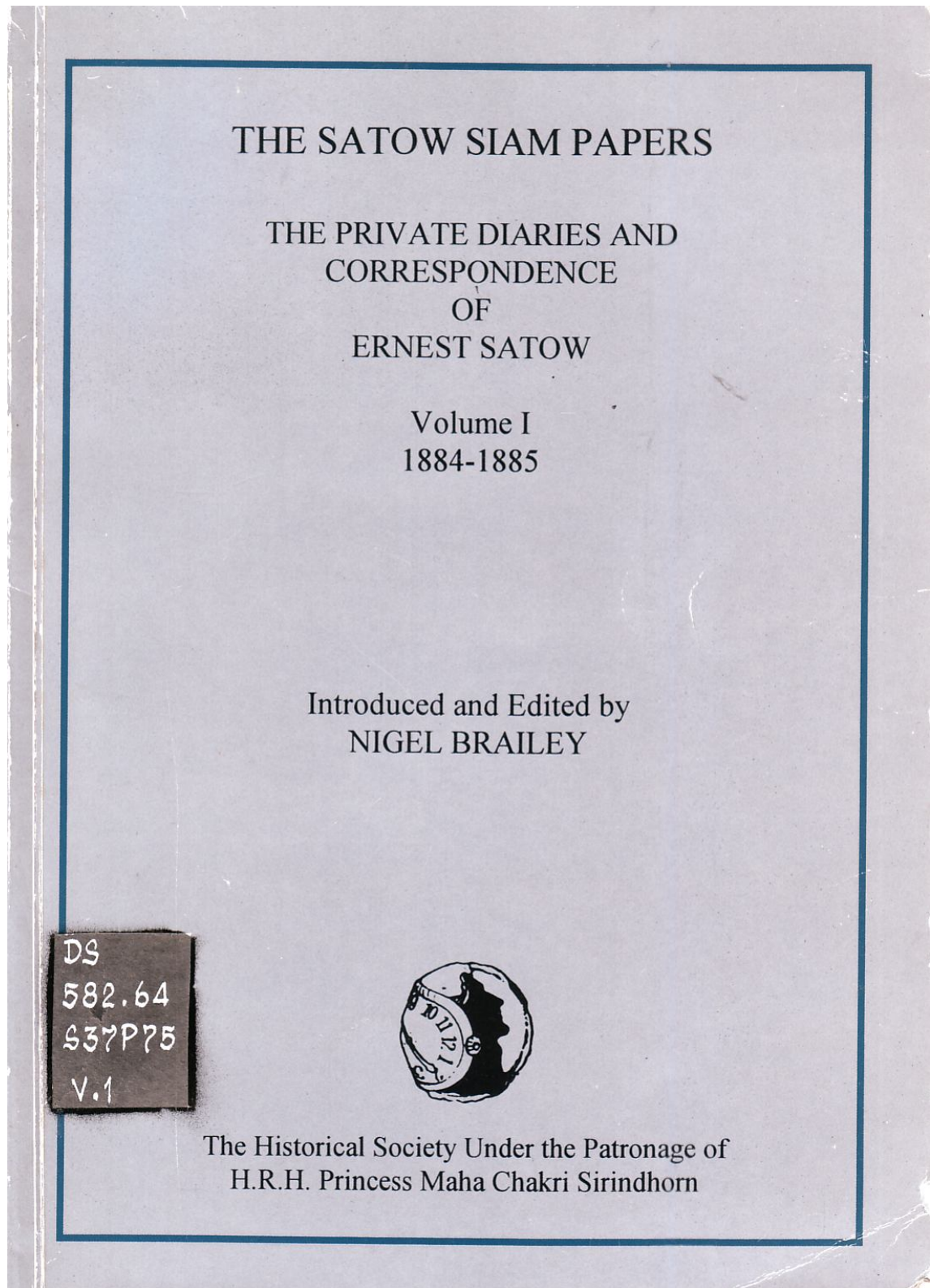
ว่าด้วยภูมิภาคตะวันออกของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕

เพชรรุ้ง เทียนปิวโรจน์

๑. ความสำคัญของเอกสาร

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภูมิภาคตะวันออกของไทย นอกจากหลักฐานสำคัญของไทย เช่น พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องประพาสจันทบุรี ร.ศ.๑๒๒ (พ.ศ.๒๔๔๖) ยังมีหลักฐานสำคัญของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามายังภูมิภาคตะวันออกของไทย ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่ง คือ The Satow Siam Papers The Private Diaries and Correspondence of Ernest Satow เอกสารของซาโตวเกี่ยวกับสยาม บันทึกส่วนตัวและจดหมายโต้ตอบของเออร์เนสต์ ซาโตว

เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว อัครราชทูตอังกฤษประจำประเทศสยาม เข้ามารับตำแหน่ง อัครราชทูตที่กรุงเทพฯ ใน ค.ศ.๑๘๘๓ – ๑๘๘๙ (พ.ศ.๒๔๒๖ – ๒๔๓๒) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สยามกำลังปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวมีความสนใจในประเทศญี่ปุ่นและสยามเป็นพิเศษเพราะเป็นประเทศที่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ และกำลังปรับปรุงประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว ได้จดบันทึกเอกสารในลักษณะบันทึกส่วนตัวประจำวันหรือไดอารี่และเอกสารบางส่วนเป็นจดหมายที่เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวเขียน บันทึกตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๘๔ – ๑๘๘๙ (พ.ศ.๒๔๒๗ – ๒๔๓๒) เอกสารต้นฉบับเก็บรักษาอยู่ที่ Public Record Office ในประเทศอังกฤษ Dr.Nigel J.Brailey นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ แห่งมหาวิทยาลัย Bristol ได้คัดลอกเพื่อศึกษาเอกสารพร้อมทั้งทำอธิบาย

เรื่องราวอย่างละเอียด สยามประวัติดิศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้นำมาตีพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๕๔๐ ในส่วนของบันทึกประจำวันและจดหมายโต้ตอบตั้งแต่วันที่ ๖ มีนาคม – ๒๒ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๘๔ และวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๘๔ – ๑๔ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๕

เอกสารของซาโตวเกี่ยวกับสยาม ส่วนที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออกของสยาม คือ บันทึกเรื่องเยือนเมืองจันทบูรณ วันที่ ๑๙ – ๒๖ เมษายน ค.ศ. ๑๘๘๔ บันทึกการเดินทางไปยังลุ่มน้ำบางปะกง วันที่ ๑ – ๖ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ และบันทึกการเดินทางไปจันทบูรณ วันที่ ๑๙ – ๒๘ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ การศึกษาที่ผ่านมามีเกี่ยวข้องกับเซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว ได้แก่ บทความเรื่องภาษาและหนังสือ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวกับท้องถิ่นไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ของวินัย พงศ์ศรีเพียร ใน วารสาร โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ และ เล่ม ๓ โดยได้มีการแปลบันทึกประจำวันของซาโตวในส่วนที่เกี่ยวข้องการเดินทางไปเยือนเมืองจันทบูรณ ค.ศ. ๑๘๘๔^๑ และเมืองในลุ่มน้ำบางปะกง^๒

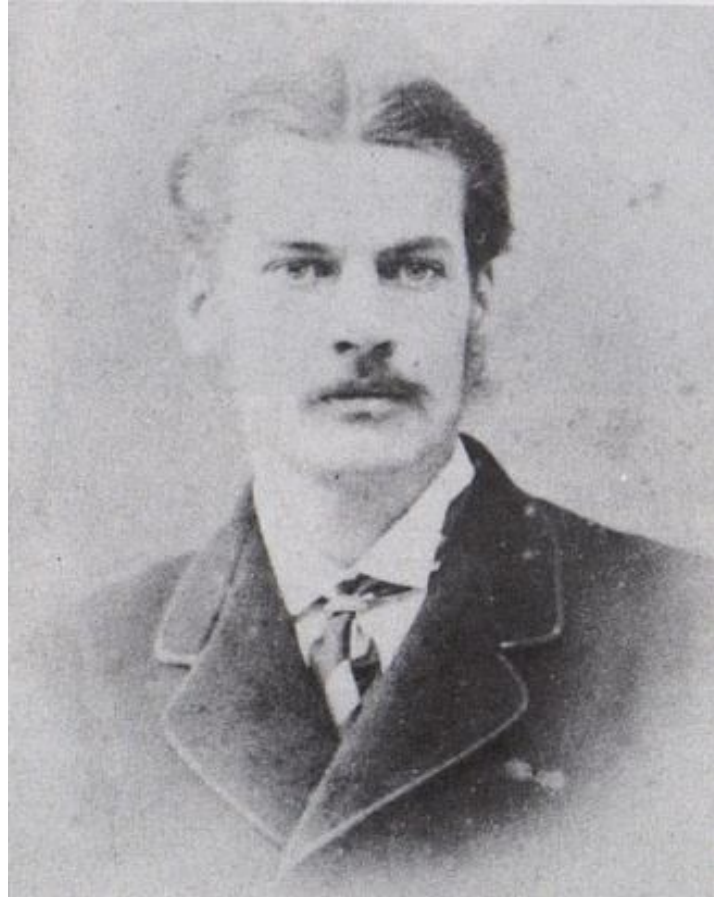
เอกสารบันทึกประจำวันของซาโตวเป็นส่วนสำคัญในการบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับหัวเมืองในภูมิภาคตะวันออกของไทยในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งหาไม่ได้จากหลักฐานอื่นเป็นเอกสารตะวันตกที่เขียนถึงท้องถิ่นไทยที่ไม่ปรากฏในเอกสารไทย ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาเอกสารบันทึกประจำวันของซาโตวในส่วนที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออกของไทยซึ่งเป็นหลักฐานชั้นต้นร่วมสมัยที่ให้ภาพวิถีชีวิตของผู้คน การประกอบอาชีพ กลุ่มคนในสังคม และความอุดมสมบูรณ์ของ

^๑ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ภาษาและหนังสือ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวกับท้องถิ่นไทยสมัยรัชกาลที่ ๕,” โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย : ภูมิภาคตะวันออก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘), ๓๑ – ๓๘.

^๒ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ ภาษาและหนังสือ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว (Sir Ernest Satow) กับท้องถิ่นไทยสมัยรัชกาลที่ ๕,” โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชวังสนามจันทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘), ๓๓ / – ๔๑.

๑๔๖ เอกสารบันทึกประจำวัน

พืชพรรณธรรมชาติซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภูมิภาค
ตะวันออกของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕

ภาพในวัยหนุ่มของเซอร์ เออร์เนสต์ ชาโตว

ภาพนี้ถ่ายที่นครปารีส ประเทศฝรั่งเศสใน ค.ศ.๑๘๖๙ (พ.ศ.๒๔๑๒)

๒. สารัตถวิพากษ์

แม้ว่า The Satow Siam Papers จะเป็นบันทึกส่วนตัวประจำวันและจดหมายโต้ตอบของเซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว อัครราชทูตอังกฤษประจำสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เนื้อหาสาระในเอกสารดังกล่าวได้กล่าวถึงการเดินทางไปยังหัวเมืองภูมิภาคตะวันออกของสยาม ซึ่งสามารถแบ่งสาระสำคัญของเอกสารเป็นประเด็นต่างๆ ได้ คือ กลุ่มคนในหัวเมืองตะวันออก การประกอบอาชีพ อาหารการกิน พิธีพันทูธรรมชาติ แต่ก่อนจะเข้าเนื้อหาขอกล่าวถึงประวัติของเซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว และวิธีการเดินทางไปยังเมืองในภูมิภาคตะวันออกของสยามเสียก่อน

๒.๑ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว ในฐานะนักการทูตในสยาม

เออร์เนสต์ เมสัน ซาโตว (Ernest Mason Satow) เกิดเมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๔๓ (พ.ศ. ๒๓๘๖) ที่เมืองแคลปตัน กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ บิดาเป็นชาวเยอรมันชื่อ แฮนส์ เดวิด คริสตอฟ ซาโตว (Hans David Christoph Satow) ส่วนมารดาเป็นชาวอังกฤษชื่อ มาร์กาเร็ต เมสัน (Margaret Mason) เออร์เนสต์ ซาโตวจบการศึกษาที่ Mill Hill School และ University of London ซาโตวมีความสามารถหลายด้าน โดยเฉพาะด้านภาษา เขาเป็นคนที่รู้หลายภาษา และยังเป็นนักเดินทาง นักปีนเขา เป็นนักเขียนหนังสือแนะนำการเดินทาง เป็นนักพฤกษศาสตร์ที่หลักแหลม ซาโตวเป็นอัครราชทูตอังกฤษประจำอยู่หลายประเทศทั้งญี่ปุ่น จีน สยาม อูรักวัย และโมร็อกโก

ซาโตวเก็บเรื่องราวชีวิตวัยหนุ่มของตนเองด้วยการเขียนบันทึกประจำวัน ซึ่งมีจำนวนถึง ๔๗ ฉบับ ส่วนใหญ่เป็นลายมือเขียน เมื่ออายุได้ ๑๘ ปี ใน ค.ศ. ๑๘๖๒ (พ.ศ. ๒๔๐๕) ซาโตวถูกส่งตัวไปเรียนที่ญี่ปุ่นในฐานะนักเรียนฝึกแปล ซาโตวอยู่ในญี่ปุ่นเป็นเวลานานและเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นผู้มีความรู้เรื่องญี่ปุ่นที่ดีที่สุดในสมัยนั้น ซาโตวเป็นที่ปรึกษาด้านการต่างประเทศในญี่ปุ่น เป็นล่ามแปลภาษาอังกฤษและภาษาญี่ปุ่น ซาโตวเขียนหนังสือเรื่อง A Diplomat in Japan

หรือ ชีวิตนักการทูตคนหนึ่งในญี่ปุ่น และหนังสือชื่อ A Guide to Diplomatic Practice หรือ ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติงานการทูต

เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวได้เข้ามารับตำแหน่งอัครราชทูตที่บางกอกใน ค.ศ.๑๘๘๓ (พ.ศ.๒๔๒๗) ถึง ค.ศ.๑๘๘๙ (พ.ศ.๒๔๓๒) เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตวสนใจญี่ปุ่นและสยามเป็นพิเศษเพราะเป็นประเทศที่ยังรักษาเอกราชไว้ได้ และอยู่ในระหว่างการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ เมื่อเดินทางมาเป็นอัครราชทูตที่บางกอก ทูตซาโตวเป็นผู้มีไมตรีจิตต่อรัฐสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมักแสดงท่าทีขัดแย้งกับรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน ทูตซาโตวมีความเห็นว่าสยามควรจะได้รับ การแก้ไขสนธิสัญญาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เมื่อทูตซาโตวเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ในสยาม เขาได้เดินทางท่องเที่ยวและบันทึกเรื่องราวการเดินทางในหลายหัวเมืองทางเหนือ และหัวเมืองทางภูมิภาคตะวันออกของสยามซึ่งเป็นหัวข้อสำคัญในการศึกษาครั้งนี้ และได้แปลถอดความเป็นภาษาไทยในส่วนของสารวิพากษ์ การบันทึกเรื่องราว การเดินทางของทูตซาโตวนั้น แม้ว่าจะเป็นการเขียนบันทึกประจำวันส่วนตัวและเขียนจดหมายติดต่อด่วนส่วนตัว แต่ซาโตวก็ยังหลีกเลี่ยงบันทึกเรื่องราวที่ได้พบเห็น โดยใส่ทัศนคติส่วนตัว อคติ และการดูถูกเหยียดหยาม ซึ่งต่างจากบันทึกของ ชาวต่างชาติส่วนใหญ่ที่มักดูหมิ่นดูแคลนชนพื้นเมือง และมีความเข้าใจไม่ถูกต้อง บางประการในเรื่องของความแตกต่างทางวัฒนธรรม ซาโตวมีลักษณะนิสัยส่วนตัวเป็นคนช่างสังเกต ช่างจดจำ และชอบบันทึกเก็บเกี่ยวรายละเอียดต่างๆ ที่ ได้พบเห็น การเดินทางท่องเที่ยวไปในสยามเพื่อศึกษาวิถีชีวิตของผู้คน ภาษา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมถึงการสำรวจภูมิประเทศเพื่อศึกษา ดูแหล่งทรัพยากร พยายามทำความเข้าใจกับคนพื้นเมือง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็น คุณลักษณะที่สำคัญของนักการทูต และเป็นธรรมเนียมของทูตตะวันตกในการ เข้าไปศึกษา เรียนรู้ และเก็บข้อมูลในประเทศที่ตนเข้าไปดำรงตำแหน่งและ นำเสนอข้อมูลทางการทูตกลับไปยังประเทศของตน รวมถึงการเข้าไปดูแลคนที่ อยู่ในบังคับของอังกฤษที่อยู่ตามหัวเมืองในสยามด้วย

การที่ชาโตวเป็นทูตทำให้เขามีโอกาสใกล้ชิดและคุ้นเคยกับขุนนางสยามทั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในกรุงเทพและขุนนางในท้องถิ่น ดังเช่นการเดินทางไปเยือนเมืองจันทบูรณ ชาโตวเดินทางไปกับบริเชอริเออ หรือ พระชลยุทธโยธิน (ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาชลยุทธโยธินเป็นผู้บัญชาการกรมทหารเรือ) และเจ้าสายหรือพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ในส่วนของขุนนางหัวเมือง ชาโตวสนิทสนมกับปลัดเมือง จันทบูรณที่คอยช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ชาโตวเรียกปลัดเมืองว่าเป็นเพื่อนเก่า (old friend Palat)

การเดินทางของทูตชาโตวไปยังหัวเมืองในภูมิภาคตะวันออกของสยามในครั้งนั้น เป็นการเดินทางไปเยือนจันทบูรณก่อนที่จะถูกฝรั่งเศสยึดจันทบูรณไว้ใน ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ทานทูตได้เดินทางไปยังเมืองจันทบูรณ เมืองปราจีนบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา โดยแบ่งประเด็นสำคัญในเอกสารบันทึกการเดินทางได้ ดังนี้

๒.๒ การเดินทางสู่ภูมิภาคตะวันออกของสยาม

วิธีการเดินทางที่ชาโตวใช้ไปยังหัวเมืองทางภูมิภาคตะวันออกนั้นเดินทางด้วยเรือ มีทั้งเรือโยงและเรือกลไฟ ซึ่งมักประสบปัญหาคลื่นลมในทะเล ความคดเคี้ยวของลำน้ำและปัญหาเกาะแก่งต่างในแม่น้ำที่เป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ ส่วนการเดินทางท่องเที่ยวและสำรวจใช้การขี่ม้าแกลบ ใช้เกวียนบรรทุกสัมภาระและถ้าพื้นที่ใด ม้าและเกวียนผ่านไม่ได้ก็ใช้เดินเท้าสำรวจ

๒.๓ กลุ่มคนในหัวเมืองตะวันออก

บันทึกประจำวันของเซอร์ เออร์เนสท์ ชาโตว ในส่วนของหัวเมืองในภูมิภาคตะวันออก เมืองจันทบูรณ และหัวเมืองในกลุ่มแม่น้ำบางปะกงได้บันทึกถึงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในหัวเมืองภาคตะวันออก ที่เมืองจันทบูรณ ชาโตว บันทึกไว้ว่ามีประชากรโดยรวม ๑๐,๐๐๐ – ๑๒,๐๐๐ คน มีทั้งชาวสยามและกลุ่มชาติพันธุ์อื่น คือ

ชาวซอง ซองเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษามอญ – เขมร เชื่อกันว่าเป็นคนพื้นเมืองในดินแดนแถบนี้ พบอาศัยอยู่ในท้องที่จังหวัดระยอง จันทบุรี ตราด และบางเขตในประเทศกัมพูชา ในจังหวัดจันทบุรีในปัจจุบัน ชาวซองส่วนใหญ่รวมกลุ่มกันอยู่ที่บริเวณเชิงเขาสอยดาว ในเขตอำเภอโป่งน้ำร้อน และอำเภอมะขาม โดยเฉพาะในเขตตำบลตะเคียนทอง คลองพลู และพลวง ชาวซองมีรูปร่างสันทนต์ สูงประมาณ ๕ – ๕.๕ ฟุต ชาวซองมีภาษาพูดและวัฒนธรรมของตนเอง^๓ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว์ ได้เดินทางไปยังหมู่บ้านชาวซอง ที่เมืองจันทบูรณ์ ชาวซองอาศัยอยู่ที่บ้านตลิ่งชัน บ้านขมุ และบ้านพลวง

พวกของหลายคนจากบ้านขมุได้มาร่วมเดินทางกับเรา ผิดสิดล้า ผมหยิกเป็นลอน รูปร่างสมส่วน ทำให้บอกได้ทันทีว่าเขาแตกต่างจากชาวสยาม

หมู่บ้านซึ่งเรียกว่า บ้านพลวง เป็นที่อาศัยของชาวซองห้าคน พวกนี้เป็นชน

ชาติดั้งเดิมซึ่งมีสืบลึกกว่าพวกชาวสยามและหลายคนมีผมหยิก รูปร่างหน้าตาแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากคนไทย พูดภาษาของตนเอง ซึ่งไม่ได้เป็นคำโดดเสียทีเดียว หากมีสำเนียงหนักด้วยความช่วยเหลือจากคนฝรั่งเศสทำให้ได้บัญญัติคำจำนวนหนึ่งมาไม่ใหญ่โตนัก คำบางคำเนื่องจากเป็นคำยืม จึงไม่แตกต่างจากคำไทยเลย ”

ชาวญวน ชาวญวนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในจันทบุรีตั้งแต่ช่วงอยุธยาตอนปลาย จากประวัติวัดคาทอลิก ในหนังสืออนุสรณ์สมโภช ๒๓๕ ปี ของการก่อตั้งวัดระบู้ว่า พระสังฆราชซังป็อง เดอ ซีเซ ให้บาทหลวงเอ็ดเดินทางมาดูแลชาวญวนคาทอลิก ซึ่งอพยพหนีภัยการบีบคั้นทางศาสนาในญวนเข้ามาอยู่ในจันทบุรี ตั้งแต่เมื่อหลายสิบปีก่อน เมื่อบาทหลวงเอ็ดเดินทางมาถึงใน พ.ศ.๒๒๕๔ (ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ก็พบว่าขณะนั้นจันทบุรีมีชาวญวนคาทอลิกจำนวน ๑๓๐ คน บาทหลวงเอ็ดได้สร้างโบสถ์หลังเล็กๆ ขึ้น จากนั้นชุมชนชาว

^๓ ปารีชาติ เรื่องพิเศษ,บรรณาธิการ, **จันทบุรี** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สารคดี, ๒๕๓๖)

ญวนคริสต์ก็ค่อยๆ ขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงเสียกรุงศรีอยุธยา ชาวญวนจากพระนครศรีอยุธยาก็อพยพออกมาอยู่ที่จันทบุรี และช่วงที่ในญวนเกิดกบฏไต้เซิน (พ.ศ.๒๓๑๓ – ๒๓๒๘) ชาวญวนก็อพยพเข้ามาเพิ่มมากขึ้นและขยายชุมชนจากแถบริมแม่น้ำจันทบุรีไปยังที่อื่นๆ^๔

ในบันทึกของซาโตวกล่าวว่าที่จันทบูรณมีชาวญวนทั้งที่เข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์ประมาณสองพันคน และชาวญวนซึ่งไม่ได้เป็นคนเข้ารีตในอาณัติฝรั่งเศส “พวกเขามีสวนผลไม้และไร่นา ทำอากรเหล้าและฝิ่น มีอยู่ ๑๐ คน กระมังที่มีภรรยาเป็นพวกพม่าและประมาณ ๖๐ คน มีภรรยาเป็นญวน”

เขาได้กล่าวถึงย่านที่อยู่อาศัยของชาวญวนไว้ว่า “เดินผ่านไปในย่านชาวญวนที่อยู่ในสุดเขตทางตอนใต้ของเมือง บ้านของชาวญวนสกปรกมาก มีหมูที่เลี้ยงผสมโซ พวกเขาใช้เวลาไปกับการจับปลา ส่วนพวกผู้หญิงไม่กี่คนก็ยุ่งกับการทอเสื่อ ”

ชาวจีน เมืองต่างๆ ทางแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกอยู่ในเส้นทางการค้าทางทะเลระหว่างสยามและจีนมาตั้งแต่สมัยโบราณ จึงมีชุมชนชาวจีนตั้งอยู่ตามเส้นทางการค้า ที่จันทบุรีมีชุมชนชาวจีนดั้งเดิมอยู่ตามชายฝั่งทะเลหลายแห่ง ทั้งในเขตอำเภอขลุง แหลมสิงห์ และท่าใหม่ ในตัวอำเภอเมืองมีชุมชนชาวจีนเก่าแก่ย่านท่าหลวงอยู่ริมแม่น้ำจันทบุรี ในการเดินทางมายังจันทบูรณ ซาโตวได้พบกับกลุ่มคนจีนประกอบกิจการการค้าในตัวเมืองจันทบูรณ บางส่วนอยู่ที่บ้านบางกะจะ “ บางกะจะ ซึ่งมีถนน มีตลาดขนาดใหญ่ทีเดียว มีคนจีนอาศัยอยู่จำนวนหนึ่ง” นอกจากนี้ยังมีชาวจีนบางส่วนทำไร่้อย และทำประมง

ชาวพม่าและชาวต้องซู่ ต้องซู่ คือ ชนชาติกระเหรี่ยงหรือยางพวกหนึ่ง ชาวพม่าและชาวต้องซู่เป็นคนในบังคับอังกฤษที่อาศัยอยู่ที่จันทบูรณ ซาโตวได้กล่าวถึงชาวต้องซู่ไว้ว่า “ชาวพม่าพวกนี้มีตาของพวกอารยัน ผมที่ยาวมัดขึ้นเป็นมวยและมีไหมพินงามรัดศีรษะ” ชาวพม่าและชาวต้องซู่ทำงานในเหมืองพลอย มีชาวต้องซู่บางส่วนทำหน้าที่ติดตามและขนส่งภาระให้ซาโตวในการเดินทางไปยังที่ต่างๆ ในจันทบูรณ “ ที่จันทบูรณมีชาวพม่าที่แต่งงานแล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ ๒๓ คน

^๔ เรื่องเดียวกัน.

และมีนายอำเภอพม่า ” นอกจากนี้แล้วยังมีชาวปะหล่อง (ชนกลุ่มน้อยจากพม่า) และเงี้ยว ทำงานอยู่ในเหมืองพลอยที่จันทบูรณ์ด้วย

ชาวเขมร ชาโตวได้พบชาวเขมรในขณะที่เดินทางไปยังเมืองปราจีนบุรี เขาได้กล่าวถึงชาวเขมรไว้ว่า “ ราษฎรที่นี่เป็นชาวเขมรที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้กวาดต้อนมา เมื่อครั้งเป็นแม่ทัพ ใน ค.ศ.๑๘๓๕ ไปช่วยชาวกำพูชาจากการกดขี่ของพวกญวน ราษฎรเหล่านี้มีริมฝีปากสีม่วงอ่อนๆ ผมหยิกกว่าชาวสยามเล็กน้อย และมีผิวคล้ำกับผิวพรรณหยาบกร้าน ”

ในการเดินทางไปยังเมืองในกลุ่มน้ำบางปะกง ชาโตวยังได้พบชนเชื้อชาติอื่นๆ คือ ลาว และอินเดียอาศัยอยู่ปะปนกับคนพื้นเมืองชาวสยาม

๒.๔ การประกอบอาชีพ

ในการเดินทางท่องเที่ยวไปในหัวเมืองภาคตะวันออกของสยาม ชาโตวได้พบเห็นการทำมาหากินของผู้คนในเมืองต่างๆ และบันทึกไว้อย่างน่าใจ ดังนี้

การเกษตรกรรม ชาโตวได้บันทึกถึงพื้นที่การทำเกษตรกรรมของสยามตามคำบอกเล่าของขุนนางชาวสยามไว้ว่า มีพื้นที่ทำการเกษตรกรรมได้ของสยามเพียง ๑ ใน ๒๐ เท่านั้นที่ถากไถทำประโยชน์ คนคนหนึ่งกับควายสองตัวสามารถปลูกข้าวได้ ๓๒ เอเคอร์ แต่แรงงานของเขาเพียงคนเดียวไม่เพียงพอที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิต ”

ในการเดินทางไปยังเมืองจันทบูรณ์ ชาโตวได้พบทุ่งนา สวนกล้วย สวนผัก ไร่อ้อย ไร่กาแฟ และไร่พริกไทย เขาได้กล่าวถึงการทำไร่กาแฟและไร่พริกไทยไว้ว่า

“ตอนนี้ผู้ผลิตก็ขายได้ถึงหาบละ ๒๕ ถึง ๓๐ บาท เงินทุนที่ต้องใช้สำหรับเริ่มต้นทำไร่พริกไทยก็ตกราว ๔๐ บาท ในเวลา ๔ ปีจะให้ผลผลิต ๒๐ ถึง ๒๕ หาบ ไร่พริกไทยต้องการน้ำมาก ในขณะนี้ สำหรับกาแฟแล้วยังผลิตกันเพียงเล็กน้อยประมาณปีละ ๒๐ หาบเท่านั้น แต่คุณภาพดีมาก”

การปลูกอ้อย ระหว่างการเดินทางไปยังจันทบูรณ์ ชาโตวพบกลุ่มคนจีนที่กำลังเริ่มปลูกอ้อยในที่ราบระหว่างเนินเขา อ้อยที่กลุ่มคนจีนพวกนี้ปลูกจะนำมาหีบและต้มเคี่ยวทำน้ำตาลในแบบดั้งเดิม

การค้า ชาโตวได้กล่าวถึงย่านการค้าในเมืองจันทบูรณ์ “ ถนนค้าขายแคบๆ มีร้านรวงเป็นคนจีนคึกคักทีเดียว มีกล้วยไม้มากมายห้อยจากชายคาร้านค้า ”

ที่บางปะกง ชาโตวได้พบเห็นการซื้อขายเนื้อหอยนางรม “ หลังจากเข้าปากแม่น้ำแล้ว ได้ผ่านหมู่บ้านขนาดใหญ่หมู่บ้านเดียวของบางปะกงอยู่ทางด้านซ้ายมือ มีการซื้อขายเนื้อหอยนางรมกันอย่างมากมาย หอยจำพวกนี้เขาตัดจับบนไม้ที่ปักลงบนพื้นที่ราบเรียบของสองฝั่งแม่น้ำตรงทางเข้าแม่น้ำและรวบรวมเอาไปขายยังตลาดที่บางปลาสร้อย ”

การทำเหมืองพลอย แรงงานหลักที่ใช้ในเหมืองพลอยเป็นแรงงานพม่าปะหล่อง ต้องชู้เงี้ยว และญวน ในเหมืองแห่งหนึ่งมีคนงานประมาณ ๘๐๐ คน ชาโตวได้กล่าวถึงสถานที่สำคัญในการขุดพลอยคือเขาพลอยแหวน เป็นที่ขุดหาโกเมนและอัญมณีต่างๆ

การทอเสื่อ เสื่อจันทบูรณ์เป็นหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงของจังหวัดจันทบุรี การทอเสื่อ จันทบูรณ์มีที่มาจากชาวญวน ชาวญวนเป็นผู้ริเริ่มทอเสื่อขึ้น บางครั้งก็เรียกว่า เสื่อญวนหลังวัด เพราะหลังวัดคาทอลิกเป็นแหล่งที่ทอเสื่อกันอย่างเป็นล่ำเป็นสัน เมื่อชาโตวมาเยือนจันทบูรณ์เขาได้ซื้อเสื่อในราคาตั้งแต่ ๖ บาทลงมาถึง ๒ สตางค์ขึ้นอยู่กับขนาด และในการเดินทางมาจันทบูรณ์ครั้งที่สองเขาได้เดินผ่านไปเฝ้าชาวญวนที่อยู่ที่สุดเขตทางตอนใต้ของเมือง และพบพวกผู้หญิงชาวญวนกำลังทอเสื่อ นอกจากนี้เรื่องของการทอเสื่อของชาวญวนยังปรากฏอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๖ – ๒๔๔๓ ของหลวงสาครศุขเขตต์ว่า “การทำเสื่อของชาวญวนนั้น ตามธรรมดาคนเชื้อชาติญวนนับว่าเป็นผู้มีความชำนาญในการพลิกแพลงจัดทำยิ่งกว่าบุคคลชาติไทยด้วยกัน ยิ่งพวกนางชีแห่งสำนักวัดโรมัน – คาทอลิกด้วยแล้ว ก็เกือบจะต้องนับว่าเขามีความรู้ความชำนาญมากที่สุด ฉะนั้นเสื่อจันทบุรีชนิดที่มีลวดลาย

ลักษณะดอกดวงงดงาม หรือจะเป็นภาพสัตว์ต่างๆ จนแม้ที่สุดจะประดิษฐ์เป็นตราอาร์มของรัฐบาล ดังเช่นรูปช้าง รูปครุฑ เขาจะทำได้เป็นอย่างดี ”

๒.๕ อาหารการกิน

ซาโตวได้รับประทานผลไม้หลายอย่าง ทั้งมะม่วง ลิ้นจี่ กัลลวย แตงโม มะไฟ น้ำมะพร้าว อ้อย ขนุน เขาประทับใจในรสชาติของขนุน และยังพยายามอธิบายถึงขนุนไว้ด้วยว่า “ ขนุน เนื้อของมันมีรสหวาน สีเหลืองและเหนียวหุ้มเมล็ดสีดำอยู่ในเปลือกที่เป็นเยื่อแข็งกินไม่ได้ มีน้ำผลไม้ขาวขุ่นๆ ไหลจากตรงกลางกลืนขนุนไม่แรงนัก ” และเขาได้รับประทานขนมหวานทำจากมะยมชนิดหนึ่งซึ่งเขาบอกว่าอร่อยมาก ในช่วงที่เดินทางในป่าเมื่อเจอผลไม้ที่เขารู้จักก็จะบรรยายถึงผลไม้ชนิดนั้นๆ ไว้อย่างละเอียด เช่น เมื่อเขาเดินทางไปเขาสอยดาวได้พบระกำ “ พบผลของไม้ระกำ มีหนามคล้ายต้นปาล์ม ใบพุ่งตั้งตรงจากรากกับก้านยาว ซึ่งส่วนใหญ่ใช้เพื่อสร้างช่องสำหรับให้แสงลอดเข้ามาในบ้านและหลังคาสำหรับเกวียน มีผลสีน้ำตาล มีหนาม กินได้ คล้ายคลึงมากกับผลไม้ที่ซื้อในตลาดบางกอก ”

๒.๖ พืชพันธุ์ธรรมชาติ

ซาโตวสนใจในพืชพันธุ์ธรรมชาติจากการที่เขาเป็นนักพฤกษศาสตร์และนักธรรมชาติวิทยา ในการบันทึกเดินทางของเขามักบรรยายถึงสภาพภูมิประเทศและพืชพันธุ์ธรรมชาติที่พบอย่างละเอียด ตลอดเส้นทางการเดินทาง เขาสังเกตและบันทึกถึงต้นไม้ ดอกไม้ที่พบเห็นไว้อย่างน่าสนใจ เช่น “ มีดอกไม้จากต้นไม้พุ่มเพียงไม่กี่ประเภท มีไม้พุ่มเตี้ยๆ สามชนิด มีดอกสีขาว เป็นดอกเดี่ยวสีเหลือง เมื่อผ่านเข้าไปในป่าซึ่งต้นไม้เล็กลง ได้พบที่โล่งที่เขาได้ปลูกต้นพริกไทยไว้ ได้พบต้นอินทนิลหลายต้น พบต้นไม้ประเภทหนึ่งซึ่งดอกสีขาวขนาดใหญ่และมีใบคล้ายกับต้นเกาลัดสเปน ต้นไม้อีกพันธุ์หนึ่งมีดอกสีเหลืองเป็นรูปปากแตร เดินข้ามทุ่งนาและที่โล่งเขียวขจีกลางป่าใกล้เชิงเขาพระบาท ที่นั่นมีกล้วยไม้มาก ”

เขาสนใจกล้วยไม้มากเป็นพิเศษทั้งกล้วยไม้ป่าและกล้วยไม้ดิน ป่าในเมือง จันทบูรณ์มีความอุดมสมบูรณ์มากเต็มไปด้วยกล้วยไม้หลายชนิด ทั้งช่อดอกสีขาว สีม่วง สีม่วงอมชมพู สีเขียว และสีเหลือง บางชนิดมีกลิ่นหอม เมื่อมีเวลารว่างจากการเดินทางท่องเที่ยว ซาโตวจะใช้เวลาในการศึกษากล้วยไม้โดยออกไปหาและรวบรวมกล้วยไม้กับชาวพม่าที่อาศัยอยู่ในจันทบูรณ์

๒.๗ สถานที่สำคัญที่ปรากฏในเอกสาร

เขาสระบาป “ ชายฝั่งสวยงามมาก พื้นดินต่ำราบมีแมกไม้ปกคลุม เห็นเนินเขาสูงชันพุดจนถึงหนึ่งพันห้าร้อยฟุต อยู่ที่โน้นบ้าง อยู่ที่นี่บ้าง เรือแล่นเข้าสู่อ่าวจันทบุรีอย่างสบาย ในระหว่างเกาะหินทรายเล็กๆ ที่มีต้นไม้คลุม...บนฝั่งขวาของแม่น้ำเป็นเนินเขาที่เรียกว่า เขาสระบาป (Sabap) สูงราวสามพันฟุต ” เขาสระบาปเป็นเทือกเขาแนวยาว ทางใต้ของเขาสระบาปเป็นที่ตั้งของน้ำตกพลีว

น้ำตกพลีว ในบันทึกของซาโตวกล่าวถึงน้ำตกพลีว ซึ่งเขียนโดยใช้คำว่า Kliu

“ กลิว (Kliu) ซึ่งเป็นจุดหมายทางทิศใต้ของเขาสระบาป ที่นั่นมีธารน้ำตกแห่งหนึ่งมีธารน้ำตื้น สายหนึ่งวกเวียนผ่านที่ราบซึ่งเราต้องลุยข้ามไปถึงสามครั้งน้ำลึกถึงเอว ที่พลีวมีศาลาใหญ่ซึ่งสร้างไว้สำหรับพระเจ้ากรุงสยามมาประทับ...ไปได้ไม่มากนักก็พบธารน้ำตกซึ่งไม่สูงมากนักอยู่ตรงข้ามกับศาลาเล็กๆ และพระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเมื่อห้าปีก่อน ” น้ำตกพลีวอยู่ในเขตเทือกเขาสระบาป ใน พ.ศ.๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสน้ำตกพลีวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าสุทธันทาทุมาวีรัตน์ ทั้งสองพระองค์ทรงโปรดความงามของน้ำตกพลีวมาก

เขาสอยดาว การเดินทางไปยังเขาสอยดาวเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของซาโตวในการเดินทางมายังจันทบูรณ์ แต่ทางปลัดเมืองจันทบูรณ์ต้องการให้เดินทางไปแค่ที่เขาพระบาทซึ่งมีความสูงน้อยกว่าเขาสอยดาว ซาโตวดูจะมีความสนใจและต้องการไปยังเขาสอยดาว ในการเดินทางมาเยือนจันทบูรณ์ในครั้งที่สอง เขาได้เดินทางไปยังบริเวณที่ใกล้กับเขาสอยดาวซึ่งสวยงามและดูใหญ่โตมาก

เขาพระบาท ชาโตวได้เดินทางไปยังเขาพระบาทซึ่งเป็นยอดเขาที่มีความสูงมากประมาณ ๖๐๐๐ ฟุต ทำให้เมื่อขึ้นไปบนเขาพระบาททำให้มองเห็นทัศนียภาพของเมืองจันทบูรณ “เราได้เห็นภาพที่ราบซึ่งแผ่ไปถึงทะเลพ้นจากเมืองจันทบูรณไป และด้านซ้ายและขวาของมันเป็นบริเวณปากน้ำที่คดเคี้ยวและกว้าง และได้เห็นเกาะช้างในทะเล โปสถ์ของจันทบูรณอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และมองเห็นเขาสระบาปซึ่งดูสูงน้อยกว่าเขาที่เรายืนอยู่ เนินเขาอื่นๆ อีกสองสามลูก ” และที่เขาพระบาทชาโตวยังได้พบกับแผ่นหินขนาดใหญ่ “เราได้พบกับแผ่นหินแกรนิตขนาดมหึมา (เป็นหินที่มีปริมาณผลึกของแร่ควอตซ์ และมีผิวขรุขระ) กองทับกันอยู่ และอีกครั้งหนึ่งเมื่อลงเขาพระบาทมาอีกไม่กี่ฟุต ได้พบรอยหน้าหินขนาดใหญ่ ที่ยกขึ้นมาอันเป็นที่ซึ่งเกิดหินขนาดใหญ่ขึ้นมา ” ในปัจจุบันยอดเขาพระบาทอยู่ในเขตเขาคิชฌกูฏ เป็นที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปบาทพลวง มีลักษณะเป็นรอยกดลึกลงคล้ายรูปพระบาทบนแผ่นหินขนาดใหญ่ และยังมีลานแข่งรถพระอินทร์ซึ่งมีลักษณะเป็นลานหินขนาดใหญ่ มีความสอดคล้องกับหินที่ชาโตวพบ และยังมีหินรูปทรงแปลกตาอื่นๆ เช่น ศิลาเจดีย์ ช้างและเต่ายักษ์ และถ้ำถ้ำยี่ ซึ่งน่าจะเป็นถ้ำเดียวกับถ้ำที่ชาโตวได้บันทึกไว้ว่า “ได้ก้อนหินใหญ่นั้นเป็นถ้ำซึ่งคนสัก ๑๐๐ คนอาจนอนกันได้สบาย แต่มันสูงจากพื้นถึงเพดานไม่ถึง ๔ ฟุตติ ”

๒.๘ คดีพระปรีชากลการ

คดีพระปรีชากลการเป็นคดีความที่เกิดขึ้นใน พ.ศ.๒๔๒๑ ก่อนหน้าที่ชาโตวจะเดินทางเข้ามารับตำแหน่งทางการทูตในสยาม คดีนี้ถือว่าเป็นคดีอื้อฉาวและอยู่ในความรับรู้ของคนในสมัยนั้นทั้งชาวสยามและชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวอังกฤษ พระปรีชากลการ (ลำอาง อมาตยกุล) เป็นบุตรของพระยาภานุภักดีโกศล (โหมต อมาตยกุล) พระปรีชากลการสำเร็จการศึกษาวิชาวิศวกรรมศาสตร์จากสกอตแลนด์ เป็นข้าราชการสำนักใหม่ที่เป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปราจีนบุรีและควบคุมการทำเหมืองทองที่ปราจีนบุรี

พระปรีชากลการเกิดรักใคร่กับแพนนี่ นีอกซ์ บุตรสาวโทมัส ยอร์จ นีอกซ์ กงสุลอังกฤษประจำประเทศสยาม มารดาเป็นชาวสยาม ความรักของพระปรีชา

กลการกับแพนนี่ น็อกซ์ดำเนินไปท่ามกลางความขัดแย้งราชสำนักระหว่างฝ่ายวังหลวงและวังหน้า ฝ่ายวังหลวงคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเพิ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ อำนาจทางการเมืองส่วนใหญ่ยังอยู่ในมือของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในฐานะผู้สำเร็จราชการมีอำนาจเต็ม ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ส่วนวังหน้ามีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สนับสนุนให้ดำรงตำแหน่งนี้ และโทมัส ยอร์จ น็อกซ์ ชาวอังกฤษเมื่อแรกเข้ามายังสยามได้ทำหน้าที่ฝึกทหารแบบยุโรปให้วังหน้าอยู่ระยะหนึ่ง และต่อมาได้รับตำแหน่งกงสุลอังกฤษประจำสยาม ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และ จึงสนิทสนมกับวังหน้าและเป็นกลุ่มอำนาจที่มีความสำคัญ^๕ นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังต้องการให้แพนนี่ น็อกซ์แต่งงานกับบุตรชายของท่านเพื่อผูกพันอำนาจทางการเมืองระหว่างผู้สำเร็จราชการ วังหน้าและกงสุลอังกฤษให้แน่นแฟ้น

การที่พระปรีชาภักการเข้าพิธีสมรสกับแพนนี่ น็อกซ์โดยไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะการที่คู่สมรสเป็นลูกครึ่งต่างชาติที่บิดามีผลประโยชน์ทางการเมืองจึงถือเป็นการละเมิดอำนาจแผ่นดินอย่างร้ายแรงอย่างที่ไม่เคยมีผู้ใดประพฤติดิปฏิบัติมาก่อน สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์แม้จะคืนอำนาจการบริหารแผ่นดินให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว แต่ยังมีอำนาจและบารมี สมเด็จพระเจ้าพระยาฯจึงกราบบังคมทูลให้ลงโทษพระปรีชาภักการโดยอ้างเรื่องการเสื่อมเสียพระเกียรติยศ จึงมีการสั่งจับกุมดำเนินคดีกับพระปรีชาภักการ ทำให้โทมัส ยอร์จ น็อกซ์ต้องการช่วยเหลือลูกเขย โดยการขู่ว่าจะเอาเรือปืนเข้ามาปิดปากอ่าวสยามตามอำนาจกงสุลอังกฤษทำให้ต้องมีการส่งคณะทูตพิเศษไปชี้แจงยังรัฐบาลอังกฤษ การพิจารณาคดีพระปรีชาภักการดำเนินต่อไป มีการขยายผลจากการที่ราษฎรเข้ามาร้องเรียนกล่าวโทษพระปรีชาภักการมากขึ้น มีทั้งการแสวงหาผลประโยชน์เข้าตนเองและพวกพ้องและทำทารุณกรรมเลวร้ายต่อหัวเมืองที่เกณฑ์ให้ตัด

^๕ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, ลูกท่านหลานเธอที่อยู่เบื้องหลังความสำเร็จในราชสำนัก (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖), ๑๐๑ – ๑๐๗.

พันตอในน้ำซึ่งกีดขวางการเดินเรือบรรทุกทอง โดยใช้ง่ามถ่อค้าคอคคนที่ดำลงไป ตัดตอจนขาดใจตาย และทำการทารุณกรรมแก่ราษฎรอย่างร้ายแรงหลาย ประการ^๖

การที่ซาโตวเป็นอัครราชทูตอังกฤษทำให้เขาสนใจในคดีพระปรีชากลการ เมื่อเขาเดินทางมายังเมืองปะจิมหรือปราจีนบุรี เขาได้แวะไปเยี่ยมชมบ้านของพระ ปรีชากลการซึ่งมีสภาพชำรุดทรุดโทรม ซาโตวได้บันทึกเรื่องราวของพระปรีชากล การจากขุนนางสยามว่า

“พระปรีชากลการซึ่งแต่งงานกับแฟนนี น็อกซ์ (Fanny Knox) เป็นคนที่ เฉลียวฉลาดมากเกินกว่าคนทั่วไป และเป็นหนึ่งในพระสหายของพระเจ้ากรุงสยาม แต่ไปทำให้ตระกูลของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อิจฉา ช่างโชคร้ายเสียจริง เขาทำผิดเรื่องการฉ้อราษฎร์ แต่ความผิดที่ทำให้เขาถูกประหารชีวิตเป็นเรื่องมาจากการฆ่าชายผู้หนึ่งโดยไม่ เจตนา ชายผู้นั้นปฏิเสธที่จะเอาก่อนหินออกจากแม่น้ำ พระปรีชากล การเลยให้กุดหัวชายผู้นั้นอยู่ใต้น้ำราวหนึ่งหรือสองนาทีก เมื่อพระ ปรีชาขอมให้เขาโผล่ขึ้นมา เขาก็เสียชีวิตแล้ว ”

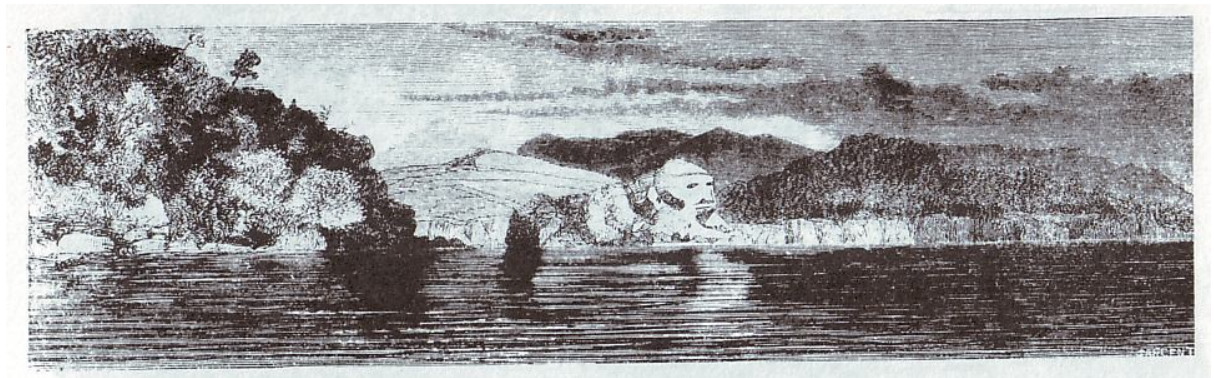
ซาโตวไม่แสดงความคิดเห็นใดๆ เกี่ยวกับคดีของพระปรีชากลการ ซึ่งคำ ตัดสินของคดีคือการประหารชีวิตพระปรีชากลการ และที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง คือการที่รัฐบาลอังกฤษมีคำสั่งถอดถอนโทมัส ยอร์จ น็อกซ์ จากการที่จะนำเรือ รบไปใช้เพื่อประโยชน์ส่วนตัว^๗

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๑๐๘ - ๑๑๐.

^๗ ไกรฤกษ์ นานา, “ คดีพระปรีชากลการ พลิก คำร้องแฟนนี น็อกซ์ แพ้ภัยการเมืองเรื่องจริงที่ถูกปิดบัง,” วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๙ เล่มที่ ๘ (มิถุนายน ๒๕๕๑), ๑๐๐.

สรุป

เอกสารบันทึกประจำวันของเซอร์เออร์เนสต์ ซาโตว ในการเดินทางยังหัวเมืองทางภูมิภาคตะวันออกของสยาม แสดงให้เห็นความหลากหลายทางชาติพันธุ์ของกลุ่มที่อาศัยอยู่ในเมืองจันทบูรณ ฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี การเดินทางลึกเข้าไปในป่า ตามหมู่บ้านต่างๆ ทำให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชนพื้นเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปในป่าเขา และด้วยความสนใจทางพฤกษศาสตร์ของผู้บันทึกเอกสาร การบรรยายถึงสภาพธรรมชาติอย่างละเอียด ทั้งความสวยงามของธรรมชาติและ ความหลากหลายของพืชพันธุ์ธรรมชาติ ทำให้เมื่ออ่านเอกสารแล้ว ทำให้เกิดจินตนาการตามคำบันทึกของผู้เขียนถึงความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธรรมชาติ ทั้งต้นไม้ ดอกไม้ โดยเฉพาะกล้วยไม้ป่า ซึ่งสิ่งเหล่านี้มักไม่ปรากฏในเอกสารของไทย บันทึกประจำวันของเซอร์เออร์เนสต์ ซาโตว ในการเดินทางยังหัวเมืองทางภูมิภาคตะวันออกของสยามจึงเป็นข้อมูลสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภูมิภาคตะวันออกของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นอย่างดี

หินรูปสิงห์ตรงปากทางเข้าท่าจันทบูรณ์ หรือภาพเขาที่หัวแหลม หน้าเขาแหลม
สิงห์ ที่มีลักษณะคล้ายสิงโตหมอบ ภาพสเก็ตช์ฝีมือขององรี มูโอด นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังสยาม และเดินทางมายังจันทบูรณ์ เมื่อ
พ.ศ.๒๔๐๑ ก่อนหน้า เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว ๒๖ ปี

ที่มา : อเนก นาวิกมูล, **ภาพสยามขององรี มูโอด** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แสง
ดาว, ๒๕๕๒), ๘๕.

ทำจันทบูรณ ภาพสเก็ทซ์ฝีมือขององรี มูโอดต์ เห็นบรรยากาศของเมือง
จันทบูรณในสมัยรัชกาลที่ ๔

ที่มา : อเนก นาวิกมูล,ภาพสยามขององรี มูโอดต์ ,๘๓.

โบสถ์คริสต์ที่เมืองจันทบูรณ์ ภาพสเก็ตช์ฝีมือขององรี มูโอดต์
ที่มา : อเนก นาวิกมูล, ภาพสยามขององรี มูโอดต์, ๔๕.

๓. สารวิพากษ์

บันทึกเรื่อง เยือนเมืองจันทบูรณ

วันที่ ๑๙ เมษายน ค.ศ. ๑๘๘๔

รับประทานอาหารเช้าที่บริษัทโบเนียว กับชาวฝรั่งเศส ครั้นถึงบ่ายสอง โมงได้ลงเรือโยงชื่อ Cape Clear ล่องออกไปตามแม่น้ำจนไปหยุดทอดสมอในสันดอนปากน้ำ เมื่อราวห้าโมงเย็น ก็ปัดเรือเป็นชาวเดนมาร์กชื่อ Gensen กองไฟใหญ่ลุกโพรงอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ได้ทอดสมอเมื่อตอนสองทุ่ม เรือได้ข้ามสันดอนปากน้ำออกไปผ่านประการังซึ่งชาวเยอรมันเป็นผู้ดูแลติดต่อกันมาเป็นเวลาแปดหรือเก้าปีแล้ว กระแสลมแรงทำให้เรือลำเล็กของเราโยนโยกไปมาอย่างหนัก ทั้งที่กระแสคลื่นไม่ได้รุนแรงอะไรนัก

วันที่ ๒๐ เมษายน ชายฝั่งสวยงามมาก พื้นดินต่ำราบมีแมกไม้ปกคลุม เห็นเนินเขาสูงชันพุดจนถึงหนึ่งพันห้าร้อยฟุต อยู่ที่โน้นบ้าง อยู่ที่นี้บ้าง เรือแล่นเข้าสู่อ่าวจันทบุรีอย่างสบาย ในระหว่างเกาะหินทรายเล็กๆ ที่มีต้นไม้คลุม เรือลำหนึ่งซึ่งบรรทุกพวกต้องชู้เต็มลำเข้ามารับเรา โดยมีดาบและปืนคาบศิลาเป็นอาวุธ ทันทีที่เราทอดสมอ พวกเขาก็ยิงสลุต ตอนเรือทอดสมอนั้น เวลาห้าทุ่ม ท่านปลัดหรือผู้ช่วยเจ้าเมือง ผู้ซึ่งได้ตระเตรียมที่พักไว้สำหรับเรา ส่งเรือแพสองหลังมายังเรา เรือแพดังกล่าวนี้ก็มีพวกต้องชู้ เนื่องจากพวกเขาเป็นบุคคลในบังคับอังกฤษ จึงเป็นการสมควรที่จะต้องไปพบเขา ชาวพม่าพวกนี้มีตาของพวกอารยัน ผมที่ยาวมัดขึ้นเป็นมวยและมีไหมพินงามรัดศีรษะ ตอนห้าทุ่มสมาธิหันหาที่ พวกเราได้ไปลงเรือของท่านปลัด ปล่อยให้สัมภาระอยู่ในของพวกต้องชู้กับคนรับใช้ของเรา เสียงปืนดังขึ้นอีกพร้อมกับเสียงฆ้องตลอดทางที่ขึ้นไปตามแม่น้ำ บนฝั่งขวาของแม่น้ำเป็นเนินเขาที่เรียกว่า เขาสระบาป (Sabap) สูงราวสามพันฟุต ส่วนเนินที่เตี้ยๆ นั้นอยู่ทางฝั่งซ้ายทางตะวันออกเห็นยอดเขาสูงหลายยอดของเขา Tokup เนินเขาเหล่านี้มีไม้คลุมหนาแน่น ป่าชายเลนติดต่อกันเป็นแนวไปกับฝั่งแม่น้ำ ผ่านแก่งแคบๆ แห่งหนึ่งซึ่งต้องถ่อเรือไปแล้วจึงขึ้นไปตามลำน้ำได้อีกก่อนที่จะพบกับแอ่งที่กว้างขวางมากที่จะนำเราไปสู่เมืองจันทบุรีใหม่

ที่นั่นมีเรือนไม้ที่สร้างไม่สู้ดีนักหลังหนึ่งเป็นของกรมท่าเป็นที่พำนักของข้าหลวงสองท่าน ผู้มีหน้าที่ตัดสินคดีความของท้องถิ่น เราได้พบท่านปลัดผู้ซึ่งได้ยกเรือนของท่านให้เราใช้ตามใจชอบ พวกเราขึ้นบกได้ดื่มน้ำชาที่ท่านข้าหลวงใหญ่และสนทนากันชั่วโมงหนึ่งเห็นจะได้ แล้วก็เดินต่อไปยังบ้านท่านปลัดได้ดื่มกาแฟ รับประทานมะม่วงและลิ้นจี่อีกคราวสักครึ่งชั่วโมง คุยกันถึงจุดประสงค์ของเราในการมาเยือนที่นี่กับเรื่องของเขาสอยดาวที่อยู่ลึกเข้าไปในจังหวัด พวกเขาพูดถึงความลำบากในการขนส่งลำเลียง เรื่องความเจ็บไข้ เรื่องการขาดแคลนถนนหนทางและปลิงที่จะทะเลาะสิ่งขึ้นมากวนใจ พวกเขาต้องการให้เราพอใจไปหยุดแค่เขาพระบาทซึ่งดีกว่าเขาสอยดาว เราออกเดินทางตอนบ่ายสามโมง มีกองระวังชาวตองซู่ที่เราจัดตั้งขึ้นเป็นผู้ติดตาม พวกเราข้ามที่ราบที่เป็นหนองบึงซึ่งตอนนี้แห้งลงแล้วเพื่อไปยังเมืองจันทบุรีเก่าบนสองฝั่งแม่น้ำ ตอนนีเขายังเป็นสลุดอีก ต้นไม้ต่างๆ และไม้เลื้อยหลายชนิดกำลังผลิดอกออกผล รวมทั้งไม้สมุนไพรพันธุ์หนึ่งสีขาว ซึ่งอาจจะเป็นต้น borage พันธุ์หนึ่ง ยังมีต้นไม้ที่สูงเสียดกันขึ้นไปพร้อมดอกที่บานเป็นสีม่วงสด ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะเป็นไม้พันธุ์ lagerstroemia มีดอกขนาดใหญ่อยู่สองต้น ในสวนของพระเจ้ากรุงสยามที่กรุงเทพ

เมื่อไปถึงจันทบูรณแล้ว พวกเขานำเราไปยังบ้านซึ่งก่ออิฐอย่างดี ณ จุดที่มองข้ามแม่น้ำตรงโค้งน้ำพอดี ทำขึ้นประดับด้วยธง ต้นตาล และใบกล้วย เพราะเขาได้คาดไว้แล้วว่าเราจะมาทางเรือ ถนนค้าขายแคบๆ มีร้านรวงเป็นของคนจีน คึกคักทีเดียว มีกล้วยไม้มากมายห้อยจากชายคาร้าน พวกต้องซู่ได้มาปรึกษาหารือ เตรียมการสำหรับการเดินทางในวันรุ่งขึ้น และได้นำของฝากมาให้มากมาย เช่น มะม่วง ลิ้นจี่ กล้วย แดงโม และไข่ แล้วก็กลับพบว่าจะออกเดินทางไปยังเขาสอยดาวในพรุ่งนี้ไม่ได้ยุติ

เลยลงไปเล็กลง มีโบสถ์คาทอลิกอยู่ฝั่งตรงข้าม ที่จันทบูรณนี้มีพวกญวนเข้ารีตประมาณสองพันคน อีกไม่ถึงหนึ่งพันคนเป็นพวกอื่น ราษฎรส่วนใหญ่เป็นชาวสยาม มีพวกพม่าอยู่ไม่กี่คน รวมทั้งหมดมีราษฎรหนึ่งหมื่นถึงหนึ่งหมื่นสองพันคน

พวกชาวบ้านชอบอาบน้ำและเล่นหัวกัน ช่วงบ่ายเมฆครึ้ม และฟ้าคะนอง

วันที่ ๒๑ เมษายน ๖.๐๐ น.ก่อนเที่ยง วัดบารอมิเตอร์ได้ ๒๙.๘๔

วัดอุณหภูมิได้ ๓๖

เราออกเดินทาง ๗.๔๕ น. ข้ามแม่น้ำโดยเรือข้ามฟาก ขี่ม้าแกลบมุ่งหน้าลงใต้โดยมีคนจีนคนหนึ่งมารับราชการวิ่งหน้ากับเจ้าหน้าที่สยามในท้องที่สองคนร่วมไปด้วย ข้ามที่ราบอันเขียวขจี มีกอไผ่ ไม้พันธุ์ต่างๆ สองข้างทางที่จะมุ่งไปยังกลิว (Kliu)^๔ ซึ่งเป็นจุดหมายทางทิศใต้ของเขาสะพาน ที่นั่นมีธารน้ำตกแห่งหนึ่ง มีธารน้ำตื้นๆ สายหนึ่งวกเวียนผ่านที่ราบซึ่งเราต้องลุยข้ามไปถึงสามครั้งน้ำลึกถึงเอว ที่พลีมีศาลาใหญ่ซึ่งสร้างไว้สำหรับพระเจ้ากรุงสยามมาประทับ และในบริเวณนั้นก็มีไร่กาแฟ ไร่กล้วยของกรมท่า จากนั้นเองเราได้เข้าสู่ป่า และในไม่ช้าก็ต้องไต่ขึ้นไปเรื่อยๆ จนทางเต็มไปด้วยหินถึงกับต้องลงจากหลังม้า ไปไต่ไม่มากนักก็พบธารน้ำตกซึ่งไม่สูงมากนักอยู่ตรงข้ามกับศาลาเล็กๆ และพระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเมื่อห้าปีก่อน^๕ ป่าบริเวณนี้หนาแน่นและต้นไม้บางต้นก็สูงเสียดสือเกินเพิร์นสายพันธุ์ต่างๆ มีอยู่มากมาย และมีกล้วยไม้ทั้งประเภทที่ขึ้นบนดินและที่เกาะอยู่บนต้นไม้ ชาวพม่าที่จงรักภักดีต่อเราได้นำเอามะพร้าวสดและน้ำมะพร้าวมาให้ซึ่งทำให้สดชื่นจริงๆ กับลิ้นจี่และลูกมะไฟ พวกเราพักเพียงเล็กน้อยก่อนออกสำรวจ ที่นี่มีทางยาวพอสมควรซึ่งดูเหมือนจะผ่านป่าไปยังด้านขวาของธารน้ำตก ชะนีมีอยู่มากมายส่งเสียงร้องอย่างประหลาด จบลงคล้ายๆ กับเสียงผุดของน้ำ การขี่ม้าตอนขาไปใช้เวลาสองชั่วโมงครึ่ง ส่วนตอนขากลับใช้เวลาสามชั่วโมง เพราะต้องพักค่อนข้างมาก ตอนขากลับได้ชุดเอวาราของต้นไม้ชนิดหนึ่ง ได้เห็นต้นตะแบกจำนวนมากซึ่งดูเหมือนกับต้นอินทนิลใหญ่

^๔ น่าจะกล่าวถึงคำว่า พลี ซึ่งก็คือ น้ำตกพลี

^๕ น่าจะหมายถึง อลังการณเจดีย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้สร้างขึ้นในการเสด็จยัง น้ำตกพลี เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๙ และใน พ.ศ.๒๔๒๓ ทรงเสด็จน้ำตกพลีอีกครั้งและทรงพระราชทานนามเจดีย์ให้ใหม่ว่า จุลศิริจุมภฏเจดีย์

ตอนบ่ายมีชาวจีนชื่อพระพิสิทธิ์มาเยี่ยม เขาเกี่ยวข้องกับคดีความที่บาทหลวงฝรั่งเศสที่นั่นได้เข้ามาแทรกแซง และได้จับเอาชาวสยามไปหลายคน

ได้ไปพบบาทหลวงฝรั่งเศสผู้นั้นซึ่งชื่อว่า แกงทรี (Quintrie) และเพื่อนเก่าแก่ของเขาชื่อ รองแซง (Ransaing) ซึ่งอยู่ที่นั่นมาแล้วถึงห้าสิบปี ได้สนทนากันถึงเรื่องต่างๆ ไป

หลังอาหารเย็น ท่านปลัดเจ้าขาว (Chao Kao) และผู้ร่วมงาน เจ้าขาวมีอัธยาศัยดีได้เชื้อเชิญเราให้ไปปิ่นเขาสระบาปหรือไม่ก็ไปล่าสัตว์กันสักตั้งหนึ่งหรือไม่ก็ไปที่เขาพลอยแหวน (Ploi Wen) ถ้าหากว่าเรายังมีเวลาพอ ก่อนจะกลับกรุงเทพ หลังจากที่ได้ไปดูเขา Tokup และเขาพระบาท

วันที่ ๒๒ เมษายน เวลา ๖.๐๐ น. วัดบารอมิเตอร์ได้ ๒๙.๗๘

วัดอุณหภูมิได้ ๗๘

ออกเดินทางตอน ๗.๓๐ น.เดินไปประมาณเกือบไมล์ก็ถึงศาลาเล็กๆ ซึ่งอยู่นอกเมือง มีม้าแกลบและเกวียนสองเล่มรอเราอยู่ เกวียนพวกนี้มีพื้นดินสำหรับใส่สัมภาระ และสูงเพียงสามฟุตระหว่างที่นั่งกับหลังคาคุ้มผู้เดินทาง เราได้จ้างเกวียนเทียมควายเปิดประตูสำหรับสัมภาระส่วนกิน ภูมิประเทศเป็นพื้นราบ เป็นป่าไม้อุดมสมบูรณ์ บางครั้งเส้นทางก็ตัดข้ามทางระหว่างแนวป่าที่มีกอไผ่อยู่สองข้างทาง บางครั้งก็ผ่านป่าไม้หนาแน่น และบางทีก็ไปถึงที่โล่งที่เป็นพื้นทราย ตรงกลางที่โล่งนั้นเป็นหนองน้ำที่แห้งหมดแล้ว ส่วนขอบที่โล่งนั้นก็เป้นชายป่า หลังจากออกจากจันทบูรณไปได้ประมาณชั่วโมงครึ่ง พวกเราได้เดินทางไปจนกระทั่งถึงศาลาที่จะพักมีพักแหล่ และหลังจากนั้นก็ขี่ม้าแกลบ เมื่อเวลา ๑๓.๓๐ น. ก็ไปถึงธารน้ำที่พื้นเป็นทราย และได้พักกันประมาณชั่วโมงหนึ่ง มีต้นไม้ที่สูงมากๆ ซึ่งเขาเอาน้ำมันได้โดยอดลิกเข้าไปในรูในตัวต้นไม้สูงห่างพื้นดินประมาณหนึ่งฟุต แล้วก็จุดไฟที่ตรงรอยเจาะเป็นรู

มีดอกไม้จากต้นไม้พุ่มเพียงไม่กี่ประเภท มีไม้พุ่มเตี้ยๆ สามชนิด มีดอกสีขาว เป็นดอกเดี่ยวสีเหลือง เมื่อผ่านเข้าไปในป่าซึ่งต้นไม้เล็กลง ได้พบที่โล่งที่เขาได้ปลูกต้นพริกไทยไว้ ได้พบต้นอินทนิลหลายต้น พบต้นไม้ประเภทหนึ่งซึ่งดอกสี

ชาวขนาดใหญ่และมีใบคล้ายกับต้นเกาลัดสเปน ต้นไม้อีกพันธุ์หนึ่งมีดอกสีเหลืองเป็นรูปปากแตร เดินข้ามทุ่งนาและที่โล่งเขียวขจีกลางป่าใกล้เชิงเขาพระบาท ที่นั่นมีกล้วยไม้มาก ได้ไปถึงวัดแห่งหนึ่ง เราเลี้ยวขวาไปยังศาลา ที่ศาลานี้เราจะพักค้างคืน พวกเกวียนเทียมวัวและเกวียนเทียมควายได้ทยอยมาถึงทันที ศาลาเป็นเพิงไม้ที่เปิดโล่ง มีพื้นสูงสี่ฟุต ทางด้านหน้ามีระเบียงลาดลงมา ด้านหลังศาลาเป็นธารน้ำตื้นๆ ซึ่งเราได้ใช้เป็นที่อาบชำระร่างกาย หลังจากได้พักแล้ว พวกเราก็ออกไปหากกล้วยไม้ด้วยกัน ได้มาสองสามพันธุ์ นอกเหนือไปจากเฟิร์นต่างๆ บารอมิเตอร์วัดได้ ๒๙.๘๒

วันที่ ๒๓ เมษายน เวลา ๕.๐๐ น. บารอมิเตอร์วัดได้ ๒๙.๘๐

อุณหภูมิจำ ๓๖

ไม่มียุ่งเมื่อคืนนี้ และลมพัดเพียงอ่อนๆ มีฝนโปรยปราย ออกเดินทางเพื่อปิ่นเขาเวลา ๕.๔๕ น. ข้ามธารน้ำ เดินระยะสั้นๆ ไปบนพื้นราบจนไปพบธารน้ำอีกสายหนึ่ง ซึ่งดูเหมือนจะเป็นส่วนต้นของธารน้ำเดียวกัน จากนั้นก็เริ่มค่อยๆ ปีนขึ้นไปด้านข้างของหุบเขาซึ่งแยกเขาพระบาทออกจากภูเขาซึ่งอยู่ติดกันไปทางตะวันตก ไม่ชำนาญทางก็เริ่มชันมากขึ้น ป่านั้นหิบบลอดทาง หลังจากเดินและไต่เขาไปหนึ่งชั่วโมง ได้หยุดดื่มน้ำ เห็นดอกไม้สีแดงสดอยู่ที่พื้นดินคล้ายกับต้นพุทธรักษา ทางก็ยังคงสูงขึ้น ในที่สุดเราก็ได้เลี้ยวไปทางขวาตามขอบเขาได้ประมาณหนึ่ง ร้อยหลา จากนั้นก็ปีนทางซึ่งชันมากไปสู่จุดที่สูงที่สุด ที่ตรงนี้เป็นหินล้อมรอบด้วยต้นไม้ และปกคลุมด้วยเฟิร์น กล้วยไม้และตะไคร้ เป็นจุดซึ่งทำให้มองเห็นภาพอันสวยงามยิ่งของยอดเขาซึ่งอยู่ห่างออกไปประมาณสิบไมล์ และเป็นเขาซึ่งในแผนที่บอกว่าสูงกว่าหกพันฟุต บารอมิเตอร์วัดได้ ๒๖.๔๓ เมื่อไต่ลงมาทางทิศใต้ช่วงสั้นๆ เราได้พบกับแผ่นหินแกรนิตขนาดมหึมา (เป็นหินที่มีปริมาณผลึกของแร่ควอร์ตซ์ และมีฟิวซุรชะ) กองทับกันอยู่ และอีกครั้งหนึ่งเมื่อลงเขาพระบาทมาอีกไม่กี่ฟุต ได้พบรอยหน้าหินขนาดใหญ่ ที่ยกขึ้นมาอันเป็นที่ซึ่งเกิดหินขนาดใหญ่ขึ้นมา บารอมิเตอร์วัดได้ ๒๖.๔๓ อุณหภูมิจำ ๓๖

เมื่ออ้อมไปด้านซ้ายหรือด้านทิศใต้ เราได้เห็นภาพที่ราบซึ่งแผ่ไปถึงทะเลผ่านจากจันทบูรณไป และด้านซ้ายและขวาของมันเป็นบริเวณปากน้ำที่คดเคี้ยวและกว้าง และได้เห็นเกาะช้างในทะเล โบสถ์ของจันทบูรณอยู่ทางทิศตะวันตก

เฉียงใต้ และมองเห็นเขาสะพานซึ่งดูสูงน้อยกว่าเขาที่เรายืนอยู่ เนินเขาอื่นๆ อีกสองสามลูกมองเห็นอยู่ใกล้ทางด้านขวา ที่ขอบป่าด้านล่าง เรามองเห็นที่โล่งกว้างพร้อมกับหมู่บ้านของชาวซองและศาลาที่เราพัก ใต้ก้อนหินใหญ่นั้นเป็นถ้ำซึ่งคนลัก ๑๐๐ คนอาจนอนกันได้สบาย แต่มันสูงจากพื้นถึงเพดานไม่ถึง ๔ ฟุตดี มีดอกไม้สีเหลืองเล็กๆ ชวนให้อยากรู้อยากเห็นมีใบสีขาวเพียงสองหรือสามใบที่ปลายก้านด้านบนพุ่มไม้เล็กๆ

ลงจากยอดเขาเมื่อเวลา ๑๒.๐๐ น. และกลับมาถึงเมื่อเวลาบ่ายสองโมง ๑๐ นาที ฝนตกตลอดเวลามาตั้งแต่ ๑๒.๓๐ ถึงบ่ายสี่โมงครึ่ง

หมู่บ้านซึ่งเรียกว่า บ้านพลวง เป็นที่อาศัยของชาวซองห้าคน พวกนี้เป็นชนชาติดั้งเดิมซึ่งมีสติปัญญาว่าพวกชาวสยามและหลายคนมีผมหยิก รูปร่างหน้าตาแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากคนไทย พูดภาษาของตนเอง ซึ่งไม่ได้เป็นคำโดดเสียทีเดียว หากมีสำเนียงหนักด้วยความช่วยเหลือจากคนฝรั่งเศสทำให้ได้บัญชีคำจำนวนหนึ่งมาไม่ใหญ่โตนัก คำบางคำเนื่องจากเป็นคำยืม จึงไม่แตกต่างจากคำไทยเลย

วันที่ ๒๔ เมษายน วัดบารอมิเตอร์ได้ ๒๓.๗๘ อุณหภูมิ ๗๒

ออกเดินเท้ากันตั้งแต่อีก ๒๐ นาทีก่อน ๗ โมงเช้าและค่อยๆ กะปลกกะเปลี้ยกันไป ได้กล้วยไม้อยู่หลายพันธุ์ เป็นสีขาวสองพันธุ์ มีกลิ่นหอมชื่นใจ พันธุ์หนึ่งเป็นสีม่วงอมชมพู จนมาถึงบ้านขนุนบนฝั่งคลอง Tomai อันเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำจันทบูรณ์ เมื่อเวลา ๑๐.๐๐ น. บริเวณนี้เป็นไร่พริกไทย เราพักกันและรับประทานผลไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขนุน เนื้อของมันมีรสหวาน สีเหลืองและเหนียวหุ้มเมล็ดสีดำอยู่ในเปลือกที่เป็นเยื่อแข็งกินไม่ได้ มีน้ำผลไม้ขาวขุ่นๆ ไหลจากตรงกลาง กลิ่นขนุนไม่แรงนัก ตรงนั้นและตรงนี้ในป่ามีรังมดขนาดใหญ่ผิดปกติ สีคล้ายดินเหนียวแดงอ่อน บางรังอยู่สูงถึง ๑๐ ฟุต แล้วเราก็มายังศาลาที่พักแล้วแห่งหนึ่งเมื่อเวลาเที่ยง ๑๐ นาที พักกันอยู่ครึ่งชั่วโมง กลับมาถึงที่พักเวลาบ่ายสองโมง ๑ นาที สัมภาระมาถึงที่หลัง เกรียนหลังหนึ่งเสียหายอยู่กลางทาง

หม่องเก็ง หัวหน้าคนงานชาวพม่าที่เหมืองได้มาพบ พวกแรงงานเหมืองประกอบด้วยชาวพม่าเอง ปะหล่อง (Para) ตองซู้ และเงี้ยว มีชาวญวนซึ่งมิใช่

เป็นคนเข้ารีตในอาณาจักรฝรั่งเศสอยู่บ้าง พวกเขามีสวนผลไม้และไร่นา ทำอากร
เหล้าและฝิ่น มีอยู่ ๑๐ คนกระมังที่มีภรรยาเป็นพวกพม่าและประมาณ ๖๐ คน มี
ภรรยาเป็นญวน คนงานทั้งหมดมีรวม ๘๐๐ คน หม่อมแก้งมาอยู่ที่นี่ได้กว่า ๑๗ ปี
แล้ว แต่ที่นี่ประชากรไม่แน่นอนเนื่องจากไม่ได้มีหนังสือเดินทางอย่างถูกต้อง ท่าน
ปลัดกล่าวว่า นี่เป็นเรื่องที่ทำให้ไม่สะดวก เมื่อเกิดขึ้นให้เขาตัดสินใจ เนื่องจากพวก
เขาต้องไปที่กรุงเทพเพื่อขอหนังสือเดินทางจากตัวแทนซึ่งกรมท่าต้องเข้ามาดูแล
ด้วย และทำให้เสียเวลาไปหลายวันกว่าจะเรียบร้อย ท่านปลัดเสนอว่า ข้าพเจ้า
ควรให้อำนาจหม่อมแก้งเป็นผู้ชี้สถานภาพเรื่องเชื้อชาติ ซึ่งข้าพเจ้าบอกว่าอยู่
นอกเหนืออำนาจหน้าที่ของข้าพเจ้า เขาได้พูดในภายหลังว่า เขามักเชื่อคำให้การ
ของหม่อมแก้งว่า คู่ความในคดีต่างชาติเป็นชาติอะไร

หม่อมแก้งนำบุษราคัม ๓ เม็ดและกล่องเครื่องเงินพม่ากล่องหนึ่งมาให้เป็น
ของกำนัล

จากประจิมไปถึงเหมืองใช้เวลา ๖ วัน

จากเหมืองไปพระตะบองใช้เวลา ๔ วัน

จากเหมืองไปจันทบูรณใช้เวลา ๓ วัน

ที่เหมืองมีพระภิกษุพม่า ๓ รูป และวัดแห่งหนึ่งกำลังจะสร้างเสร็จที่นั่นใน
เร็ววันนี้

ที่จันทบูรณมีชาวพม่าที่แต่งงานแล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ ๒๓ คน

ท่านปลัดมาเยี่ยมในตอนเย็น เขาบอกว่า เจ้าชาวไช้ขึ้นหลังจากกลับบ้าน
เมื่อเย็นวานนี้ รู้สึกชอบท่านปลัดมากและเชื่อเชิญให้ไปพบที่กรุงเทพ หากครั้ง
หน้าเขาไปที่นั่น

หม่อมงู (Mong Ngou) ซึ่งเป็นนายอำเภอพม่าที่จันทบูรณเป็นผู้ที่พาพวกเรา
ไปขึ้นเขาพระบาท เป็นคนที่ได้ชื่อว่าเป็นคนดีมากๆ

วันที่ ๒๕ เมษายน ใช้เวลาช่วงเช้าศึกษาเรื่องทางพฤกษศาสตร์อย่างได้เรื่องได้
ราว ท่านปลัดได้ส่งชะนีสีเทา หน้าและหูสีดำตัวหนึ่งมาให้พร้อมกับกล้วยไม้
จำนวนหนึ่ง ส่วนเจ้าชาวไช้ได้นำเม่นและตัวนิ่มที่ตายแล้วตัวหนึ่งมาให้ เจ้าสองสิ่ง

สุดท้ายได้ยกให้แก่เจ้าของบ้าน ได้ซื้อเสื้อในราคาตั้งแต่ ๖ บาทลงมาถึง ๒ สตางค์ขึ้นอยู่กับขนาด กัปตันบัดแมน (Butman) แห่งเรือ S.S. “Dicky” ได้มาหาเรา จัดแจงกันว่าเขาจะออกเรือกับเราในเวลาห้าทุ่มคืนนี้ กินข้าวเย็นกับพวก บาทหลวงฝรั่งเศส หลวงพ่อซาลมอน (Pere Salmon) จากบ้านจันทร์ใกล้กับราชบุรีได้มาร่วมด้วย แล้วก็ยังมีกุสตาฟ มูนีย์ (Gustave Muney) ชาวสวิสจากเมืองโลซาน ผู้ซึ่งคุยว่ามาอยู่ในอินเดียตั้งร่วม ๓๐ ปีแล้ว และได้มาที่นี่ด้วยความอยากรู้อยากเห็น นับว่าเป็นอาหารที่เย็นอร่อยเนื่องจากต้องทนกระแสน้ำเลยเสียเวลาไป ๓ ชั่วโมงกว่าจะไปถึงเรือกลไฟ ทั้งนี้ไม่นับเวลาอีกครึ่งชั่วโมงที่ล้าลาทำนปลัด มองเห็นเขาพลอยแหวน อันเป็นที่เขาชุดหาโกเมน (Garnet) และอัญมณีต่างๆ ได้มาในบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำจันทบูรณ

พื้นที่เพาะปลูกกาแฟและพริกไทยอยู่ใกล้ๆ ก่อนหน้านี้วังหน้าได้เคยมีเอกสิทธิ์ในเรื่องพริกไทย และนายอากรของพระองค์ก็รับซื้อทั้งหมดในราคาหาบ (๖๐.๔๘ กิโลกรัม) ละ ๗ บาทเอกสิทธิ์นี้ได้ถูกยกเลิกไป เขาวางกันว่าเป็นด้วยพวก บาทหลวงฝรั่งเศสเป็นตัวการ ตอนนี้ผู้ผลิตก็ขายได้ถึงหาบละ ๒๕ ถึง ๓๐ บาท เงินทุนที่ต้องใช้สำหรับเริ่มต้นทำไร่พริกไทยก็ตกราว ๔๐ บาท ในเวลา ๔ ปีจะให้ผลผลิต ๒๐ ถึง ๒๕ หาบ ไร่พริกไทยต้องการน้ำมาก ในขณะนี้ สำหรับกาแฟแล้วยังผลิตกันเพียงเล็กน้อยประมาณปีละ ๒๐ หาบเท่านั้น แต่คุณภาพดีมาก

วันที่ ๒๖ เมษายน การเดินทางเป็นไปอย่างราบรื่นจนกระทั่งมาถึงสันดอนปากน้ำ เมื่อเข้ามาก็มีลมกระโชกหนัก ความชื้นของเมฆที่ทอดยาวเป็นประตูดังน่ากลัวนัก ข้างหลังเราคงเป็นฝนที่ตกลงมาท่าใหญ่ สายลมอ่อนที่พัดมาจากทางเหนือลงไปตามแม่น้ำเยือกเย็น กลับมาถึงเมื่อเวลาเที่ยงคืน หลังเดินทางมาตลอด ๒๔ ชั่วโมงติดต่อกันในเรือ Dicky ซึ่งเคลื่อนที่ลงได้อย่างช้าและใช้ไม้พินเป็นเชื้อเพลิงพลังงานเท่านั้น

สิงหาคม ท่องเที่ยวไปยังแม่น้ำบางปะกงกับนาย เอช เอส ฮอลล์เลตต์ (H.S. Hallett) และพระเทพพลู (Phra Tep Palu)

วันที่ ๑ สิงหาคม ออกจากกรุงเทพ เมื่อเวลา ๕.๐๐ น. ในเรือกลไฟของพระเทพพลู ล่องลอยตามกระแสน้ำไปถึงปากน้ำ ๗.๐๐ น. ตอนเรือข้ามไปยังปากน้ำเรือโยกเยกเหลือเกิน เพราะมีลมกระโชกเมื่อวานนี้ มองเห็นเนินเขาบางปลาสร้อย

(ชลบุรี) ได้ทันทีเมื่อเราเล่นออกจากปากแม่น้ำ ระหว่างนั้นเองได้พบเรือลำหนึ่ง ซึ่งแล่นเข้าและเสากระโดงเสียหายจากพายุเมื่อคืนวานนี้

หลังจากเข้าปากแม่น้ำแล้ว ได้ผ่านหมู่บ้านขนาดใหญ่หมู่บ้านเดียวของบางปะกงอยู่ทางด้านซ้ายมือ มีการซื้อขายเนื้อหอยนางรมกันอย่างมากมาย หอยจำพวกนี้เขาดักจับบนไม้ที่ปักลงบนพื้นที่ราบเรียบของสองฝั่งแม่น้ำตรงทางเข้าแม่น้ำและรวบรวมเอาไปขายยังตลาดที่บางปลาสร้อย แม่น้ำนี้สุดเคี้ยวคด เนินเขาของบางปะกงปรากฏอยู่ทางซ้ายบ้างทางขวาบ้าง ลัดเขาดินนั้นเป็นคลองที่พวกคนตัดไม้ทำขึ้นเมื่อ ๓ หรือ ๔ ปีก่อนและต่อมาขายออกด้วยแรงของกระแสน้ำ มันมีผลยืดช่วงเวลาที่น้ำที่โรงไม้จะเต็มเป็นเกลือกจากเดิมเดือนหนึ่งเป็นห้าเดือน เราไปถึงโรงสีเมื่อราวบ่ายสามโมงและได้ขึ้นบกเพื่อรับประทานอาหารเย็น กว่าจะออกเดินทางอีกทีหนึ่งก็ราวสี่ทุ่ม โรงสีเหล่านี้สร้างขึ้นเมื่อราว ๑๐ ปีก่อนโดยมีพระเทพพลูครั้งยังเป็นนายสินเป็นผู้จัดการ ส่วนเจ้าของตอนนั้นเป็นชาวยุโรปชาติต่างๆ ภายหลังเหลือเพียงนายสิน มิสเตอร์ ยุคเกอร์ (Jucker) และ มิสเตอร์วินเซอร์ ต่อมานายสินก็ซื้อหุ้นจากพวกเขาทั้งหมด เขาบอกเราด้วยความกระหึ่มว่า สองคนนั้นต้องการกำจัดเขาออกไปแต่กลับเป็นฝ่ายสูญเสียประโยชน์อย่างหนัก และยังเล่าให้ฟังว่าเขาหาเงินมาซื้อหุ้นส่วนของเขาได้อย่างไร

วันที่ ๒ สิงหาคม เรือกลไฟล่องขึ้นแม่น้ำ ตื่นขึ้นมาตอน ๖ โมงเช้า พบว่าแม่น้ำแคบมาก ระหว่างแนวผืนนา และฝั่งสีเขียวขจีตรงนั้นตรงนี้ มีบ้านอยู่ในกลางต้นไม้ที่หนาแน่น รังนกกระจาบท้อยลงมาจากต้นไม้ ความสูงของรังที่นกสร้างบ่งบอกถึงระดับที่น้ำท่วมถึงในช่วงปีน้ำหลาก พระเทพพลูล่าว่า มีพื้นที่ทำเกษตรกรรมได้ของสยามเพียง ๑ ใน ๒๐ เท่านั้นที่ถากไถทำประโยชน์กัน คนคนหนึ่งกับควายสองตัวสามารถปลูกข้าวได้ ๓๒ เอเคอร์* แต่แรงงานของเขาเพียงคนเดียวไม่เพียงพอที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิตเมื่อข้าวออกรวง

แล้วเราก็ก้าวมาถึงปะจิมหรือที่เรียกกันอย่างเป็นทางการว่า ปราจีนบุรี เมื่อราว ๑๐ โมงเช้า เราได้ไปเยี่ยมเจ้าเมืองซึ่งมีผมสีดำแล้วและอายุราว ๕๕ ปี เขาบอกว่ายังไม่ได้รับจดหมายที่พระเทพพลูได้ส่งมาจากกรุงเทพฯ เมื่อ ๕ วันก่อน

* ประมาณ ๘๐ ไร่เศษ

หน้านี้เพื่อแจ้งเรื่องการจะมาถึงของพวกเรา และขอให้เตรียมเรือที่จะนำเราไปทำ
 ตูม เห็นได้ชัดว่าพระเทพพลูไม่เชื่อคำปฏิเสชนี้ เราจึงขอให้เขาหาเรือให้เราลำหนึ่ง
 จากนั้นเราก็ล่องขึ้นไปอีกเล็กน้อยเพื่อเยี่ยมชมบ้านที่ทรุดโทรมแล้วของพระปริชา
 กลการ โคมระย้าแก้วยังคงห้อยอยู่อย่างที่เคยเป็น แต่หลังเรือนเป็นรูทั่วไป พื้น
 เรือนมีขี้ตุ๊กแตกกอยู่เป็นแห่งๆ เราเดินไปยังอาคารที่เขาเอาหินเขี้ยวแก้วหนุมาน
 จากเมืองทองที่กบินทร์มาตีแตกและบดก่อนที่เครื่องจักรจะถูกย้ายไปที่เหมือง
 ตอนนี้อาคารเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่ใช้เป็นที่เก็บสายโทรเลขส่วนที่เกิน อาคารก่อ
 อิฐที่ปิดมิดเป็นชั้นสร้างอย่างแน่นหนา ปิด ล้อมบริเวณทั้งหมดไว้ และอยู่ใน
 ความดูแลของผู้ดูแลที่ปล่อยให้มันเสื่อมทรุดและเสื่อมโทรม จากปากคำของ
 พระเทพพลู พระปริชากลการซึ่งแต่งงานกับแฟนนี น็อกซ์ (Fanny Knox) เป็นคนที่
 เฉลียวฉลาดมากเกินกว่าคนทั่วไป และเป็นหนึ่งในพระสหายของพระเจ้ากรุง
 สยาม แต่ไปทำให้ตระกูลของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอิจฉา ช่างโชคร้ายเสีย
 จริง เขาทำผิดเรื่องการฉ้อราษฎร์ แต่ความผิดที่ทำให้เขาถูกประหารชีวิตเป็นเรื่อง
 มาจากการฆ่าชายผู้หนึ่งโดยไม่เจตนา ชายผู้นั้นปฏิเสธที่จะเอาก้อนหินออกจาก
 แม่น้ำ พระปริชากลการเลยให้กดหัวชายผู้นั้นอยู่ใต้น้ำราวหนึ่งหรือสองนาทีก่อน
 พระปริชายอมให้เขาโผล่ขึ้นมา เขาก็เสียชีวิตแล้ว เราออกเดินทางอีกครั้งหนึ่ง
 เมื่อเวลา ๑๒.๑๕ น. ด้วยเรือลากโยงของเจ้าเมือง ผังน้ำค่อยๆ สูงขึ้น และ
 บางครั้งก็หักเลี้ยวอย่างกะทันหัน ก้อนหินตั้งขวางอยู่ในธารน้ำ เพราะหินเหล่านี้
 ถูกชะตอกมาจากฝั่ง มองไกลข้ามฝั่งแม่น้ำออกไปเห็นเนินเขาของนครนายกอยู่
 สุดๆ สองฝั่งไม่ค่อยมีต้นไม้สัก มีร่องรอยให้เห็นว่าเมื่อเร็วๆ นี้ น้ำได้ขึ้นสูง ๓ หรือ
 ๔ ฟุต ไปถึงท่าตูมเวลา ๔.๔๕ น. ถัดนี้ไปแม่น้ำแปรเร็วซึ่งน้ำสูงถึง ๖ ฟุต ก็ไปอีก
 ไม่นาน ราษฎรที่นี่เป็นชาวเขมรที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้กวาดต้อนมา เมื่อครั้ง
 เป็นแม่ทัพ ใน ค.ศ. ๑๘๓๕ ไปช่วยชาวกำมพูชาจากการกดขี่ของพวกญวน ราษฎร
 เหล่านี้มีริมฝีปากสีม่วงอ่อนๆ ผมหยิกกว่าชาวสยามเล็กน้อย และมีผิวคล้ำกับ
 ผิวพรรณหยาบกร้าน พื้นที่หลังหมู่บ้านเป็นป่ารก แต่ก็มีนาข้าวอยู่ในบริเวณ
 ใกล้เคียง เราได้ออกเดินทางเมื่อเวลา ๑๒.๓๐ น. ในเรือนแพที่ขอยืมจากแม่มา
 ของกำนันผู้เสียชีวิตแล้ว มันเป็นเรือนแพเล็กๆ และแทบจะนอนในท่าเปียกกัน
 ไม่ได้

วันที่ ๓ สิงหาคม ผ่านแก่งแคบๆ ที่พระปรีชาได้ตัดทางไว้ ซึ่งเต็มไปด้วยโคลน เพราะทั้งสองข้างกระแสน้ำซัดเข้ามา เมื่อเวลา ๖.๔๕ น. เราไปถึงแพรงแม่น้ำใต้ เมืองกบินทร์ตรงที่เรียกกันว่า “ปากน้ำ” จวนเจ้าเมืองอยู่ไกลออกไปอีก ๒ ไมล์ เราเข้าสาขาแม่น้ำทางด้านซ้ายที่เรียกว่า “แควน้อย” ไปได้ประมาณไมล์ครึ่ง ถึงจุดที่สายโทรเลขข้ามแม่น้ำ และเป็นปลายทางของสายรถไฟที่แต่ก่อนรับหินเขี้ยว แก้วหนุมานไปปะจิม เมื่อขึ้นฝั่งแล้ว พื้นที่ลาดจากฝั่งซึ่งสูงประมาณ ๒๐ ฟุต ส่วนนี้ของเส้นทางรถไฟยังอยู่ในสภาพดี และตุ้รถตู้หนึ่งก็ยังอยู่ที่นั่น ระยะห่างจากนี้ถึงเหมืองราว ๑๐ ไมล์ พื้นที่ถัดจากนั้นไปอยู่ในสภาพทรุดโทรม เนื่องจากตุ้รถนอนได้ถูกนำไปแล้ว มีเรือขนาดใหญ่จำนวนมากทอดสมออยู่ที่นั่น ส่วนแควใหญ่ไหลมาจากเนินเขาหลังเมืองจันทบูรณ์ เราออกเดินทางอีกครั้งหนึ่งเมื่อ ๙.๒๕ น. และกลับมาถึงเรือกลไฟเมื่อ ๐๑.๓๐ น. พบรังผึ้งป่าอยู่หลายที่ นกโมนา (Mind) เป็นนกท้องถิ่นที่นี่ ต้นไม้ยางและต้นอินทนิลก็เห็นบ่อย เรามองเห็นทิวเขาหลังเมืองนครนายกได้ดีกว่าเมื่อวานนี้ ที่ใกล้ที่สุดจากที่เราอยู่คือ เขาเขียว ถัดไปเป็นเขาจักจั่น ส่วนที่เห็นสูงที่สุดคือ เขาลม เรือของพระเทพพลูสามารถขึ้นไปตามแม่น้ำนครนายกถึงบางโอ และจากที่นั่นต้องไปในเรือโยงอีก ๔ ชั่วโมงจึงจะถึงจวนของเจ้าเมืองนครนายก เรากลับมาถึงที่ปะจิมเมื่อเวลา ๔.๔๕ น. และขึ้นบกที่บ้อมที่สร้างขึ้นเมื่อ ๑๐ ปีก่อนเพื่อดูทิวทัศน์ของภูเขา ซึ่งอาจสูงถึง ๖,๐๐๐ ฟุตทางด้านตะวันตกสุดแล้วค่อยๆ ลาดลงทางตะวันออก เราได้เห็นเทือกเขา ๖ เทือกอยู่ติดกันไป ตรงกลางของบ้อมเป็นศาลเจ้ามีจารึกภาษาจีนอุทิศให้แก่ลี้ดงค์ ในรูปของเสาสูง ๕ ฟุต ข้างบนประดับตกแต่ง และมีรูปบางๆ ปักอยู่ในส่วนต่างๆ ข้างหน้าลี้ดงค์เป็นลี้ดงค์ของที่มีผู้มาถวายไว้เป็นสินบนและมีปลัดขิกไม้ยาวหลายนิ้ว เขานำเก้าอี้มาให้เรานั่งและท่านเจ้าเมืองก็ปรากฏกายขึ้นพร้อมกับท่านปลัด เขาได้ให้นักยุงตัวเล็กยังอ่อนอยู่ตัวหนึ่งกับนาถตัวหนึ่ง ซึ่งเจ้าตัวหลังนี้ต่อมาได้หนีไปในระหว่างกลับไปแปดริ้ว แล้วก็ยังให้ผักต่างๆ ด้วย หลังขึ้นเรือ ท่านเจ้าเมืองและปลัดได้ตามเรามาและอยู่ด้วยประมาณครึ่งชั่วโมง ในขณะนั้นได้มีชายลาวสองคนและหญิงลาวสองนางขับกล่อมอยู่พร้อมกับเสียงแคน แคนนั้นประกอบด้วยลำรวกเล็กๆ ๑๔ ลำซึ่งยาวไม่เท่ากัน แต่มีลำที่เจาะรูไว้เป่าห่างจากปลายด้านล่างราวสองฟุต แต่เนื่องจากแคนเสีย พวกเขาจึงได้แต่แสดงโดยมีแคนเพียงลำเดียว ช่วงจังหวะที่เว้นฟังดูเหมือนกับเป็นสเกลใหญ่ การแสดงเป็นเรื่องรำพันระหว่าง

ชายกับหญิง ฝ่ายแรกเกี่ยวพาราสีเธอเพื่อให้เป็นภรรยา ส่วนฝ่ายหญิงก็อดเอื้อนด้วยข้ออ้างต่างๆ ผู้แสดงคนที่สามเป็นผู้กำหนดจังหวะเวลาโดยการตบมือ ส่วนคนที่สี่เป็นคนเป่าแคน มีการยกไม้ยกมือกันมาก เป็นการให้จังหวะอย่างสม่ำเสมอ เพลงที่ขับร้องนั้นเริ่มต้นด้วยเสียงเอื้อน สูงและไม่กลมกลืนกัน เช่นเดียวกับการแสดงบางอย่างของญี่ปุ่นแล้วหลังจากนั้นเสียงก็จะลงระดับต่ำ คำพูดที่เปล่งออกมาเร็วและฟังถนัด แต่เดี๋ยวนี้ก็ปิดปากทำเสียงอย่างหนึ่งเสียงนาน คนตรีประกอบนั้นดูง่าย ๆ มีสลับเสียงแบบต่างๆ เจ้าเมืองปะจิม คือ พระยาอุทัยมนตรี เราออกมาตอนทุ่มหนึ่งและไปกันยังจวนเจ้าเมืองที่แปดริ้ว (ชื่อท่านคือ พระยาวิเศษ)

วันที่ ๔ สิงหาคม เวลา ๔.๐๐ น. ตอนเช้า ทอดสมออยู่ที่นั่น ผู้ขับร้องชายสองคนอยู่ในคุกที่ปะจิมด้วยข้อหาขโมยปศุสัตว์ ท่านเจ้าเมืองให้ปล่อยตัวออกมาเพื่อให้ความบันเทิงแก่เรา หนึ่งในสองคนนั้นเป็นลาวเวียงจันทร์ ปะจิมเป็นที่ซึ่งมีทั้งชาวสยาม ลาว และมีเขมรบ้าง มีชาวอินเดียนแก่ๆ คนหนึ่ง ซึ่งรับเอาทาสีคนหนึ่งของพระปรีชาเป็นภรรยาน้อย ผู้ซึ่งให้กำเนิดบุตรสองคน ข้าพเจ้าได้มอบหมายให้เขาออกไปหาหมีมาให้สักสองตัว เขาบอกว่าจะหาได้ในฤดูหน้า หมีมีอยู่หลายประเภทคือ หมีลิง หมีคน หมีหมา หลังรับประทานอาหารเช้ากันแต่เช้าตรู่ได้ไปเยี่ยมท่านเจ้าเมือง ซึ่งอาศัยอยู่ในป้อมที่สร้างอย่างเดียวกับที่ปะจิม ก่อด้วยอิฐและฉาบปูน มีเชิงเทินกว้างและประตูเข้า ๔ ประตู และยังเหมือนที่ปะจิม ตรงที่หามีปิ่นให้เห็นกันไม่ ยกเว้นปิ่นขนาด ๓๒ ปอนด์ตั้งอยู่บนรถ มีชาวพม่าคนหนึ่งเดินเตรไปเตрма ท่านเจ้าเมืองเล่าให้ฟังว่า ทั้งสองคนนี่คือ ผู้ที่รับเงินจำนวนหนึ่งของผู้ร้ายที่ขโมยควายของเขาไป โดยรับผ่านท่านไปเมื่อปีก่อน แต่ตอนนี้สองคนนี้ซึ่งหนึ่งในนั้นได้เปลี่ยนชื่อด้วยได้กลับมาเรียกร้องเงินอีก อ้างว่ายังไม่เคยได้รับไปเลย แต่ท่านเจ้าเมืองบอกว่ามีพยานที่ยืนยันว่าให้เงินไปจริง และยังมีใบรับด้วย ข้าพเจ้าแนะนำว่าท่านควรส่งเอกสารต่างๆ ไปกรุงเทพ ชายชราที่นำนิยามท่านนี้อายุได้ ๗๖ ปีแล้ว มีความเป็นสุขภาพบุรุษเหลือเกิน ครั้งหนึ่งเขาเคยพูดกับพระเทพพลูว่าเขาพร้อมที่จะสาบานว่าไม่เคยรับสินบนเลย พระเทพพลูตอบว่า “ ข้าพเจ้าก็พร้อมเสมอที่จะรับสักสาบานของท่าน แต่ท่านสาบานได้หรือไม่ว่า ภรรยาและครอบครัวของท่านไม่เคยรับสินบนจากใครเลย ” เจออย่างนี้เข้า ท่าน

เจ้าเมืองก็เฉยไป เจ้าเมืองปล่อยเรื่องหุ้มหมิ่มในการบริหารปกครองอยู่ในอำนาจของน้องชาย ผู้ซึ่งเป็นปลัดและอายุได้ ๓๕ ปีแล้ว ท่านสนใจแต่เพียงการเตรียมตนสำหรับโลกหน้าโดยการสร้างวัดแห่งหนึ่ง เขาชอบการไปล่าจระเข้มาก และเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยตนเอง เราไปถึงโรงสีเมื่อ ๐๙.๐๐ น. และหลังอาหารกลางวันก็ถือโอกาสงีบกันหลายชั่วโมง เวลาเย็นหมดไปกับการฟังการแสดงดนตรีของพวกลาว พระเทพพลูได้ขยายความคิดเรื่องเส้นทางรถไฟไปโคราชว่าควรไปทางใด ความคิดแรก คือ ควรใช้รางรถไฟที่กบินทร์ เส้นทางสายจากปะจิมตัดข้ามภูเขาไปโคราช แต่ตอนนี้เมื่อได้ทราบถึงความลำบากแล้ว เขาเห็นว่าควรสร้างอ้อมไปทางอรัญประเทศและศรีโสภณ ซึ่งจะทำให้เส้นทางไม่ห่างจากพระตะบองนัก

วันที่ ๕ สิงหาคม วันนี้ออกไปล่าจระเข้กันได้ลัดเขาดิน มีการเตรียมเหยื่อล่อไว้หลายวันแล้ว โดยใช้เบ็ดเป็นๆ มีแผ่นไม้ชิ้นหนึ่งผูกไว้ที่หลังมันแล้วผูกเชือกหวายเป็นล่อลอยอยู่บนทุ่งไม้ไผ่ ครั้นไปถึงสถานที่แล้ว พบว่าเหยื่อที่เตรียมไว้ทั้งสามตัวถูกขโมยไปเสียแล้ว และร่องรอยของจระเข้ทั้งหมดก็หายไปด้วย ทั้งผู้ล่าและท่านเจ้าเมืองได้ลงเรือ ๓ ลำออกตามหาและพยายามจะล่อให้จระเข้ขึ้นมาจากน้ำโดยใช้พุทธรักษา ซึ่งพระเทพพลูพูดอย่างขันๆ ว่า “สอนศีลให้จระเข้” เพื่อให้มันรู้สึกร้อนจนทนไม่ได้ขึ้นมา พวกเราหมดหวังและกลับมาที่โรงสี หลังรับประทานอาหารกลางวันท่ามกลางฝนที่ตกหนัก

วันที่ ๖ สิงหาคม ออกเดินทางเมื่อคืนนี้ตอนสี่ทุ่มในเรือกลไฟ ข้าพเจ้ารู้สึกตัวตื่นขึ้นเมื่อตอนตีสอง ขณะที่เรากำลังออกจากปากน้ำบางปะกง เมื่อเดินทางไปอีกหน่อย เรือก็กลับโยกเยกมากขึ้น เราออกจากฝั่งไปสู่น้ำอันสงบราบเรียบ แล้วทันใดนั้นน้ำก็กลับเป็นระลอกคลื่นอย่างหนัก พระเทพพลูสั่งให้คนหันหางเสือนำเรือเข้าที่ท่า ส่งผลให้เราเข้าใกล้ฝั่งมากขึ้น แล้วในที่สุดก็ติดอยู่ที่นั่น เมื่อราวอีกหนึ่งชั่วโมงก็จะสาบแล้ว โดยที่เรือกระแทกฝั่งเบาๆ น้ำทะเลลดลงเช่นเดียวกับกระแสน้ำ เมื่อสว่างแล้วพบว่าเราติดอยู่ก่อนถึงประภาคาร เนื่องจากนำเรือออกนอกเส้นทางซิดทางซ้ายมากเกินไป ได้ร้องเรียกเรือซึ่งบรรทุกไม้ไผ่มาเต็มลำของพวกประมงจีน ซึ่งกำลังนำไม้ไผ่ไปปักดักปลาในช่องน้ำลึกให้ช่วยเหลือ และได้แล่นเข้ามาถึงปากน้ำตอน ๑๐.๐๐ น. โดยที่ทั้งสัมภาระไว้ในเรือกลไฟได้มาขึ้นที่ท่าของ

ศุลกากรสถาน ซึ่งชาวโปรตุเกส ชื่อ เยซัส เป็นผู้ดูแล ได้พบกับเรือกลไฟของพระอมรวิสัยสรเดช หรือ นายโต ซึ่งได้ขนบรรดาสตรีของท่านไปดูเรือจับปลาในการเล่นทดลอง แล้วกลับเข้ามา ทำยที่สุด หลังจากการร่อยอย่างผิดหวังครั้งแล้วครั้งเล่า เรือแปดริ้วก็กลับมาถึงโดยไม่เสียหายอะไร เราจึงออกเดินทางเมื่อเวลาบ่ายสามโมงครึ่ง ผ่านเข้ามาทางปากลัดและกลับมาถึงสถานทูตเวลาห้าโมงเย็น

ค.ศ. ๑๘๘๕

วันที่ ๑๙ มีนาคม เรือถอนสมอแต่เช้าตรู่และแล่นลงไปทางใต้ผ่านเกาะลิซังถึงแหลมระยอง (Liant) เมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ขึ้นบกที่นั่นแล้วเดินไปตามถนนกว้าง ด้านหลังตรงที่ทำการโทรเลขสร้างขึ้น ไปถึงสถานที่ซึ่งเขาได้สร้างที่ทำการโทรเลข หลังจากนั้นก็ได้ออกเดินทางอีกครั้งหนึ่งเวลา ๕.๓๐ น. ตอนเย็น ไประยองเพื่อพบกับข้าราชการ เรือไปถึงที่นั่นเวลา ๓ ทุ่มและทอดสมอ แต่สมอไม่หนักพอ ทำให้เรือกลไฟขยับเขยื้อนเล็กน้อย

วันที่ ๒๐ มีนาคม ถอนสมอขึ้นเมื่อเวลา ๖ โมงเช้า แล้วเดินทางไปถึงจันทบุรี เวลาบ่ายโมง ริเชอริเออ (Richaueu) และข้าพเจ้าขึ้นบกทางด้านซ้ายของที่ทอดสมอ และเดินตรวจดูโรงทหาร และเดินเล่น พบว่ามีชายฝั่งทรายหลายแห่ง สลับกับทุ่งนา มีบ้านเรือนอยู่ในสวนมะพร้าว สวนกล้วย กับแปลงเป็นหย่อมๆ แผ่ไปตลอดจนถึงเขาสะพาน เจ้าสายได้ตั้งใจเดินทางไปจันทบูรณ พวกเราเดินทางตัดข้ามไปขึ้นเนินซึ่งมองลงไปเห็นหินรูปสิงห์ ที่ซึ่งริเชอริเออและข้าพเจ้ารับประทานอาหารเย็น วงดนตรีบรรเลงเพลงที่คัดเลือกมาจากการงานของ Faust, Lucia [di Lammermuir], Midsummer Night's dream, Martha และเพลงอื่นๆ มีกระท่อมแบบชนบท โต๊ะ เก้าอี้ ทัศนียภาพดี แผลงสร้างความลำบากรบกวน

วันที่ ๒๑ มีนาคม ออกเดินทางพร้อมเจ้าสายและริเชอริเออในเรือเพื่อไปเมืองจันทบูรณ ตอนนั้นกระแสน้ำลดระดับลงทำให้เราติดค้างอยู่หลายครั้งหลายครา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตรงทางเข้า แก่งเล็กๆ น้อยๆ ในแม่น้ำ ที่จันทบูรณได้สร้างเรือนง่าย ๆ ขึ้นหลังหนึ่งซึ่งเจ้าสายบอกว่ายากให้ข้าพเจ้าใช้ตามแต่ต้องการ เมื่อใดก็ตามที่ข้าพเจ้าอยากมาที่นี่ เจ้าเมืองซึ่งแต่ก่อนดำรงตำแหน่งพระยาชัยศรีธรรม

ศาล และเพื่อนเก่าแก่ของข้าพเจ้า คุณปลัดได้มาต้อนรับ ชาวพม่าซึ่งเป็นคนใน
 บังคับอังกฤษสักโหลหนึ่งเห็นจะได้พากันมาแสดงตน หลังอาหารกลางวันพวก
 เราทั้งหมดได้ขี่ม้าไปยังป้อมเก่าไปตามทางผ่านป่าไปยังที่สูงแห่งหนึ่งซึ่งเคยปลูก
 ปกคลุมด้วยพืชที่ปลูกเพื่อการค้าซึ่งผู้สำเร็จราชการคนก่อนได้ทำไว้ แต่ตอนนี้
 ส่วนใหญ่ถูกทิ้งร้างและปกคลุมไปด้วยหญ้าต้นเล็ก ๆ พื้นที่ตรงนี้เป็นเนินสูงสลับ
 ต่ำที่งดงามมองไปสุดสายตา พวกคนจีนกำลังกลับมาตั้งถิ่นฐานใหม่และกำลัง
 เริ่มปลูกอ้อย ซึ่งพวกเขานำมาหีบและต้มเคี้ยวในแบบดั้งเดิม พวกควายกำลังหา
 อาหารอยู่ที่กองขยะ พื้นดินเป็นดินแดง พวกเราขี่ม้าออกไปทางเขาพลอยแหวน
 และไปจนถึงวัด ที่นี้มีหนองน้ำอยู่ตรงไหล่เขา และยอดเขาแหลมสูง ๔๘๐ ฟุต
 เหนือระดับน้ำทะเล เป็นที่ตั้งของพระเจดีย์องค์หนึ่ง จากที่นั่นมองเห็นทัศนียภาพ
 ที่สวยงามโดยรอบและมองเห็นถึงทะเล ลงใต้ไปถึงปากน้ำตลอดจนคั้งน้ำต่างๆ
 ของแม่น้ำจันทบูรณและแควสาขาที่แยกออกไป ต่อจากนั้นเรา ลงเนินเขาไปสี่
 พระยา ซึ่งบริเวณนั้นสวยงามเหมือนดังภาพวาดบนเขาที่ค่อยๆ ลาดลงไปใกล้กับ
 ธารน้ำ ซึ่งไหลไปตกเหนือชะง่อนหินในฤดูฝน แต่ตอนนี้ค่อนข้างแห้ง ใต้ลงไปอีก
 เล็กน้อยในที่บริเวณที่ลาดต่ำคือ บางกะจะ ซึ่งมีถนน มีตลาดขนาดใหญ่ทีเดียว มี
 คนจีนอาศัยอยู่จำนวนหนึ่ง ตรงนี้มีธารน้ำต่อเชื่อมกับแม่น้ำสาขาที่กว้างใหญ่ของ
 แม่น้ำจันทบูรณ หลังจากนั้นอีก ๑๕ นาที ได้ผ่านป้อมใหญ่ ไม่มีคนอาศัยอยู่และ
 ไปยังบ้านของปลัดเมืองที่เมืองจันทบูรณใหม่ เราได้พักผ่อนที่นี้เล็กน้อยก่อนลงไป
 ที่ธารน้ำ ไม่เห็นวีแววของเรือกลไฟเลย จึงต้องอาศัยเรือของปลัดเมืองเพื่อไปยัง
 เรือของเรา ซึ่งในไม่ช้าเราก็พบมันอยู่ในแม่น้ำที่กว้างใหญ่ เดินทางกลับมาถึง
 กรุงเทพมหานครสองทุ่มครึ่ง ข้าพเจ้าเหนื่อยมากและรู้สึกมีไข้ การท่องเที่ยวในวันนี้ทำ
 ให้ได้ความคิดอย่างกว้างๆ เกี่ยวกับทรัพยากรของจังหวัดซึ่งต้องมีอยู่มากมาย
 ส่วนเจ้าสายเดินทางกลับไปเมืองจันทบูรณเก่า

วันที่ ๒๒ มีนาคม ริเชอริเออและข้าพเจ้าออกเดินทางโดยเรือเวลาประมาณ
 ๓.๓๐ น. ไปถึงที่สาขาหนึ่งของแม่น้ำฝั่งตรงข้ามกับแควของแม่น้ำบางกะจะ
 ลำธารนี้ไหลคดเคี้ยวมาก เราต้องติดขัดอยู่หลายครั้ง แต่ท้ายที่สุดก็สามารถลง
 ไปยังธารน้ำแคบๆ แห่งหนึ่งได้ แล้วก็จำต้องอาศัยเรือซึ่งถูกลากมาจากทางด้านหลัง
 ในไม่ช้าก็ไปถึงที่ศาลาริมขอบที่ราบในเวลา ๙.๐๐ น. ต้นไม้ที่เรียกว่าต้นเสม็ดนั้น

ใบที่แห้งแล้วไม่ร่วงลงมาซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับการทำหลังคาและฝาเรือน ศาลาที่เราพบเป็นศาลาที่ดี เรารับประทานอาหารเช้าได้กินสิ่งที่ดีทีเดียว ตอนประมาณ ๑๐.๐๐ น. ขึ้นหลังม้าขี่ม้าข้ามที่ราบผ่านเข้าไปในป่าแล้วต่อไปเรื่อยๆ ไปถึงน้ำตกพลัวที่ตีนเขา ความเร็วที่ไปเหมือนเดินไปเมื่อเวลา ๑๑.๓๐ น.

พุ่มไม้เต็มไปด้วยช่อดอกไม้สีชมพูอ่อน ต้นไม้ใหญ่ชนิดหนึ่งมีดอกสีเหลือง แยกเป็นห้ากลีบ ขนาดรัศมี ๕ นิ้ว มีเกสรตัวผู้และเกสรตัวเมียมากมายคล้ายกับ ต้นเกาลัดป่า นับตั้งแต่ปีที่แล้วมีกระท่อมและเรือนพักฤดูร้อนจำนวนหนึ่งสร้างขึ้นมากใกล้ๆ กับน้ำตกที่เป็นชั้น เส้นทางถนนก็ปรับปรุงให้ดีขึ้น พบว่ามีเจดีย์เล็กๆ ที่สร้างด้วยหินแกรนิตพร้อมทั้งคำจารึกบนกระดานหินอ่อน หินแกรนิตสีเทาหุ้มอยู่ทั่วไป พวกเรานอนพักอยู่จนถึง ๑๓.๒๐ น. หลังจากนั้นได้เดินไปที่เชิงเนินซึ่งเป็นที่ที่เดินได้ ขึ้นหลังม้าแกลบค่อยๆ ขี่ไปตามเชิงเขาจนกระทั่งไปเกือบถึงฝั่งตรงข้ามจันทบูรณ์ หลังจากนั้นไปเจอพื้นที่ราบซึ่งกันแม่น้ำไว้ตรงท่าขึ้นเหนือตัวเมือง กระท่อมเคลือบที่ภายในบ่อสำหรับริเชอริเออและตัวข้าพเจ้าเองเป็นของที่ทำอย่างประณีตในเคนมาร์กและกรุงเทพ ได้กินขนมหวานทำจากมะยมอร่อยมาก

วันที่ ๒๓ มีนาคม ใช้เวลาอยู่ที่จันทบูรณ์ ไม่ได้ทำอะไรนัก นอกจากเดินผ่านไป ในย่านชาวญวนที่อยู่ในสุดเขตทางตอนใต้ของเมือง บ้านของชาวญวนสกปรกมาก มีหมูที่เลี้ยงพอมโซ พวกเขาใช้เวลาไปกับการจับปลา ส่วนพวกผู้หญิงไม่กี่คนก็ยุ่งกับการทอเสื่อ

วันที่ ๒๕ มีนาคม ออกเดินทางเมื่อเวลา ๗.๓๐ น. ตอนเช้า ทั้งคณะเดินทางบนหลังม้า เส้นทางไปทางเดียวกับเขา Tokup จนถึงศาลาที่พำนัก ไปถึงที่นั่นโดยใช้เวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง ๑๕ นาที ด้วยการเดิน ต้นไม้ใหญ่ที่มีดอกสีเหลืองเหมือนที่พลัว ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า มะสัง ต้นไม้ใหญ่ที่ให้ยาง ชื่อว่า ฮียอง ดูสวยงามมากกำลังปกคลุมไปด้วยท่อนกริดยางสีแดง เป็นภาพชินตาพบเห็นอยู่ทั่วไป ภูเขาทางตะวันตกเฉียงเหนือของจันทบูรณ์ระดับความสูง ๒,๔๗๔ ฟุต คือเขาเกร็ด เราพักอยู่ที่นั่น ๙.๕๐ น. ออกเดินทางอีกครั้งหนึ่ง เริ่มรู้สึกถึงความร้อนและฝุ่น ทุกหนแห่งมองเห็นร่องรอยของน้ำท่วม อาจยกเว้นส่วนแรกของเส้นทางที่จะมาถึงตรงนี้ เมื่อถึงที่นี่เราได้เลี้ยวทางขวา เมื่อเวลา ๙.๔๕ น. ลุยข้ามแม่น้ำจันทบูรณ์ตรงระหว่างฝั่งทรายซึ่งมีกอไผ่ขึ้นเรียงรายไป ผู้สัญจรไปเดินทางใน

สยามก็คงจะพอใจกับการที่จะเอาชนะแม่น้ำและไม่ได้พบกับที่ข้ามบ่อยๆ ซึ่งย่อมต้องคิดว่าที่นี่จะไม่มีคนอาศัยอยู่ พวกของหลายคนจากบ้านขมุได้มาร่วมเดินทางกับเรา ผิวสีคล้า ผมหยิกเป็นลอน รูปร่างสมสัดส่วน ทำให้บอกได้ทันทีว่าเขาแตกต่างจากชาวสยาม หม่องงูขึ้นมาพบด้วย สวมแบบไทใหญ่ขนาดใหญ่พร้อมกับคนอื่นอีก ๔ – ๕ คน ซึ่งเป็นคนพม่า เวลา ๑๐.๑๒ น. หยุดพักใต้ต้นไม้ข้างนาข้าว ทางขวามองเห็นเนินเขาเตี้ยๆ อย่างชัดเจน ถัดจากนั้นมองเห็นส่วนหนึ่งของเขาสะพาน พวกเราได้ดื่มน้ำมะพร้าวและกินอ้อย ซึ่งเจ้าสายได้พยายามบอกเปลี่ยนมะพร้าวอย่างน่าขัน ครั้นถึงเวลา ๑๐.๔๕ น. ออกเดินทางอีกครั้งหนึ่ง ขึ้นมาไปจนถึงเวลา ๑๑.๕๕ น. ถนนหนทางราบเรียบเป็นทรายบางที่ก็ผ่านป่า บางที่แทบไม่มีที่ให้ผ่านเลย บางที่ก็เป็นที่ราบ เวลา ๑๒.๑๐ น. พบกลุ่มเรือนซึ่งเป็นของพวกชาวของอาศัยอยู่ ที่เรียกว่า บ้านตลิ่งชัน ใกล้กับลำธารน้ำที่ไหลไปทางซ้ายมือของเรา หลังจากนั้นเดินผ่านป่าสูงไปยังทุ่งหญ้า ซึ่งมีต้นไม้ใหญ่อยู่ข้างหนึ่ง คลุมด้วยกล้วยไม้ ๒ ชนิด พวกเราข้ามธารน้ำอีกครั้งหนึ่งทันที แต่ก่อนที่เราข้ามได้เห็นภาพอันสวยงามของเขา Tokup และเขาสอยดาว ชาวของรูปงามซึ่งงูม้าเกลบของข้าพเจ้า เรียกขานหลังจาก เขาร้อยดาว มาถึงบ้านบอง เวลาบ่ายโมง ๒๒ นาฬิกา ซึ่งตั้งอยู่ริมทุ่งนาซึ่งมีป่าที่ลาดชันอยู่ทางทิศตะวันออก มีกระท่อมของพวกของอยู่ ๓ – ๔ หลัง ถัดออกไปเจอธารน้ำเล็กๆ ไหลไปทางซ้าย ป่าที่อยู่รอบๆ เต็มไปด้วยกล้วยไม้ชนิดต่างๆ มีทั้งสีม่วง สีส้ม สีเขียว กระท่อมสำหรับริเชอริเออและข้าพเจ้าพักเป็นกระท่อมหลังใหญ่สร้างด้วยไม้และใบจาก เจ้าสายนั้นตั้งเต็นท์ขึ้น ๒ – ๓ หลังสำหรับตัวท่าน เต็นท์แบบทหารสำหรับพักนั้น R. moor ซึ่งเป็นวิศวกรเรือบางกอกเป็นผู้ออกแบบ เจ้าเมืองตราดก็มาอยู่กับเราด้วย คณะทั้งหมดประกอบด้วย ๑๐๐ นายเป็นชาวสยาม อีก ๒๐๐ นายเป็นพวกของ ตอนบ่ายแก่ๆ ริเชอริเออและข้าพเจ้าข้ามลำธารและเดินตามผ่านป่าสูงระยะทาง ๑/๔ ไมล์ไปยังช่องแคบ (Sigon Kep) โผล่ไปยังที่โล่งทางตอนเหนือของที่ซึ่งแลเห็นเขาสอยดาวให้เห็นในระยะไกลซึ่งดูใหญ่โตมาก เราได้เดินไปทางทิศทางนั้นตามที่มีคนสัญจรไปมาสักระยะหนึ่ง และได้พบกับที่ดูเหมือนจะเป็นกล้วยไม้ดินดอกสีชมพู ชูช่อสูง

วันที่ ๒๖ มีนาคม ก่อนเที่ยงเดินอ้อมทุ่งข้าวที่ราบลุ่มที่เป็นท้องนา ไปหากล้วยไม้ มีชาวพม่าจำนวนหนึ่งติดตามไปด้วย ได้พบกล้วยไม้หลายสายพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกล้วยไม้สีเขียวยาวซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก จากตรงกลางหนองน้ำก็สามารถมองเห็นเขา Tokup และเขาสอยดาว เจ้าสายขี้ม้าไปก่อนหน้านี้แล้วไปยังหมู่บ้านที่อยู่อีกทางด้านหนึ่ง ชื่อว่าหมู่บ้าน Mak pla ซึ่งเป็นถิ่นของชาวของอาศัยอยู่ในช่วงป่าเจ้าสาย ริเชอริเออ และข้าพเจ้าขี่ม้าไปตามที่จะไป Tokup หลังจากผ่านไป ๔๕ นาทีจากบอง (Bong) ก็ได้พบกับพ่อค้าเกวียนเข้ามาจากทางด้านซ้าย ที่นี้เป็นหุบเขาที่งาม มีทุ่งโล่งมีป่าสลับกันไป พวกเราไปไกลถึงที่นาแห่งหนึ่งซึ่งแสดงว่าเข้าใกล้กับเรือนชาวบ้าน แต่เนื่องจากเป็นเวลา ๕ โมงเย็นแล้วก็ต้องหันหลังกลับ ขี้ม้ากลับใช้เวลา ๕๐ นาที

วันที่ ๒๗ มีนาคม ทางเดินลาดเนินที่เราเดินผ่านเมื่อวานนำไปสู่ Siong Kep มันกำหนดว่าเราควรจะสำรวจ กลับมาโดย Mak pla หลังจากกาแพหนึ่งแก้ว เราออกเดินทางตอน ๗ โมงตอนเช้า และเดินผ่านทุ่งข้าวมาถึงก่อนป่า ถึงบ้าน Siong Kep ตอน ๘.๒๐ น. ที่นี้มีลำธารเล็กๆ ไหลทางซ้าย เป็นแนวสาขาของลำธาร Bong หรือจากบ้านขนุน (Ban Kanun) มีกระท่อมอยู่ไม่กี่หลังอยู่อาศัยเฉพาะพวกของ Tokup ดูไม่ห่างไกล นี่คือจุดเริ่มต้นที่ดีของการปีนป่า หลังจากพัก ๑๕ นาที เราเลี้ยวกลับ ๒๐๐ ยาร์ด และเข้าไปในป่าไปทางซ้าย ในไม่ช้าก็ถึงลำห้วยแคบๆ ระหว่างเนินเขาเตี้ยๆ ๒ ลูก ซึ่งคือ Siong Kep ไม่ห่างไกลนักเป็นลำธารและทางเดินในไม่ช้าหลังจากทางแยก เราไปทางขวาของแควและเริ่มค่อยๆ ขึ้นเนิน ภายหลัง ๑ ใน ๔ ของชั่วโมง มันกลายเป็นทางชันขึ้น เราลงจากม้าแลเดินขึ้นทางลาดเนินสูงประมาณ ๗๐๐ ฟุตเหนือระดับน้ำทะเล เกวียนไม่สามารถผ่านที่นี่ได้ พบผลของไม้ระกำ มีหนามคล้ายต้นปาล์ม ใบพุ่งตั้งตรงจากรากกับก้านยาว ซึ่งส่วนใหญ่ใช้เพื่อสร้างช่องสำหรับให้แสงลอดเข้ามาในบ้านและหลังคาสำหรับเกวียน มีผลสีน้ำตาล มีหนาม กินได้ คล้ายคลึงมากกับผลไม้ที่ซื้อในตลาดบางกอก ลูกยาง เมล็ดสีน้ำตาลค่อนข้างยาวกว่า broad bean ซึ่งมีใครได้เคยมากองไว้บนทางเดินมากมาย กล่าวกันว่ามันกินได้ ลิจี้ (ชาวสยามเรียกว่าลิ้นจี่) งอกงามค่อนข้างมากในป่า แต่มันเป็นผลไม้ในสวนที่ห่างไกลทะเล ตอนนี้อยู่บนยอดของที่ลาดสูง ทางเดินคดเคี้ยวอ้อมไปทางขวา ผ่านหย่อมเล็กๆ เปิดโล่งซึ่งปลูก

ข้าว และต่อจากนั้นก็ผ่านเข้าไปในป่าอีกจนกระทั่งพวกเราออกมาบนเนินเขาเขียว สูง ๓๔๐ ฟุตเหนือระดับน้ำทะเล มองเห็นยอดสูงสุดของ Tokup ๑๑ โมง พัก ๑๐ นาที หลังจากนั้นไปทางเหนือไปยัง Mak pla หมู่บ้านชาวของล้อมรอบด้วยป่า พุงนา และเนินหญ้า เกวียนเทียมวัวบางหลังมีล้อเล็กกว่าพาหนะที่จันทบุรี ซึ่งมีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลาง ๖ ฟุต ๘ นิ้ว และมีที่คลุมยาวเหนือที่นั่งคนขับ พักได้ร่มเงาของต้นไม้จนเพียงพอ บางทีอาจจะมีย่านสักครึ่งโหลที่นี่ หลังจากนั้นกลับไปตามพื้นของเนินเขาสีเขียวและกระโจนไปในป่า ในเช้าทางเดินก็ต่ำลง แต่ค่อยๆ ลาดลงทีละน้อยมากกว่า และมีแค่ที่เดียวที่ยากที่ซึ่งเราต้องนำมาของเราลงประมาณครึ่งทาง (ตอน ๑.๑๐ น.) ข้ามลำธารสายเล็กๆ ไหลไปยังที่ที่เราจะมา อาจจะเป็นแหล่งต้นน้ำ Bong ถึงศาลาที่โผล่กลางป่า ตอน ๑.๓๐ น. ๔๐๐ ฟุตได้ที่ราบสูงจากที่นี่ไปถนนต่ำค่อยๆ ลาดลงมากๆ เรากลับถึงแคมป์ใช้เวลา ๓/๔ ชั่วโมงมากกว่าการขี่ม้า พบว่าชาวพม่ารวบรวมกล้วยไม้จำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะช่อดอกสีเหลืองและสีม่วง

หม่องแก๊งมาเมื่อวานนี้กับช่างและผู้ชาย ๒๐ คน จากเมืองพลอย เพื่อเป็นเพื่อนข้าพเจ้า ที่นั่น

วันที่ ๒๔ มีนาคม ออกเดินทางตอน ๓.๔๐ นาฬิกาตอนเช้า ถึงแม่น้ำตอน ๑๑.๑๕ นาฬิกา ไม่พบบ้านตามทางผ่าน เราตามรอยเท้าควายเป็นรอยเท้าหลอกลวง รวบรวมกล้วยไม้ดีๆ ได้จำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นสายพันธุ์เดียวกับที่พบที่ Bong หมู่บ้านของบ้านท่าหลวง แม่น้ำลึกใกล้กับตลิ่ง พักจนกระทั่งบ่ายสาม และไปจันทบูรณ์ตอนอีก ๒๐ นาทีห้าโมงเย็น

บรรณานุกรม

ไกรฤกษ์ นานา. “คดีพระปรีชากลการ พลิก คำร้องแพนนี น็อกซ์ แพ้ภัย
การเมืองเรื่องจริงที่ถูกปิดบัง.” **วารสารศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๒๙ เล่มที่ ๘
(มิถุนายน ๒๕๕๑), ๘๙ – ๑๐๑.

_____. “พื้นปรีชาคดีประวัติศาสตร์ นางแพนนี น็อกซ์ แก่ต่างความผิด
ให้พระปรีชากลการ.” **วารสารศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๒๙ เล่มที่ ๗
(พฤษภาคม ๒๕๕๑), ๑๐๗ – ๑๒๑.

ปาริชาติ เรืองวิเศษ.บรรณาธิการ.**จันทบุรี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สารคดี
, ๒๕๓๘.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. “ ภาษาและหนังสือ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโทว์กับท้องถิ่นไทย
สมัยรัชกาลที่ ๕.” **โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
ไทย : ภูมิภาคตะวันออก**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.

_____. “ ภาษาและหนังสือ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโทว์ (Sir Ernest Satow)กับ
ท้องถิ่นไทยสมัยรัชกาลที่ ๕.” **โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๓
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชวังสนามจันทร์**.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.

คันสนีย์ วีรศิลป์ชัย. ลูกท่านหลานเธอที่อยู่เบื้องหลังความสำเร็จในราชสำนัก .
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖.

Ernest, Satow Mason. **The Satow Siam Papers The Private Diaries and
Correspondence of Earnest Satow**. Bangkok : The Historical Society
under the Patronage of H.R.H. Princess Maha Chakri Sirindhorn, 1997.

เอกสารลำดับที่ ๖๘

นิราศเมืองแกลง : ภาพสะท้อนภูมิภาคตะวันออกในสมัย ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๑

พัชรินทร์ บุรณะกร

๑. ความสำคัญของเอกสาร

นิราศเป็นรูปแบบหนึ่งของการเขียนวรรณคดีร้อยกรองที่มีผู้นิยมเขียนมาก
ทว่าผู้ที่ศึกษางานวรรณคดีประเภทนิราศมักจะเน้นเรื่องความงดงามของภาษา
และวรรณศิลป์จินตนาการของผู้ประพันธ์เป็นสำคัญ

นอกจากอรรถรสทางวรรณกรรมแล้ว งานวรรณคดีบางเรื่องยังมีคุณค่า
มากไปกว่านั้น เพราะสามารถใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และสะท้อนภาพ
สังคมได้เป็นอย่างดี อาทิ วรรณคดีเรื่อง **นิราศเมืองแกลง** ของสุนทรภู่
โดยปกติแล้ววรรณคดีประเภทนิราศก่อนสมัยรัตนโกสินทร์เขียนเป็นโคลง บท
ประพันธ์ที่แต่งจึงมีลักษณะเคร่งขรึมและเขียนตามขนบของวรรณคดีแบบฉบับ
ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า

หนังสือนิราศครั้งกรุงศรีอยุธยา มักแต่งเป็นโคลง ... นิราศครั้ง
กรุงศรีอยุธยาที่แต่งเป็นกลอนสุภาพ มีปรากฏอยู่เรื่องเดียว แต่
นิราศเมืองเพชรบุรีของหม่อมพิมเสน แต่ก็รวมไว้ในพวกเพลง
ยาวสังวาสหาได้แยกออกเป็นเรื่องต่างหากเหมือนอย่างนิราศที่
แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ ... นิราศที่แต่งกันในชั้นกรุง
รัตนโกสินทร์นี้ แต่งทั้งเป็นโคลงและเป็นกลอนสุภาพ ดูเหมือน
กวีที่แต่งนิราศครั้งรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ จะถือคติต่างกันเป็น
๒ พวก พวกหนึ่งถือคติเดิมว่าโคลงฉันทเป็นของสำคัญและแต่ง
ยากกว่ากลอน กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นโคลงเยี่ยงศรีปราชญ์

^๑ผู้เขียนขอขอบคุณ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. และผู้วิจัยหลายท่าน
ได้แก่ ผศ. ศุภการ สิริไพศาล คุณอรพินท์ คำสอน และคุณธิษณา วีระเกียรติสุนทรที่อ่าน
ต้นฉบับและชี้ข้อบกพร่องต่างๆ ในบทความนี้

ทั้งนั้น กวีอีกพวกหนึ่งชอบเพลงยาว อย่างเช่นเล่นกันเมื่อปลาย
สมัยอยุธยา กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพทั้งนั้น ถ้าว่า
เฉพาะที่เป็นกวีคนสำคัญในพวกนี้คือสุนทรภู่แต่งนิราศเป็นกลอน
สุภาพมากเรื่องกว่าใครทั้งหมด^๒

นิราศเมืองแกลงนี้ สุนทรภู่แต่งเป็นกลอนสุภาพด้วยเช่นกัน จึงสื่อความ
ต่อผู้อ่านได้อย่างชัดเจน ขณะเดียวกันก็สามารถสะท้อนภาพจากบทกวีได้อย่างมี
ชีวิตชีวา เพราะใช้ภาษาที่ชาวบ้านเข้าใจ

วรรณคดีเรื่อง นิราศเมืองแกลง ของสุนทรภู่มีคุณค่ามากเป็นพิเศษ เพราะ
เป็นงานที่เขียนขึ้นในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี-
นุภาพทรงสันนิษฐานว่าสุนทรภู่แต่งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๕๐^๓ ช่วงปลายรัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เนื้อความพรรณนาถึงการเดินทางจาก
กรุงเทพฯ ถึงบ้านกร่ำ เมืองแกลง แม้ว่าวรรณคดีเรื่องนี้ได้คงคุณลักษณะเด่น
ของนิราศไว้อย่างครบถ้วน คือ การเดินทางและคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักที่
ต้องพลัดพรากจากกัน ขณะเดียวกันก็บรรยายภาพชีวิตและสังคมของชาวบ้านที่
ผ่านพบระหว่างเดินทางไปด้วยอย่างเห็นภาพ หากเปรียบเทียบกับวรรณคดีอีก
เรื่องหนึ่งที่เขียนขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน คือ โคลงนิราศฉะเชิงเทรา พระนิพนธ์
ของกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ จะไม่พบการพรรณนาถึงภาพชีวิตชาวบ้าน
ระหว่างที่ผ่านขณะเดินทางเลย คงพรรณนาแต่เฉพาะความงดงามของธรรมชาติ
ตลอดสองข้างทางเท่านั้นเอง

เมื่อพิจารณาในแง่นี้ วรรณกรรมเรื่องนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่จึงมี
คุณค่าเป็นพิเศษแก่ผู้ที่สนใจประวัติศาสตร์สังคมภูมิภาคตะวันออกของไทย
เนื่องจากเป็นเอกสารฉบับภาษาไทยเรื่องเดียวที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับภูมิภาค
ตะวันออกที่สมบูรณ์

^๒ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นุภาพ “คำนำในการจัดพิมพ์ครั้งแรก” ใน **ชีวิตและงาน
ของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่** (พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ กรุงเทพฯ:
องค์การคำคุณสุภาพ, ๒๕๔๓), ๕๓-๕๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, (๒).

ความจริงได้มีผู้สนใจศึกษา นิราศเมืองแกลง ของสุนทรภู่ไว้ค่อนข้างมาก แต่ไม่มีผู้ที่สนใจศึกษางานวรรณคดีเรื่องนี้ในฐานะที่เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ และสังคมของภูมิภาคตะวันออก ข้อสังเกตที่ควรทราบคือ งานวรรณคดีย่อมสะท้อนบุคลิกภาพของผู้แต่ง สุนทรภู่แต่งนิราศเมืองแกลง เมื่ออายุ ๒๒ ปี ซึ่งแสดงให้เห็นอัจฉริยภาพทางวรรณศิลป์ของท่าน งานชิ้นนี้ยังแสดงให้เห็นถึงอารมณ์รักและความคิดคำนึงถึงที่รุนแรงของชายหนุ่มที่ต้องจากหญิงคนรักไป ซึ่งมีสำเนียงแตกต่างไปจากผลงานนิราศ ที่สุนทรภู่เขียนขึ้นในชั้นหลังๆ ที่มีความสุข ละเอียดย่อน และมีแนวคิดทางปรัชญาแทรกอยู่มาก

ความสำคัญของนิราศเมืองแกลง ในฐานะเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ อยู่ที่เนื้อความที่เล่าเรื่องการเดินทาง โดยกล่าวถึงประเด็นที่น่าสนใจดังต่อไปนี้ คือ วิธีการเดินทาง วิถีชีวิต อาชีพ ความเชื่อ พิธีกรรม สภาพภูมิประเทศของ ภูมิภาคตะวันออก ซึ่งเราไม่พบในปัจจุบัน และยังเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของสุนทรภู่ สามารถสะท้อนมุมมองของชาววังที่มีต่อชาวชนบท

๒. สถานภาพการศึกษา

นิราศเมืองแกลง นับเป็นผลงานชิ้นหนึ่งของสุนทรภู่ที่มีนักวิชาการหลายคนศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ นับตั้งแต่ ชลลดา เรื่องรักษ์ลิขิต^๕ ศึกษาวิเคราะห์ เรื่อง “ชีวประวัติและผลงานของสุนทรภู่” โดยวิเคราะห์นิราศเมืองแกลง ในด้านเนื้อหาและสำนวนภาษาที่ใช้ในนิราศเมืองแกลง ซึ่งพบว่า นิราศเมืองแกลงนำเสนอเนื้อหาการเดินทางของสุนทรภู่เพื่อไปหาบิดาที่ตำบลบ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง โดยระหว่างทางได้คิดถึงคนรักคือแม่จันซึ่งยังไม่ได้แต่งงานกัน และตอนจบได้กล่าวว่าแต่งนิราศเมืองแกลงเป็นชั้นหมากส่งให้แม่จันหญิงคนรัก ด้านสำนวนภาษา กวีใช้คำง่าย ๆ สื่อความชัดเจนและเป็นนิราศที่ปรากฏภาพพจน์ประเภท สัทพจน์ เช่น ฉิ่งฉ่าง กร่างโกร่ง ฯลฯ ซึ่งทำให้ผู้อ่านเหมือนได้ยินเสียงการพายเรือไปด้วยตลอดเส้นทาง

^๕ชลลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. **ชีวประวัติและผลงานของสุนทรภู่**. (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), ๘๑-๘๔.

นฤมล วิจิตรรัตน์^๕ ศึกษาวิเคราะห์ เรื่อง “ประวัติชีวิตและผลงานสุนทรภู่” โดยวิเคราะห์นิราศเมืองแกลง ในด้านคุณค่าทางคติชนวิทยา พบว่า ชีวิตความเป็นอยู่ และอาหารการกินของชาวบ้านนั้นเป็นไปอย่างเรียบง่ายและมีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในด้านคุณค่าทางภาษา พบว่า สุนทรภู่ใช้คำที่มีความหมายชัดเจน ใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติ ใช้พรรณนาโวหาร และอุปมาโวหาร

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์^๖ ศึกษาวิเคราะห์ เรื่อง “ธรรมชาติในวรรณกรรมสุนทรภู่” โดยวิเคราะห์นิราศเมืองแกลง ว่าปรากฏบทชมธรรมชาติทั้งสัตว์บก คือ ลิงแสม ชะนี และสัตว์น้ำ คือ ปลาเป็ด ลูกระเช้า แมงดา โดยบรรยายกิริยาท่าทางและการอยู่อาศัยของสัตว์เหล่านี้ไว้อย่างชัดเจน

สมบัติ จันทรวงศ์^๗ ศึกษาวิเคราะห์ เรื่อง “โลกทัศน์ของสุนทรภู่” โดยวิเคราะห์ว่าโลกทัศน์ของสุนทรภู่ในนิราศเมืองแกลงนั้น ปรากฏความเชื่อเรื่องกรรมชัดเจนที่สุด และวิเคราะห์สุนทรภู่ในฐานะปัจเจกบุคคลในนิราศเมืองแกลง พบว่า สุนทรภู่นำเสนอว่ามนุษย์นั้นประกอบด้วย “ใจ” และ “กาย” ที่สัมพันธ์กันเมื่อเดินทางแล้วทุกข์กาย ใจก็พลอยทุกข์และเสื่อมถอยไปด้วย

แม้ว่าการศึกษา นิราศเมืองแกลง ที่ผ่านมามีผู้ศึกษามาแล้วในหลากหลายแง่มุมทั้งการวิเคราะห์เนื้อหา สำนวนภาษา คติชนวิทยา ธรรมชาติวิทยา และโลกทัศน์ของสุนทรภู่ แต่ประเด็นนี้ยังไม่มีผู้ใดศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยจึงมุ่งที่จะศึกษาในประเด็นนี้

^๕ นฤมล วิจิตรรัตน์. **ประวัติชีวิตและผลงานสุนทรภู่**. (กรุงเทพฯ : อักษรวัฒนา, ๒๕๔๔), ๑๐๔- ๑๓๗.

^๖ เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **ธรรมชาติในวรรณกรรมสุนทรภู่**. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๘), ๑๗/๓, ๑๗/๗.

^๗ สมบัติ จันทรวงศ์. **โลกทัศน์ของสุนทรภู่**. (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๓), ๔๒-๕๐.

๓. สารัตถวิพากษ์

๓.๑ ประวัติชีวิตในวัยหนุ่มสุนทรภู่ที่สะท้อนผ่านนิราศเมืองแกลง

ตามที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานไว้ว่า สุนทรภู่แต่งนิราศเมืองแกลงไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๑ ขณะที่สุนทรภู่เป็นหนุ่มอายุย่างเข้า ๒๒ ปี เขียนขึ้นในคราวที่ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปจังหวัดระยอง เพื่อไปหาบิดาที่กำลังบวชอยู่ ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต สันนิษฐานถึงสาเหตุที่สุนทรภู่เดินทางไประยองในครั้งนี้ว่าอาจจะมาจากสาเหตุ ๔ ประการ ประการแรก คิดถึงบิดาที่พลัดพรากจากกันไปตั้งแต่สุนทรภู่ยังเล็ก ประการที่สอง ต้องการบวชเพื่อล้างอัปมงคลที่ถูkcุมขัง และเวลานั้นมีอายุครบเกณฑ์ที่จะบวชได้แล้ว ประการที่สาม ต้องการจะไปแจ้งให้บิดาทราบว่าตนจะมีครอบครัวแล้ว ซึ่งอาจทำให้ได้ทุนรอนจากบิดามาตั้งตัว และ ประการสุดท้าย มีเรื่องเดือดร้อนใจเกี่ยวกับความรัก เนื่องจากมีชายสูงศักดิ์มาหมายปองแม่จันอยู่ และบิดาของแม่จันก็ไม่ยินดียี่ที่จะรับสุนทรภู่เป็นเขย^๙

จากข้อสันนิษฐานดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้คาดเดาถึงสาเหตุการเดินทางไปในที่ต่าง ๆ ตามที่สุนทรภู่บันทึกในนิราศทั้ง ๙ เรื่องของท่าน^๙ แต่หากพิจารณาเฉพาะข้อความที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลงแล้ว ผู้วิจัยวิเคราะห์สาเหตุในการเขียนเป็น ๓ ประการ ประการแรก สุนทรภู่เดินทางอย่างกะทันหัน โดยไม่ทันได้บอกลาแม่จันคนรักเลย ดังคำว่า

ถึงทุกขใครในโลกที่ใดก็เศร้า ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา

จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน^{๑๐}

^๙ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. **ชีวประวัติและผลงานของสุนทรภู่**. (กรุงเทพฯ : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), ๓๕.

^๙นิราศทั้ง ๙ เรื่องของสุนทรภู่ คือ นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศอิเหนา โคลงนิราศสุพรรณ รำพันพิลาป นิราศพระปฐม และนิราศเมืองเพชร

^{๑๐}ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๑.

ประการต่อมา สุนทรภู่ต้องการบวชหรือต้องการล้างอุปมาซึ่งถูกคุมขัง
ดังตอนที่เดินทางถึงห้วยขวาง แล้วถามถึงเส้นทางเมื่อชาวบ้านบอกหนทางยังอีก
ไกล สุนทรภู่จึงอธิษฐานและบอกเหตุผลที่จะเดินทางไปให้ถึงบ้านของบิดาให้ได้
ดังความว่า

ยิ่งหวาดจิตคิดคุณพระชินสีห์ กับชนนีบิดาเรดบังเกิดหัว
ข้าตั้งใจไปหาบิดาตัว ให้พ้นชั่วที่ชื่อว่าไถยนต์^{๑๑}

แม้ว่าเมื่อได้พบกับบิดาแล้ว สุนทรภู่ก็ได้บวชตามที่ตั้งใจไว้ แต่ขณะที่
อาศัยอยู่กับบิดาอยู่เดือนเศษ ท่านก็ถือศีลกินเพลตามบิดา ประหนึ่งว่าท่านบวช
และในนิราศเรื่องนี้ก็ทำให้ทราบว่าเป็นพระภิกษุมาจนานถึง
๒๐ พรรษา ดังความว่า

อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิดาเรศ ถึงเดือนเศษโคกชูปจนรูปหอม
ทุกคืนค้ำกำสรดสู้อดออม ประณตน์อมพุทฺธคุณกรุณา
ทั้งถือศีลกินเพลเหมือนเช่นบวช เย็นเย็นสวดคัมภีร์ศาสนา
พยายามตามกิจด้วยบิดา เป็นฐานานุประเทศอธิปัตติ^{๑๒}

ประการสุดท้าย สุนทรภู่มีความทุกข์เกี่ยวกับความรัก แต่ในเรื่องไม่ได้ระบุ
เหตุผลของความเดือดร้อนใจไว้อย่างชัดเจน บอกเพียงว่าเดือดร้อนเท่านั้นเอง ดัง
ความว่า

ฉันพลัดพรากจากจรเพราะร้อนจิต ใช้จะคิดอาวองชนางหนี
ให้มิห่อนครองรักไว้สักปี ท่านสุขีเกิดข้าขอลาไป^{๑๓}

ประวัติสุนทรภู่ ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ได้
ระบุถึงความเดือนร้อนของสุนทรภู่ในเรื่องความรักไว้อย่างชัดเจนว่า “... เพราะที่
เป็นเจ้าบทย่าเจ้ากลอนนั่นเอง ชวนให้คะนองจนทำให้เกิดขึ้น ด้วยไปลักลอบ
รักใคร่กับหญิงข้างในคนหนึ่งชื่อจัน ถูกกริ้ว (กรมพระราชวังหลังกริ้ว – ผู้เขียน)

^{๑๑}ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๑.

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน, ๓/๘.

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน, ๖๒.

ต้องเวรจำทั้งชายหญิง แต่เวลานั้น กรมพระราชวังหลังใกล้จะทิวงคตอยู่แล้ว ติดเวรจำอยู่ไม่ช้านัก ทำนองจะพันโทษเมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๔๙ สุนทรภู่จึงออกเดินทางหาบิดาที่เมืองแกลง^{๑๔} แม้ว่าจะต้องจากแม่จัน มาไกลถึงเมืองแกลง แต่สุนทรภู่อีกคงรักมัน เนื่องจากในตอนจบนิราศเรื่องนี้ สุนทรภู่ได้มอบนิราศเมืองแกลงเป็นขันหมากให้แม่จัน ดังความว่า

นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก เป็นขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย^{๑๕}

เมื่อศึกษาประวัติของสุนทรภู่พบว่า สุนทรภู่แต่งแม่จันเป็นภรรยา แต่อยู่กันเป็นปกติไม่นานก็เลิกรักกัน

เนื้อความในนิราศเมืองแกลงมิได้ช่วยให้ผู้อ่านทราบแต่เฉพาะประวัติชีวิต รักในวัยหนุ่มของสุนทรภู่เท่านั้น แต่ยังสอดแทรกประวัติครอบครัวไว้ด้วย ในเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า บิดามารดาของสุนทรภู่แยกจากกันตั้งแต่สุนทรภู่อายุยังเด็ก ขณะที่ท่านอาศัยอยู่ศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ) กับมารดา แต่ที่บิดาและวงศ์วานฝ่าย บิดาเป็นคนบ้านกร่ำ ตลอด ๒๐ ปีที่ผ่านมาบิดาบวชจน “จอมกษัตริย์มัสการ ขนานนาม เจ้าอารามอรัญธรรมรังษี”^{๑๖} ไม่เคยเดินทางไปพบบิดามาก่อนเลย ครั้งนี้จึงเป็นการเดินทางเป็นครั้งแรกในชีวิตและอาศัยอยู่กับบิดาเดือนเศษ ดัง ความว่า

อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิดุเรศ	ถึงเดือนเศษโคกชูปจนรูปพอม
ทุกคืนคำกรวดสวดสูดหอม	ประณตน์อมพุทฺธคุณกรุณา
ศิโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิต	รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย
ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย	จึงแยกย้ายบิดุราชญาติกา

^{๑๔}ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖.

^{๑๕}เรื่องเดียวกัน, ๘๑.

^{๑๖}สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นฐานานุกรมของ พระครูธรรมรังษี เจ้าคณะเมืองแกลง มิใช่ได้เป็นตำแหน่งพระครูเอง ขณะที่ฉันท ขำวิไล เห็นว่า บิดาของสุนทรภู่อุทิศตนเป็นพระครูธรรมรังษี เจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองแกลง และเป็นเจ้าอาวาสวัดป่า

มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่	ให้ตั้งแต่เตร้าสร้อยละห้อยหา
ชนนีอยู่ศรีอยุธยา	บิดามาอ้างว้างอยู่กลางไพร
ภูเขาวางทางกั้นอรัญเวศ	ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล
เดินกันดารปีมจะบรรลัษ	จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว ^{๑๗}

๓.๒ ลักษณะคำประพันธ์

นิราศเมืองแกลงเป็นวรรณกรรมประเภทนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกลอนแปด มีความยาว ๔๙๖ คำกลอน นักวิชาการหลายคนวิจารณ์ว่านิราศเมืองแกลงมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ด้อยกว่านิราศเรื่องอื่น ๆ เนื่องจากสุนทรภู่เพิ่งแต่งนิราศเป็นครั้งแรกมีฝีมือไม่เข้มข้นเท่าเรื่องหลังๆ คุณค่าทางวรรณศิลป์จึงด้อยกว่าเรื่องอื่น

แม้นิราศเมืองแกลงจะถูกวิจารณ์เชิงคุณค่าทางวรรณศิลป์ แต่ยังคงความงามและลักษณะเฉพาะตามลีลาเอกลักษณ์ของสุนทรภู่ไว้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะเรื่องการสัมผัสในทั้งสัมผัสสระและสัมผัสอักษรอันเป็นลีลาเฉพาะตัวของสุนทรภู่ที่ทำให้บทกลอนของท่านไพเราะจับใจผู้อ่านอย่างเสมอมา ในนิราศเมืองแกลงปรากฏบทกลอนอันไพเราะด้านสัมผัสในไว้หลายตอน ดังตัวอย่าง

จักจั่นหวั่นแว่วแจ้วแจ้วเสียง	เหมือนสำเนียงวนิดาน้ำตาไหล
หนวนน้ำค้างพร่างพรหมพรมไพร	ไฉ่เจียนใจที่จะขาดอนาถนิก
ได้แนบหมอนอ่อนอุ่นให้อุ่นขึ้น	ระรวบรินรสสำนวนเมื่อจวนตีก
ทั้งหอมแพรดำร้ายยิ่งรำลึก	ทรงระส่ำทุกทุกคืนสะอื้นใจ ^{๑๘}

^{๑๗} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓๖-๓๗/๓.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๗/๓,

นอกจากความงดงามในเรื่องการสัมผัสทั้งสัมผัสสระและสัมผัสอักษรแล้ว
สุนทรภู์ยังคงรักษาขนบของการแต่งนิราศไว้อย่างครบถ้วน ไม่ว่าจะเป็นการฝาก
นางอันเป็นที่รักไว้กับทั้งบุคคลที่ตนเคารพนับถือ ในที่นี้ก็คือมารดา และสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์ที่จนเคารพเมื่อเดินผ่านไปยังที่ต่างๆ ดังความว่า

ขออารักข์หลักประเทศนิเวศน์วัง เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย
ขอฝากน้องสองรามารดาด้วย เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส^{๑๙}

และ

ขอนางไม้พฤษภเทพารักษ์ ขอฝากภักดิน้อยแม่น้องหญิง
ใครสามารถหาชายที่หมายชิง ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตกที่ดำเรือ^{๒๐}

ลักษณะของขนบการแต่งนิราศอีกประการหนึ่งที่สุนทรภู์ยึดถือในการแต่ง
นิราศเรื่องนี้คือ ขณะที่เดินทางผ่านไปยังสถานที่ต่างๆ นอกจากจะเอ่ยถึงชื่อ
สถานที่ต่างๆ แล้วชื่อสถานที่ต่างๆ ที่เดินทางผ่านยังกระตุ้นให้หวนคิดถึงนางอัน
เป็นที่รัก จนทำให้ต้องโศกเศร้าและระทมทุกข์จากการที่จากนางมาในครั้งนี้ ดัง
ความว่า

ถึงบางฝั้วฝั้วรังก็ร้างร้าง พี่ร้างนางร้างรักสมัครหมาย
มาแสนยากฝากชีพหับเพื่อนชาย แม่เพื่อนตายมิได้มาพยาบาล^{๒๑}

และ

ถึงบางสมัครเหมือนพี่รักสมัครมาด มาแคล้วคลาดมิได้อยู่กับคู่สม
ถึงยามนอนนอนเดียวเปลี่ยวอารมณ์ จะแลชมอื่นอื่นไม่ชื่นใจ^{๒๒}

^{๑๙} ชีวิตและงานของสุนทรภู์ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๑.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๖๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๖๒.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, ๖๕.

๓.๓ การเดินทาง

การเดินทางทางน้ำนับเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองสาขาจำนวนมากนับจำนวนหลายร้อยคลอง ทั้งฝั่งกรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรี คลองต่างๆ ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำนี้จึงเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในยุคดังกล่าว ผู้คนจึงใช้เรือเป็นพาหนะหลักในการเดินทาง นอกจากนี้ เส้นทางน้ำยังนับเป็นการคมนาคมหลักระหว่างกรุงเทพฯ กับชลบุรีด้วย

ขณะเดียวกัน นิราศเมืองแกลงยังนำเสนอภาพเส้นทางการเดินทางทางบกจากจังหวัดชลบุรีสู่จังหวัดระยองที่เต็มไปด้วยความยากลำบากในการเดินทาง แม้จะเป็นการเดินทางเลียบชายฝั่งทะเลก็ตาม เนื่องจากบริเวณชายฝั่งในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีป่าเขาลำเนาไพรมากมายริมชายฝั่ง ทำให้การเดินทางเลียบชายฝั่งเต็มไปด้วยความยากลำบาก แต่ครั้งจะเดินทางต่อด้วยเรือเล็กที่ออกจากปากน้ำบางปะกงมา สุนทรภู่ก็ได้ลองแจวเรืออยู่ระยะสั้น ๆ ก็รู้ว่ายอันตรายมากกว่าการเดินทางเลียบชายฝั่ง สุนทรภู่จึงเลือกเดินเข้าป่าแต่ก็ยังคงยึดเส้นทางเลียบทะเลจากชลบุรีสู่จังหวัดระยองเช่นเดิม เนื่องจากว่าน่าจะเป็นเส้นทางที่เดินทางสู่จังหวัดระยองได้ง่ายที่สุด在那个สมัยนั่นเอง

๓.๓.๑ เส้นทางการเดินทาง

นิราศเมืองแกลงสะท้อนให้เห็นเส้นทางการเดินทางในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๕๐) จากกรุงเทพฯ ไปยังบ้านกร่ำ เมืองแกลง จังหวัดระยอง ในการเดินทางของสุนทรภู่ครั้งนี้ เขาและเพื่อนร่วมทางอีก ๓ คน คือน้อยและพุ่ม ศิษย์น้องสองคนของสุนทรภู่เป็นคนแจวเรือ และนายแสงเป็นคนนำทาง ซึ่งสามารถแบ่งการเดินทางออกเป็น ๓ ช่วง กล่าวคือ

ช่วงแรก คือ การเดินทางตามแม่น้ำและลำคลองสาขาต่างๆ เริ่มออกเดินทางล่องเรือไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาผ่าน ลำเพ็ญ ดาวคะนอง วัดดอกไม้บางฝั่ง ปากลัด บางกระเจ้า พระประแดง เข้าคลองลำโรง คลองหัวตะเข้ คลองขวาง คลองปากตะครอง คลองบางเหี้ย ผ่านทับนาง บางพลี บางโหลง บางป่อ

บ้านระกาด บางสมัคร บ้านมะพร้าว บางวัว บ้านบางมังกง (ปัจจุบัน คือ บางปะกง) แล้วออกทะเลที่ปากแม่น้ำบางปะกง

ช่วงที่สอง เป็นการแจวเรือเลียบชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก เมื่อออกทะเลที่ปากแม่น้ำบางปะกงแล้ว ผ่านเขาส้มูก (ปัจจุบัน คือ เขาสามูก) แล้วสิ้นสุดการเดินทางทางน้ำที่ บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี

ช่วงสุดท้าย ต้องเดินทางทางบกด้วยการเดินเท้า โดยเดินทางผ่านหนองมน บ้านไร่ บางพระ ศรีมหาราชา (ปัจจุบัน คือ ศรีราชา) เขาขวาง (ชาวบ้านเรียกทุ่งสาขลา) บางละมุง ปากทุ่งพญา ปานาจอมเทียน ห้วยขวาง หนองชะแก้ว บางไผ่ บ้านพงค้อ ห้วยอีร้า ห้วยพะยูน ห้วยโป่ง ห้วยพร้าว สุนัขกะบาก บ้านทับม้า ตัวเมืองระยอง บ้านนาตาขวัญ บ้านแสง คลองกรุ่น บ้านแก่งแหลมทองกลาง ปากชะวากลาวัน และ บ้านกร่ำ

การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไประยองของสุนทรภู่ในช่วงเวลานั้น ไม่เพียงแต่เดินทางเฉพาะแต่ในเวลากลางวันเท่านั้น บ่อยครั้งที่จำเป็นต้องเดินทางในเวลากลางคืนด้วย ขึ้นกับสภาพแวดล้อมในแต่ละแห่งที่เดินทางไป ในที่นี้ผู้เขียนได้สรุปช่วงเวลาในการเดินทางดังกล่าวไว้ ดังนี้

การเดินทางเวลากลางคืน

การเดินทางในเวลากลางคืน มักจะเป็นการเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ จนถึงบ้านพร้าว ซึ่งจะแล่นเรือออกจากท่าช้าง กรุงเทพฯ ในเวลากลางคืน เดินทางผ่าน สามปลื้ม ลำเพ็ง ดาวคะนอง วัดดอกไม้ บางผึ้ง (ปัจจุบัน บางน้ำผึ้ง) ปากลัด และถึงคลองลำโรง นับเป็นการเดินทางทางเรือผ่านแม่น้ำและลัดเลาะไปตามคลองสาขาต่างๆ ซึ่งจะเดินทางได้เฉพาะช่วงเวลาน้ำขึ้น และจอดพักเป็นระยะๆ ในช่วงเวลาที่น้ำลง จึงทำให้บางครั้งต้องจอดเรือพักในช่วงกลางวัน และออกเดินทางในช่วงเวลากลางคืน ด้วยเหตุนี้ ในการเดินทางผ่านสถานที่ดังกล่าว จึงพบว่าหลายครั้งที่สุนทรภู่บรรยายถึงภาพการเดินทางในเวลากลางคืน คือ ดังคำว่า

ถึงยามสองล่องลำนาวาเลื่อน พอดวงเดือนขึ้นเมฆขึ้นเหลืองเหลือง

ถึงวัดแจ้งแสงจันทร์จรัสเรือง แลข้าเลื่องเหยี่ยวหลังหลังน้ำตา^{๒๓}

ต่อจากนั้น เมื่อแล่นเรือออกมาตามคลองลำโรง จังหวัดสมุทรปราการ แล้วเดินทางต่อเนื่องในเวลากลางคืนอีกครั้งเมื่อถึงบางโหลง ก็เดินทางในเวลากลางคืนต่อมาอีก จนเวลาเย็นก็มาถึงคลองขวางซึ่งน้ำแห้งทำให้ไปต่อไม่ได้ ต้องจอดเรือรอเวลาน้ำขึ้น จากนั้นจึงแจวเรือต่อมาในเวลากลางคืนผ่าน บางบ่อ บ้านระกาด บางสมัคร จนมาเข้าที่บ้านมะพร้าว ดังคำว่า

ถึงบางบ่อพอจันทร์กระจ่างแจ้ง ทุกประเทศเขตแขวงนั้นกว้างขวาง

ดูดาวดาษกลาดผ่านภามางค์ วิเวททางท้องทุ่งสะท้อนใจ^{๒๔}

^{๒๓} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๑.

^{๒๔} เรืองเดียวกัน, ๖๕.

การเดินทางตอนกลางคืนนั้น จะเดินทางในคืนเดือนหงายที่พระจันทร์ส่องสว่าง จึงใช้แสงจันทร์เป็นแสงนำทางให้เดินทางไปได้โดยราบรื่น และเหตุผลที่ต้องเดินทางกลางคืนเนื่องจากพื้นที่บางแห่งต้องอาศัยเวลาน้ำขึ้นจึงจะเดินทางได้ การเดินทางตอนกลางคืนนั้นจะเดินทางเฉพาะช่วงออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงบ้านมะพร้าวเท่านั้น ซึ่งเป็นช่วงการเดินทางก่อนออกทะเล ต่อจากนั้นเป็นการเดินทางตอนกลางวัน

การเดินทางเวลากลางวัน

การเดินทางช่วงก่อนออกทะเลนั้น สุนทรภู่เดินทางทั้งกลางวันและกลางคืนต่อเนื่องกันโดยไม่ได้หยุดพัก โดยเริ่มต้นเดินทางในเวลากลางคืนจึงมาฟ้าสว่างเมื่อเดินทางถึงสำโรง ดังความว่า

พอแจ่มแจ้งแสงเงินงาระยับ ดาวเดือนดับเด่นดวงพระสุริยใส
ถึงปากช่องคลองโรงสำราญใจ พอน้ำไหลขึ้นซำก็เข้าคลอง^{๒๕}

จากนั้นก็เดินทางต่อเนื่องมาทั้งกลางวันและกลางคืนอีก ๒ วัน จนมาเข้าอีกครั้งหนึ่งที่ บ้านมะพร้าว ดังความว่า

ประจวบจนถึงตำบลบ้านมะพร้าว พอฟ้าขาวขอบไพรเสียงไก่ขัน
เป็นที่กุ่มภาพาลชาวนกรรจ์ ให้วาดหัววันรับมาในสาชล^{๒๖}

การเดินทางช่วงออกทะเล และการเดินทางบกจะเดินทางในเวลากลางวัน เพื่อความปลอดภัยจากสัตว์ร้ายต่างๆ ที่อยู่ในป่า ในตอนกลางคืนก็พักค้างคืนตามศาลาข้างทาง และตามบ้านเพื่อน ดังความว่า

แล้วหุงหาอาหารสำราญรื่น จนเที่ยงคืนขึ้นศาลาได้อาศัย
ฟังเสียงคลื่นครื้นครั่นสนั่นไป คู่มิดในเมฆานภาทางคี่^{๒๗}

^{๒๕} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๒.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, ๖๖.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, ๖๗.

หรือเมื่อเดินทางถึงห้วยขวางก็พบขุนราม ซึ่งสุนทรภู่ก็ได้เข้าพักค้างคืนที่บ้านขุนราม และได้อาศัยกินข้าวบ้านขุนรามด้วย ดังความว่า

ถึงห้วยขวางตัดทางเข้าใต้ถ้ำ

พบขุนรามเรียกหาเข้าอาศัย

กินข้าวปลาอาหารสำราญใจ

เขาแต่งให้หลับนอนผ่อนกำลัง^{๒๔}

แม้สุนทรภู่จะเดินทางผ่านป่าในช่วงเวลากลางวัน แต่ความทึบของต้นไม้บางครั้งบรรยากาศในป่าช่วงเวลากลางวันก็ไม่ต่างกับเดินในช่วงกลางคืนเช่นกัน เพราะแสงอาทิตย์ไม่สามารถส่องผ่านแมกไม้ลงมาได้ จนบางครั้งสุนทรภู่ก็ไม้อาจรู้ว่าขณะที่กำลังเดินอยู่ในป่านั้นเป็นเวลาเท่าใด แต่พยายามที่จะเดินออกจากป่าก่อนมืดให้ได้

๓.๓.๒ ความยากลำบากและภัยอันตรายในการเดินทาง

นิราศเมืองแกลงนอกจากจะนำเสนอเส้นทางเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงบ้านกร่ำ เมืองแกลง ระยอง ไว้อย่างละเอียดแล้ว ท่านยังสะท้อนภาพการเดินทางที่ยากลำบากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วยว่า แต่เดินทางไประยอง ใช้เวลาเดินทางนานร่วมสัปดาห์ และการเดินทางก็เต็มไปด้วยความยากลำบาก และภัยอันตรายๆ ต่างๆ จึงต่างจากในปัจจุบันที่การเดินทางเป็นไปอย่างสะดวกสบาย โดยใช้เวลาเพียง ๒ ชั่วโมงเท่านั้น ทั้งนี้ ผู้เขียนจำแนกความยากลำบากและภัยอันตรายที่สุนทรภู่ประสบระหว่างเดินทางไว้เป็น ๓ สาเหตุ คือ

เส้นทางเดินทางที่ยากลำบาก

ในนิราศเมืองแกลง การเดินทางโดยทางเรือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ในช่วงที่ล่องเรืออยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยานั้นไม่มีความยากลำบากแต่อย่างใด เพราะแม่น้ำกว้างใหญ่เรือแล่นไปในน้ำได้โดยสะดวก แต่เมื่อเริ่มเดินทางลัดเลาะเข้าไปยังคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปทางจังหวัดสมุทรปราการก็เริ่มมีความยากลำบากในบางช่วง เช่น เมื่อเดินทางถึงบางพลีบางเรือเกิดเกยตื้นติดโคลนเลนซึ่งลึกถึงเอวคนจนเรือไม่สามารถแล่นต่อไปได้ ต้องช่วยกันถ่อเรือ และต้องจ้างควายมาลากจูงเรือให้พ้นโคลนเลน ดังความว่า

^{๒๔}ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๑.

ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ ดูระตะดาษทางไปกลางทุ่ง
เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพิงเอนพุง ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง^{๒๙}

เมื่อเดินทางถึงบางโหลง ลักษณะภูมิประเทศที่เป็นชนบทของบางโหลงนั้นมีลักษณะเป็นทุ่งโล่ง มีพรรณไม้ป่าเช่น ป่าแรมมีต้นกก และบางที่ก็จะเป็นป่าที่มีแต่ต้นไม้โดยไม่มีใบ ซึ่งต้นที่โกร่นนั้นกิ่งก้านต้นไม้เหล่านั้นจะเป็นสิ่งกีดขวาง ทำให้ยากลำบากในการเดินทาง ดังความว่า

จนตกดึกล่องทางมาถึงบางโหลง เป็นทุ่งโล่งลานตาล้วนป่าแรม
เหงือกปลาหมอกอกกกับกุ่มแกม คงคาแจ่มใต้มจัดดั่งกัณฑ์เสื่อ
ถึงหัวป่าเห็นป่าพญาโกร่น ดูเกรียนโกร่นกรองกรอยเป็นฝอยเฟื่อ
ที่กิ่งก้านกรานกิดประทุนเรือ ลำบากเหลือที่จะรำในลำคลอง^{๓๐}

การเดินทางทางเรือไปตามลำคลองต่าง ๆ นั้น ต้องอาศัยเวลาน้ำขึ้นและน้ำลงด้วย หากน้ำขึ้นก็ควรรีบพายเรือผ่านคลองนั้นไป เพราะหากน้ำลงเรือก็จะติดโคลนเลนทำให้พายได้อย่างยากลำบาก และหากพายเรือในเวลามีตม้ำก็ต้องระมัดระวังไม่ให้พายเรือไปชนตมในแม่น้ำ ดังความว่า

จนล่องเข้าหัวป่าพนาลัย ล้วนเงาไม้มีดคล้ายในลำคลอง
ระวังดังกลัวตมตะเคียนขวาง เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสนอง
ว่าผีสงนางตะเคียนคะนอง ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ
พอบอกกันยังมีทันจะขาดปาก เห็นเรือจากแจวตรงหลงถล่ำ
กระทบผางตมนางตะเคียนดำ ก็โคลงคว่ำล่มลงในคงคา^{๓๑}

^{๒๙} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๖๓.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, ๖๕.

เส้นทางการเดินทางไปภูมิภาคตะวันออกของสุนทรภู่จึงเริ่มยากลำบาก นับตั้งแต่เริ่มต้นเข้าสู่ลำคลองต่าง ๆ ในจังหวัดสมุทรปราการ เพราะไม่สามารถล่องเรือไปตลอดลำคลองได้โดยสะดวก เพราะลำคลองมีขนาดเล็ก และมีโคลนเลนมาก การเดินทางจึงต้องขึ้นกับเวลาน้ำขึ้นหรือลงด้วย สภาพภูมิประเทศด้านภูมิภาคตะวันออกของไทยตามที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลงคือมีแม่น้ำ ลำคลองเชื่อมร้อยต่อกันไปยังทะเล ชาวบ้านแถบภูมิภาคตะวันออกตั้งแต่สมุทรปราการ หนองแขม หนองจอก จนถึงชลบุรีจึงใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางสัญจรหลักในการไปมาหาสู่กันระหว่างจังหวัด

การเดินทางทางน้ำด้วยการแจวเรือเลียบชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก เมื่อออกทะเลที่ปากแม่น้ำบางปะกงแล้ว ผ่านเขาส้มูก (ปัจจุบัน คือ เขาสามูก) แล้วสิ้นสุดการเดินทางทางน้ำที่ บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี การเดินทางในทะเลช่วงนี้ต้องฝ่าคลื่นลมอันตรายยิ่งนักต้องใช้แรงคนพายให้ฝ่าคลื่นลมในทะเลไปได้ ดังความว่า

พอพันบ้านลานแลดูปากช่อง	เห็นทิวท้องสมุทรโชนาใจหาย
และทะเลเลื่อนลาดด้วยหาดทราย	ทั้งสามนายจัดแจงใจกระเบน
ไปตามช่องล่องออกไปนอกรั้ว	เห็นเมฆมัวลมแรงดังแสงเสน
สักประเดี๋ยวเหลียวดูลำพูน	ยอดระเนนนาบน้ำอยู่รำไร
ป่าแสมแลเห็นอยู่รวิรรวิ	ให้หวิวหวิววาบวับฤทัยไหว
จะหลบหลีกเข้าฝั่งก็ยังไม่	คลื่นก็ใหญ่โยนเรือเหลือกำลัง
สงสารแสงแข่งข้อจันทรา	เห็นเรือหันโกรธบ่นเอาคนหลัง
น้ำจะพัดพัดดีไปสี่ข้าง	แล้วคลุ้มคลั่งเงียนยาทำตาแดง ^{๓๒}

^{๓๒} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๖.

เมื่อการเดินทางออกทะเลตั้งแต่เริ่มต้นก็ต้องผจญคลื่นลมอย่างหนักจนถึงขนาดต้องบนบานศาลกล่าวขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้รอดพ้นจากคลื่นลมในทะเล สุนทรภู่ซึ่งเริ่มเดินทางทางทะเลจากบางปะกงมาถึงบางปลาร้อย และเริ่มเปลี่ยนมาเดินทางทางบกด้วยการเดินเท้า โดยเดินทางผ่านหนองมน บ้านไร่ บางพระ ศรีมหาราชา (ปัจจุบัน คือ ศรีราชา) เขาขวาง (ชาวบ้านเรียกทุ่งสาขลา) บางละมุง ปากทุ่งพญา ปานาจอมเทียน ห้วยขวาง หนองชะแก้ว บางไผ่ บ้านพงค้อ ห้วยอีร้า ห้วยพะยูน ห้วยโป่ง ห้วยพร้าว สุนัขกะบาก บ้านทับม้า ตัวเมืองระยอง บ้านนาตาขวัญ บ้านแลง คลองกรุ่น บ้านแก่ง แหลมทองหลาง ปากชะวากลาวน บ้านกร่ำ การเดินทางทางบกเป็นการเดินทางเข้าป่าสลับกับการเดินทางเลียบชายหาด

เส้นทางการเดินเท้าในภูมิภาคตะวันออกมีลักษณะภูมิประเทศเป็นป่าเขา และชายฝั่งทะเล ซึ่งการเดินทางทางบกเป็นการเดินทางที่ยากลำบากเนื่องจากบางช่วงไม่มีทางราบให้เดินต้องปีนขึ้นเขาลงเขาสลับไปมาทำให้เดินทางเป็นไปอย่างยากลำบาก

ตามเส้นทางที่สุนทรภู่เดินทางผ่าน บางครั้งจะมีลักษณะเป็นภูเขาแต่ริมทางที่เดินนั้นจะมีบ้านเรือนเต็มไปหมด จะมีสัตว์คือ ควายที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้โดยปล่อยให้อยู่กลางทุ่ง ดังความว่า

พอพันบ้านลานแล้งวนทุ่งเลี้ยง	หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาขวาง
ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราว	หยาดน้ำค้างขังหลุมที่ชุมควาย
ดูสีขาวราวกับน้ำตาลโดนด	ที่หว่างโขดขอบฟาดศิลาละลาย
ริมทางเถื่อนเรือนเหี้ยมมีรายราย	เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง ^{๓๓}

บางครั้งต้องเดินท่ามกลางแดดที่ร้อนจัด ไม่มีต้นไม้ให้อาศัยเป็นร่มเงา เพราะเส้นทางมีแต่ทุ่งหญ้าแผกหญ้าคา ดังความว่า

ต้องเดินเฉยแสงเลี้ยวลัดตัดไถยง	ตามนายแสงนำทางไปกลางไพร
กำดัดแดดแผดร้อนทุกซอกซวน	ไม่มีต้นพฤษาจะอาศัย

^{๓๓} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๘.

ลั่นละแวกแฝกคาป่าไร่ไร

จนสุดไร่เลียบริมทะเลมา^{๓๔}

การเดินทางผ่านป่าที่รก มีแต่ความเงิบสงัด ซึ่งสภาพป่าบางแห่งจะต้อง
เดินไปท่ามกลางดงหญ้าที่รกและสูงกว่าศีรษะ แล้วถ้าฝนตกลงมามาก ก็จะทำให้
ไม่เห็นรอยทางเกวียน ยิ่งเพิ่มความยากลำบากในการเดินมากขึ้น ดังความว่า

เข้าเดินดงพงชุกสงัดเงิบ

เย็นเยียบน้ำค้างพร่างพอกษา

ออกชะวากปากทุ่งพัทธยา

นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วังเวียน

บุกละแวกแฝกแซมแอร่มรก

กับกกกสูงสูงเสมอเคียร

ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน

ขึ้นโขกเคียนตอกรอกยอกระยำ^{๓๕}

บางครั้งต้องมีการปีนป่ายเขา เกิดความยากลำบากและเหนื่อยล้ามาก ดัง
ความว่า

ศิลาแลเป็นชะงะงังงอน

บ้างพรุนพรอนแตกกาบเป็นคราบไหล

ต้องเลี้ยงเลียบเหยียบยอกเอาปลามแปลบ

ถึงที่แคบเป็นเขินเนินไศล

ค่อยตะกายป่ายป็นปะปะไป

จะขาดใจเสียด้วยเหนื่อยทั้งเมื่อยกาย^{๓๖}

นอกจากนี้สุนทรภู่ยังบรรยายให้เห็นว่า การเดินทางบนพื้นราบก็ลำบากไม่
แพ้ทางเขาด้วยเช่นกัน ดังความว่า

พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง

ทั้งขาแข้งเข้าข้อให้ขัดขวาง

เจ็บระบมคมหญ้าคาระคาง

ค่อยอย่างอย่างเหยียบฝุ่นให้งุนงง^{๓๗}

หรือ

แต่อย่างย้ายทรายฝุ่นขุ่นขุย

ยิ่งเหยียบพุดขาแข้งให้แข็งขึง

ยิ่งจวนเย็นเส้นสายให้ตายตึง

ดูเหมือนหนึ่งเหยียบโคลนให้โอนเอน

^{๓๔} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๘.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๗๐.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, ๓๗๐.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, ๓๗๐.

ออกปากช่องท้องอุ้งที่ตลิ่ง ต่างเกลือกกลิ้งลงทั้งรกถกเขมร
ด้วยล้าเลื่อยเหนี่ยวอ่อนนอนระเน จนสุริเยนทร์ลับไม้ชายทะเล^{๓๘}

สัตว์ร้ายต่างๆ

การเดินทางของสุนทรภู่ในครั้งนี้ นอกจากเส้นทาง การเดินทางที่เต็มไปด้วย ความยากลำบากแล้ว สัตว์ร้ายประจำท้องถื่นต่างๆ ก็เป็นอันตรายถึงชีวิตที่ ท่านต้องระวังขณะเดินทางสถานที่นั้นๆ ไม่ว่าจะเป็น ต้องระวังจะเข้ขณะที่ ล่องเรือผ่านบ้านมะพร้าว หรือลูกจะเข้จำนวนมากที่ลอยคอ ขณะที่เล่นเรือ ผ่านหัวตะเภา ดังความว่า

ประจวบจนถึงตำบลบ้านมะพร้าว พอฟ้าขาวขอบไพรเสียงไก่ขัน
เป็นที่กุมภภาพาลชาญนครรจ์ ให้หวาดหวั่นรีบมาในสายชล^{๓๙}

และ

ตะลิ่งแลแต่ล้วนลูกจะเข้ โดยคะเนมากมายทั้งซ้ายขวา
ลักสองร้อยลอยไล่กินลูกปลา เห็นแต่ตากับจุมพเหมือนตุ๊กแก^{๔๐}

นอกจากการเดินทางทางน้ำจะพบกับจะเข้แล้ว ขณะที่เล่นเรือ ผ่านคลองต่างๆ ก็ต้องระวังเสือที่อยู่ในป่าบริเวณที่ติดกับลำคลองด้วยเช่นกัน ดังเช่นขณะที่สุนทรภู่เล่นเรือผ่านบ้านระกาดเพื่อจะเดินทางไปยังบางสมัคร ดัง ความว่า

จนล่องล่องมาถึงคลองที่คับแคบ ไม่อาจแอบซิดฝั่งระวังเสือ
ด้วยครีมีครีกพฤษาล์ดาเครือ ต่อยรอเรือเรียงล่องมานองเนือง^{๔๑}

^{๓๘} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๔.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, ๖๖.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๖๔.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, ๖๕.

สำหรับอันตรายจากเสือ ไม่เพียงแต่จะต้องระวังขณะที่เล่นเรือผ่านตามริมคลองเท่านั้น แต่ขณะที่สุนทรภู่ต้องเดินตัดป่าระหว่างชลบุรีถึงบ้านกร่ำ ก็ต้องระวังเสือด้วยเช่นกัน เพราะในช่วงเวลาย่ำค่ำจะมีเสือออกหากินจำนวนมาก ท่านจึงต้องรีบเดินทางออกจากปาก่อนเวลาพลบค่ำเสมอ และขณะเวลานอนที่บ้านเพื่อนที่บ้านแกลง ก็ต้องมีทั้งกับดักและเวลายามเพื่อป้องกันตัวเพราะเสือชุม ดังความว่า

เวลาค่ำล่าเหยื่อด้วยเสือกวาง	ปีนมาข้างเรือนเห้าย่ที่เรือนอน
เขาดักจั่นชั้นในใส่สุนัข	มันชอบชักตีนโดยแล้วโหยหวน
ยิ่งดึกฟังวังเวงวนาคร	สังเวชนอนมิใคร่หลับระงับลง ^{๔๒}

การเดินทางในป่านอกจากเสือแล้ว สุนทรภู่ายังพบแรดนอนอยู่ในดง ขณะที่เดินทางผ่านห้วยพยุหะ ท่านกับพรรคพวกจึงต้องรีบวิ่งหนีก่อนที่จะได้รับอันตราย ดังความว่า

ถึงโตรกตรวยห้วยพระยูนจะหยุดรื้อนอน	เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย
เรียกกันดูด้วยไม่รู้วาลัตว์ใด	เห็นหน้าใหญ่อย่างจระเข้ตะคุ่ตัว
มันเห็นหน้าทำตากะปริบนิ่ง	เห็นหลายสิ่งคอคางทั้งหางหัว
รู้ว่าแรดกินหนามให้คร้ามกลัว	ขยับตัววิ่งพลันไป ^{๔๓}

หลงทาง

แม้ว่าในการเดินทางครั้งนี้ สุนทรภู่จะมีนายแสงเป็นคนนำทาง แต่ก็พบว่าบ่อยครั้งที่นายสายเมากัญชา จนพาให้หลงทาง โดยเฉพาะการเดินทางจากปากทุ่งพญาถึงทิวปานาจอมเทียน ที่สุนทรภู่และพรรคพวกต้องตามนายแสงที่เดินเดินวนไปวนมาตั้งแต่เช้า จนถึงเย็นก็ยังไม่สามารถเส้นทางที่ถูกต้องได้ จนทั้งสุนทรภู่และศิษย์น้องที่ตามมาด้วยเหนื่อยมากจนแทบเดินต่อไปไหวไหว ในที่สุดสุนทรภู่จึงได้ตัดสินใจถามทางคนจีนใหม่แถวนั้น แต่ก็บอกทางผิดอีก จนในที่สุดก็ไปพบขุนราม ที่เอื้ออารีเรียกให้เข้าไปพักผ่อนในบ้านของเขา

^{๔๒} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓๖.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๑๒.

นอกจากนี้ เมื่อสุนทรภู่เดินทางไปถึงระยอง นายแสงคนนำทางก็หนีไป ทำให้ท่านและน้องกับพุ่มต้องเดินทางกันเองโดยลำพัง ปราศจากคนนำทาง ซึ่งการเดินทางในช่วงนี้เต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะต่างคนต่างไม่รู้ทาง จนหลงทางกันเป็นประจำกว่าที่จะไปถึงบ้านกร่ำได้

๓.๔ ลักษณะภูมิประเทศ

การเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ในช่วงแรก โดยเฉพาะการล่องเรือผ่านแม่น้ำและลำคลองต่างๆ ในกรุงเทพฯ นั้น สุนทรภู่ไม่ได้บรรยายถึงลักษณะภูมิประเทศที่ผ่านพบ หากบอกไว้แต่เฉพาะชื่อสถานที่ต่างๆ ที่เรือแล่นผ่านเท่านั้น อาทิ วัดแจ้ง สามปลื้ม ลำเพ็ง ดาวคะนอง วัดดอกไม้ บางผึ้ง ปากลัด บางระจัว พระประแดง และคลองลำโรง

การบรรยายลักษณะภูมิประเทศนั้น สุนทรภู่เริ่มบรรยายเมื่อออกจากปากช่องคลองลำโรงเป็นต้นไป เพราะบริเวณดังกล่าวสุนทรภู่ถือว่าเป็นเส้นแบ่งระหว่างเขตเมืองกับป่า ดังที่บรรยายไว้ว่า

ถึงด้านทางกลางคลองเข้าฝั่งซ้าย ตะวันสายแสงส่องต้องพฤษภา
ออกสุดบ้านถึงทวารวรีญา เป็นทุ่งคาแผกแซมขึ้นแกมกัน^{๔๔}

สำหรับลักษณะภูมิประเทศตลอดเส้นทางการเดินทางตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงบ้านกร่ำ เมืองแกลง จังหวัดระยองนั้น ผู้เขียนเห็นว่ามิลักษณะภูมิประเทศที่ต่างกันอย่างเห็นได้อย่างชัดเจน ใน ๓ ลักษณะคือ

๓.๔.๑ ป่าชายเลน

สุนทรภู่บรรยายสภาพบ้านเมืองว่าเมื่อเรือแล่นถึงชายเขตกรุงเทพฯ ที่ติดกับบางพลี ภูมิประเทศเริ่มเปลี่ยนไป จากบ้านเรือนผู้คนมาเป็นท้องทุ่งกว้าง มีต้นแซมขึ้นอยู่ปะปนกับต้นหญ้า ซึ่งเป็นการสะท้อนภาพของบ้านเมืองในชนบทฝั่งตะวันออกว่ายังมีสภาพเป็นป่าที่เต็มไปด้วยคา แผลก และแซม ที่ขึ้นอยู่โดยทั่วไป ดังความว่า

^{๔๔}ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

ถึงด้านทางกลางคลองข้างฝั่งซ้าย ตะวันสายแสงส่องต้องพฤกษา
 ออกสุดบ้านถึงทวารธรรมา เป็นทุ่งคาแผกแซมขึ้นแกมกัน
 ลมระวีปสวี่หญ้าการะยาบ ระเนนนาบพลิวพลิดกระดิกหัน
 คูโล่งลิวทิวรุกขะเรียงรัน เป็นเขตคันขอบป่าพนาลัย^{๔๕}

จากนั้นเมื่อเรือแล่นไปทางตะวันออกมากขึ้น ภูมิประเทศที่เห็นก็ยังมีลักษณะเป็นป่าชายเลนมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นพืชพันธุ์ที่ปรากฏให้เห็นขณะพายเรือผ่าน หรือลักษณะน้ำในคลองก็จะเป็นน้ำกร่อยที่มีปริมาณน้ำเค็มมากขึ้น นับตั้งแต่บางโหลง คลองขวาง บางกระเทียม บางป่อ บางวัว บางมังกร จนออกทะเลที่บางลาน ตัวอย่างของพืชพันธุ์ของป่าชายเลนที่ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็น

จนตกลีกล่วงทางถึงบางโหลง เป็นทุ่งโล่งลานตาล้วนป่าแซม
 เหมือกปลาหมอกอกอกกับกุ่มแกม คงคาแจ่มใต้มจัดดั่งกัณฑ์เสื่อ^{๔๖}

หรือ

ถึงคลองขวางบางกระเทียมสะท้อนอก ใต้มาคออ้างว้างอยู่กลางหน
 เห็นแต่หมอนอ่อนแออบอุระตน เพราะความจนเจียวจึงจำระกำใจ
 จะเหลียวซ้ายแลขวาก็ป่าแสม ตะลิ่งแลปูเปี้ยวเที่ยวไสว
 ระหังเรื้อยเรื้อยเสียงเรไรไพร ฤทัยไหวแหว่วว่าพะงางาม^{๔๗}

๓.๔.๒ ชายทะเล

เมื่อเดินทางถึงจังหวัดชลบุรี สุนทรภู่ก็บรรยายว่าสภาพป่าเขาเริ่มหายไป ภูมิประเทศเปลี่ยนเป็นชายทะเลที่มีหาดทรายที่สวยงาม ซึ่งแตกต่างจากสภาพป่าที่ผ่านมา อาทิ ภาพฟองคลื่นและฝูงปลาที่ว่ายไปมาในระลอกคลื่นที่บางปลาสร้อย ดังความว่า

^{๔๕} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๖๓.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, ๖๓-๖๔.

ฟังเสียงคลื่นครื้นครั่นสนั่นไป คู่มืดในเมฆานภาทางค์
 พี่เลี้ยงแลกระแสนายสมุทร ละลิวสุดสายตาเห็นฟ้าขวาง
 เป็นฟองฟุ้งรุ่งเรืองอยู่ร่าเริง กระเด็นพรั่งพรายพราราวกับพลอย
 เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเฉวียนฉวัด ระลอกซัดสาดกระเซ็นขึ้นเต้าหยอย
 ผูกปลาใหญ่ไล่ไล่ดกระโดดลอย น้ำก็พลอยพรั่งพรั่งกลางคงคา^{๔๘}

หรือ ความมั่งงามของทะเลที่บางพระ ดังความว่า

พอรุ่งแสงสุริยาสีลาลาด ลงเลียบหาดหวนคะนึ่งถึงสมร
 เห็นกรวดทรายชายทะเลชโลธร ละเอียดย่อนดั่งละอองสำลีดี
 ดูกาบหอยรอยคลื่นกระเด็นสาด ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประปรายสี
 เป็นหลายอย่างลางลูกก็เรียวยาว ใ้เช่นนี้แม่มาด้วยจะดีใจ^{๔๙}

๓.๔.๓ เขตชายป่าริมชายฝั่งทะเลตะวันออก

เมื่อสุนทรภู่เดินทางถึงบางปลาสร้อย ท่านก็เปลี่ยนวิธีการเดินทางโดยทางเรือ เป็นการเดินเท้าจนถึงบ้านกร่ำ จึงทำให้สภาพภูมิประเทศสองข้างทางเปลี่ยนจากภาพป่าชายเลน และชายทะเลในช่วงที่ผ่านมา เปลี่ยนเป็นการเดินผ่านทุ่งทุ่งโล่ง ป่าโปร่ง ป่าดิบ ทิวเขา และผ่านลำธาร สลับกันไปมาตามเส้นทาง การเดินของสุนทรภู่ในช่วงแรกของการเดินเท้า นับตั้งแต่บ้านลานจะเป็นการเดินทางผ่านทุ่งโล่ง ซึ่งสภาพป่ายังคงเป็นป่าโปร่งอยู่ แต่ภูมิประเทศเริ่มเป็นป่าดิบขึ้น นับตั้งแต่เดินทางผ่านศรีมหาธาตุเป็นต้นไป จะพบว่าเมื่อเข้าเขตป่าบริเวณนี้จะเป็นป่าดิบ และเต็มไปด้วยเสียงสัตว์จำนวนมาก ซึ่งท่านบรรยายสภาพภูมิประเทศที่ท่านเดินทางไว้อย่างละเอียด

^{๔๘} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, ๖๔.

ทุ่งโล่งและป่าโปร่ง

พอพ้นบ้านลานแลแลล้วนทุ่งเลื่อน หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาวาง
ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราง หยาดน้ำค้างซังหลุมที่ชุ่มควาย
ดูสีขาวราวกับน้ำตาลโดนด ที่หว่างโขดขอบผาศิลาย
ริมทางเถื่อนเรือนเหี้ยมมีรายราย เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง^{๕๐}

ป่าทึบ

เห็นป่าสูงผืนนกในดงดึก หนาวระลึกถึงสุดาน้ำตาไหล
จักจั่นร้องพร้องเพราะเสน่ห์ไพร ทั้งเสียงไก่เถื่อนขันสนั่นเนิน
พฤษาเบียดเสียดสีดั่งปี่แก้ว วิเวกแว่วหวางลำเนาภูเขาเขิน
สดับฟังวังเวงเป็นเพลงเพลิน ต้องรีบเดินโดยด่วนด้วยจวนเย็น^{๕๑}

ทิวเขาและลำธาร

ถึงห้วยโปร่งเห็นธารละหานไหล คงคาใสปลาวายคล้ายคล้ายเห็น
มีกรวดแก้วแพรพรายรายกระเด็น บ้างแลเห็นเป็นสิบุษราคัม^{๕๒}

หรือ

ถึงบางไผ่ไม่เห็นไผ่เป็นไพรชู้ แสนสดเจียบในไพรพฤษา
ต้องข้ามธารผ่านเดินเนินวนา อรัญว้างว่างในกลางดง
ถึงพงค้อคอเขาเป็นโขดเขิน ต้องขึ้นเนินภูผาป่าระหง
ส่งกระทั้งหลังโคกเป็นโตรกตรง เมื่อจะลงก็ต้องวิ่งเหมือนลิงโลน^{๕๓}

^{๕๐} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๘.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, ๓๗/๓.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, ๓๗/๓.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๗/๒.

ขณะเดียวกันก็จะภาพของป่าทึบ ป่าโปร่งเหล่านี้ มักจะถูกขึ้นด้วยภาพ ชายหาด หรือ หมู่บ้านเป็นระยะๆ เพราะการเดินทางของสุนทรภู่นั้น จะเดินผ่าน ป่าในตอนกลางวัน และในช่วงเย็นจะตัดปามาถึงชายหาด หรือ เข้าหมู่บ้านเพื่อ หาที่พักที่ปลอดภัย ก่อนจะออกเดินทางต่อไปในเช้าวันรุ่งขึ้นเสมอ ดังความว่า

ต้องเวียนลงหลงทบดลบลี้นว ด้วยรกริรวห้วยหนองเป็นคลองขวาง

ระหกระเหินเดินภาวนาพลง พบพบทางลงถึงท้องทะเลวน

เสียงพิลิกครีกริมกระหิมคลิ่น ร่มระรื่นรุกษาพฤษาสน

เหล่าต้นโปลงโกงกางกิ่งพิกล สลัดต้นเต็งตั้งสระพริงตา^{๕๔}

หรือ

นีกดำเนินเดินกลางทางกันดาร ถึงตะพานยายเหมสร้างที่กลางไพร

เป็นทุ่งแถวแนวน้ำสัดกัน ต้องพากันลุยเลียบทะเลไหล

แล้วขึ้นข้ามตามตะพานสำราญใจ ลงเลียบในดินเขาลำเนาทาง

ดูครีกริมพฤษาป่าสงัด ทะลุตัดตัดทะเลแหลมทองหลาง^{๕๕}

๓.๕ วิถีชีวิตชาวบ้าน

นิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่นั้นเป็นหลักฐานชั้นต้นที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของภูมิภาคตะวันออกเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นหลักฐานสยามเพียงฉบับเดียวที่สะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานในภูมิภาคนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในนิราศเรื่องนี้ สุนทรภู์บรรยายสภาพชีวิตของชาวบ้านไว้อย่างละเอียดยิ่ง ทั้งนี้เพราะเขามีโอกาสสัมผัสชีวิตของชาวบ้านโดยตรง ผ่านการเดินทางทั้งทางบกและทางน้ำ สุนทรภู์จึงสังเกตเห็นการทำมาหากิน ส่วยสาอากรที่ชาวบ้านต้องเสียให้แก่ราชสำนัก กลุ่มคน รวมไปถึงความเชื่อต่างๆ ซึ่งใน

^{๕๔} ชีวิตและงานของสุนทรภู์ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๖.

ประเด็นเรื่องวิถีชีวิตชาวบ้านนี้ สามารถแบ่งได้เป็นสี่ประเด็นคือ ลักษณะชุมชน
ลุ่มย กลุ่มคนและความเชื่อของชาวตะวันออก

๓.๕.๑ ลักษณะชุมชน

สุนทรภู่และผู้ติดตามเดินทางผ่านภูมิประเทศที่หลากหลาย ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินของผู้คนเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพิจารณาเส้นทางและสภาพแวดล้อมรายทางแล้ว พบว่า ภูมิภาคตะวันออกนั้นมีลักษณะภูมิประเทศที่สำคัญสองรูปแบบคือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำและชายฝั่งทะเล ทำให้เกิดชุมชนสองรูปแบบหลักๆ คือ ชุมชนเกษตรกรรมและชุมชนประมง นอกจากนี้ ภูมิภาคตะวันออกยังเป็นที่ตั้งของชุมชนเมือง ซึ่งมีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่น เพราะมีความสำคัญในฐานะจุดเชื่อมต่อของเส้นทางการค้าในภูมิภาค

ชุมชนชาวประมง สุนทรภู่บรรยายสภาพชายฝั่งทะเล และหมู่เกาะของภูมิภาคตะวันออกไว้ว่า งดงามยิ่งนัก ทั้งยังบรรยายชุมชนชาวประมง โดยเฉพาะชุมชนที่บางปลาสร้อยไว้อย่างละเอียด สุนทรภู่บรรยายสภาพหมู่บ้านว่า

จนอุทัยไตรตรัสจำรัสตา

เห็นเคหาเรียงรายริมชายทะเล

ดูเรือแพแต่ละลำล้วนโปะโหละ

พวกแจ็กจิ้นกินโต๊ะเสียงโหลโหล^{๕๖}

สภาพหมู่บ้านที่สุนทรภู่บรรยายนี้สะท้อนให้เห็นว่า ชาวบ้านใช้เรือและแพในการจับสัตว์น้ำ แต่สิ่งที่สะดุดตาสุนทรภู่มากที่สุด กลับไม่ใช่เรือหาปลาแต่อย่างใด บริเวณชายฝั่งของเมืองบางปลาสร้อยแถบนั้นเป็นทะเลโคลน ทำให้ชาวบ้านมักจะหาหอยหาปูตามริมชายฝั่งมากกว่า ซึ่งสุนทรภู่บรรยายว่า

บ้างลุยเลนล้วงปูดูไซเซ

สมคะเนใส่ข้องที่ยวมองคอย

ดูแคล่วคล่องล่องแล่นแหลบลอย

เอาขาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน^{๕๗}

การจับหอยหาปูดังกล่าวของชาวบ้านนี้เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นเป็นอย่างยิ่ง นั่นคือ ชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นสตรีจะถีบกระดานแผ่นเล็กๆ หาหอยโดยเอากะดานวางบนพื้นเลนแล้วนั่งลงเอาขาข้างหนึ่งยันบนแผ่นกระดาน ส่วน

^{๕๖} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓/

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, ๖๓/

อีกข้างหนึ่งทอดไปข้างหลัง และถีบพื้นเลน ในขณะที่มือจับขอบกระดานไว้ มือและเท้าจะเป็นคันบังคับให้กระดานแล่นไปบนเลนตามทิศทางที่ต้องการ เมื่อพบหอยก็เก็บหอยใส่ตะกร้า ชาวประมงพวกนี้ถีบกระดานแค่ล่อคล่องมากและมีความอดทน สามารถถีบกระดานหาหอยในพื้นที่เลนเป็นเวลานาน และพอน้ำทะเลขึ้นก็ต้องรีบถีบกระดานเข้าหาฝั่ง มิฉะนั้นจะต้องลุยน้ำทะเลกลับ ซึ่งยากมากทีเดียวเพราะน้ำทะเลขึ้นเร็วมาก ปัจจุบันชาวบ้านริมชายฝั่งทะเลโคลนยังคงรักษาภูมิปัญญา “ถีบกระดานหาหอย” ไว้อยู่ พวกเขายังใช้วิธีนี้ในการหาหอยมากินและขายกันหลายแห่งในประเทศไทย

การทำมาหากินดังกล่าวนี้สร้างความประทับใจให้แก่สุนทรภู่ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยมาโดยตลอดเป็นอย่างยิ่ง แม้การทำมาหากินเช่นนี้จะป็นเรื่องปรกติของชาวประมงโดยทั่วไป แต่สำหรับสุนทรภู่แล้ว ชาวบ้านต้องทำงานหนักมาก พวกเขาต้องตื่นตั้งแต่รุ่งสาง และกว่าจะได้กินข้าวก็เลยเวลาเพลไปแล้ว แต่ชาวบ้านก็ยังคงทำงานด้วยความขยันขันแข็งยิ่งนัก ซึ่งแตกต่างจากภาพลักษณ์ของชาวประมงในภูมิภาคตะวันออกโดยสิ้นเชิง เพราะเอกสารตะวันตกส่วนใหญ่ที่เขียนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ จะให้ภาพลักษณ์ว่า ชาวประมงในภูมิภาคตะวันออกนั้นเกียจคร้าน และพอใจที่จะจับปลาหาหอยมาสำหรับพอยังชีพเท่านั้น แม้ว่าน่านน้ำแถบนี้จะมีปลาชุกชุมก็ตาม^{๕๔} ทำให้เกิดประเด็นปัญหาว่าการประมงในภูมิภาคตะวันออกนั้นเป็นเช่นไร

เมื่อศึกษานิราศเมืองแกลงบทถัดมา คือ เมื่อสุนทรภู่บรรยายว่า พ่อค้าแม่ขายในเมืองบางปลาสร้อยว่า “ขายหอยแครงแมงกู่กับปูม้า หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง”^{๕๕} สะท้อนให้เห็นว่า ชาวประมงได้นำสัตว์น้ำที่ตนหามาได้ มาขายที่ตลาด ทำให้เราทราบว่ พวกเขาไม่ได้จับสัตว์น้ำเพื่อขายดังเช่นในเอกสารตะวันตก ในขณะเดียวกัน เอกสารตะวันตกในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ คือ บันทึกของอะเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน (Alexander

^{๕๔} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๔๕,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๑๕, ๕๑.

^{๕๕} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๘

Hamilton) นั้นพบว่า นอกจากชาวประมงในบางปลาสร้อยจะนำสัตว์น้ำมาขายแล้ว เมืองแห่งนี้ยังเป็นแหล่งกะปิที่สำคัญของไทยแห่งหนึ่ง แม้กลิ่นของมันจะสร้างความสยดสยองให้แก่ชาวตะวันตกก็ตาม แต่กะปิจากบางปลาสร้อยกลับเป็นที่นิยมไปทั่วไทยและรัฐเพื่อนบ้านเป็นอย่างมาก^{๖๐}

ชุมชนเมือง ในการเดินทางครั้งนี้ สุนทรภู่ผ่านชุมชนเมืองต่างๆ หลายที่ ไม่ว่าจะเป็นเมืองระยอง เมืองบางละมุงหรือบ้านตะพง แต่ไม่มีที่ใดที่สุนทรภู่วรรยายไว้อย่างมีสีสัน และละเอียดลออเท่ากับที่เมืองบางปลาสร้อยอีกแล้ว ดังความว่า

ซังตายขึ้นผืนหญ้าให้ประเทือง	เที่ยวฆ่าเสียงแลชมตลาดเรียง
เป็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง	บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง	เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกล้องแก้งเป็นอย่างกลาง
ขายหอยแครงแมงกู่กับปูม้า	หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง
พวกแจ็กจิ้นสินค้าเอามาวาง	มะเขือคางแพะเผือกผักกาดดอง
ที่ขายผ้าหน้าถึงก็เปิดโลง	ล้วนเบี้ยโป่งหญิงชายมาขายของ
ลักยี่สิบหยิบออกเป็นกอบกอง	พี่เที่ยวท่องทัศนาจนสายัณห์ ^{๖๑}

ความที่ยกมาในข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นบรรยากาศของเมืองบางปลาสร้อยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในตลาดได้อย่างชัดเจน พ่อค้าทั้งชาวพื้นเมือง และพ่อค้าจีนจะนำเอาอาหารทะเล พืชผัก และผ้าอาภรณ์มาวางขายจนเต็มตลอดสองแนวถนนในประเด็นเรื่องพ่อค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าชาวจีนนั้น สะท้อนว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตอนปลายนั้น ชาวจีนเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในภูมิภาคตะวันออก ทั้งในฐานะเกษตรกรและพ่อค้า ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในประเด็นว่าด้วยเรื่องกลุ่มชนในภูมิภาคตะวันออกต่อไป

^{๖๐} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๔๕,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๑๕, ๓๑.

^{๖๑} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๗ – ๖๘

บทพรรณนาข้างต้นนี้ยังสะท้อนว่า ในสยามนั้นมีการค้าเพื่อขายมาตั้งแต่ ก่อนที่ราชสำนักสยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ แล้ว แม้จะยังมี ปริมาณไม่มากนัก แต่การค้าเพื่อขายจะขยายตัว และเพิ่มปริมาณหลัง พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นไป เพราะข้อสัญญานี้ทำให้ไทยต้องค้าขายกับต่างประเทศโดยเสรี ทั้งยังผลักดันให้สยามต้องทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตอาหาร เพื่อเลี้ยงดูคนภายนอก และ วัตถุประสงค์เพื่อป้องกันแก่โรงงานอุตสาหกรรมในโลกตะวันตก ดังนั้น สนธิสัญญา เบาว์ริงจึงไม่ใช่จุดเปลี่ยนที่ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนจากสังคมแบบพอยังชีพไปสู่ สังคมการค้า

ชุมชนเกษตรกรรม ภูมิภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ เพราะเป็น เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ ทำให้ภูมิภาคนี้เป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของ ไทย นอกเหนือไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้คนแถบนี้จึงประกอบอาชีพทำนา ดัง ความว่า “ถึงทับนางวางเวงฤทัยวับ แต่เห็นทับชาวนาอยู่อาศัย”^{๖๒} นอกจากนี้ ชาวบ้านยังเพาะปลูกพืชผักต่างๆ รวมทั้งแตงโมด้วย ดังความว่า

เห็นไร่แตงแกล้งแฉะเข้าริมห้าง

ทำถามทางชักชวนให้สวนเส

พอเจ้าของแตงโมปะโลปะเล

สมคะเนกินแตงพอแรงกัน^{๖๓}

นอกจากชาวบ้านเพาะปลูกพืชเกษตรกรรมแล้ว พวกเขายังเก็บเกี่ยว ผลประโยชน์จากพืชสวนที่ขึ้นเองโดยธรรมชาติด้วย เช่น “เป็นเนินสวนล้วนเหล่า มะพร้าวตาล เข้าลับบ้านทัพม้าสีลาไป”^{๖๔}

สุนทรภู่นอกจากจะพรรณนาการทำมาหากิน และพืชผลที่ชาวบ้านปลูกไว้ แล้ว นิราศเมืองแกลงของเขายังได้พูดถึงเรื่องปัญหาของชุมชนการเกษตร นั่นคือ การขโมยควายที่บ้านกล้า ดังความว่า “พูดถึงที่ตีไบยขโมยควาย กล่าวขวัญนาย เบียดเบียนแล้วเสียสติ”^{๖๕} เมื่อพูดถึงควายนั้นในปัจจุบันนี้เราอาจจะคิดถึงสัตว์ ประเภทหนึ่ง ที่เรามักเปรียบเทียบคนที่โง่ว่า “โง่เหมือนควาย” แต่ในสังคม

^{๖๒} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๖.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, ๓๔.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๗.

เกษตรกรรมนั้น ควายเป็นโภคทรัพย์และมีความสำคัญยิ่ง ดังปรากฏว่ารัฐต่างๆ ออกกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับควายไว้เป็นอันมาก ธรรมศาสตร์ขุนบุรณ ซึ่ง เป็นแม่บทกฎหมายของชนเผ่าไทยนั้น ระบุว่า หากควายของผู้ใดไปทำลาย ทรัพย์สินของผู้อื่น เจ้าของควายจะต้องเสียค่าปรับ หากมีคนขโมยควาย จะต้อง เสียค่าปรับให้แก่เจ้าของถึงห้าเท่า นอกจากนี้ หากชาวบ้านต้องการขายหรือฆ่า ควายแล้ว จะต้องแจ้งให้เจ้าพนักงานทราบเสียก่อนด้วย^{๖๖}

๓.๕.๒ ส่วย

ประเทศไทยในอดีตนั้น ราชสำนักสามารถจับเก็บรายได้เข้าท้องพระคลังได้ ในหลายๆ ทาง ไม่ว่าจะเป็นโภคทรัพย์จากการทำสงคราม เครื่องราชบรรณาการ การผูกขาดการค้า การค้าขายกับรัฐอื่นๆ รวมทั้งส่วย ภูมิภาคตะวันออกนั้นเป็น พื้นที่หนึ่งที่ราชสำนักสามารถเก็บเกี่ยวส่วยจากชาวบ้านได้อย่างหลากหลาย เพราะบริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งนัก ทั้งยังเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญของ ไทยด้วย ทำให้ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ หลังจากที่รัชกาลที่ ๑ ทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ ทรงจัดการปกครองหัวเมืองใหม่ ซึ่งแต่เดิมให้ฝ่ายกลาโหมดูแลภูมิภาคตะวันออก เป็นกรมท่า ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ดูแลและควบคุมการค้าและรายได้ของราชสำนัก โดยตรงดูแลแทน

ในนิราศเมืองแกลงนี้ สุนทรภู่เล่าว่า ชาวบ้านต้องส่งส่วยเป็นส่วยให้แก่ราช สำนัก ดังความว่า

ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง	เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ
แต่ปากพลอดมือสอชยุกขยิก	จนมือหงิกงอแฉ่งไม่แบได้
เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร	เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่วั้นคน ^{๖๗}

^{๖๖} บัชริน วังศิริ, “ธรรมศาสตร์ขุนบุรณราชาธิราช,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระ ประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๒, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: คัดติโสภ การพิมพ์, ๒๕๕๓), ๑๐๔ – ๑๐๖.

^{๖๗} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๕

คำพรรณนาดังกล่าวนี้จะสะท้อนว่า ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพสวนเลื้อส่งขาย เลื้อของพวกเขานั้นมีชื่อเสียงเป็นอย่างมาก ราชสำนักจึงเห็นผลประโยชน์ทางการค้าดังกล่าว จึงพยายามเข้าผูกขาด คำพรรณนาของสุนทรภู่ตอนนี้สะท้อนให้เห็นว่า ในช่วงนี้ชาวบ้านต้องสวนเลื้อส่งไปส่วยไป จนแทบที่จะไม่นำไปขายเลย เรื่องของส่วย โดยเฉพาะเลื้อในภูมิภาคตะวันออกนั้นเป็นที่สนใจของราชสำนักเป็นอย่างยิ่ง หลักฐานสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นได้ระบุว่า เลื้อที่ทอขึ้นที่เมืองแกลงนั้นเรียกว่า เลื้อกกหรือเลื้อกระจุต นอกจากนี้ ในเมืองอื่นๆ มีการทอเลื้อคล้าย เลื้อกกแดง ซึ่งชาวเวียดนามเป็นคนทอ รวมทั้งเลื้อดอกอ้อซึ่งนิยมใช้เป็นของกำนัล ไม่ค่อยที่จะขาย^{๖๘}

๓.๕.๓ กลุ่มคน

หลักฐานทั้งเอกสารราชการไทยและเอกสารต่างประเทศต่างสะท้อนว่า สังคมในภูมิภาคตะวันออกนั้นเป็นสังคมนานาชาติ (Cosmopolitan Society) ซึ่งมีชนชาติต่างๆ มาตั้งถิ่นฐานกันอยู่ ในบรรดาชาวต่างชาติเหล่านี้ กลุ่มชนที่มีความสำคัญมากที่สุดคือ ชาวเวียดนาม ชาวจีนและชาวชอง แต่ในนิราศเมืองแกลงนี้ สุนทรภู่บอกเล่าถึงคนสองกลุ่มคือ ชาวชองและชาวจีน

สุนทรภู่พรรณนาเรื่องชาวชองไว้เพียงบรรทัดเดียวในนิราศ ขณะที่เขาอยู่ที่บ้านกล่ำ แต่เป็นข้อมูลที่น่าสนใจยิ่ง เพราะทำให้เราทราบว่า ชาวบ้านที่นั่นส่วนใหญ่เป็นชาวชอง ดังความว่า

ดูหนุ่มสาวชาวบ้านรำคาญจิต ไม่น่าคิดเข้าไปในกลอนอักษรสนอง
ล้วนวงศ์วานว่านเครือเป็นเชื้อชอง ไม่เหมือนน้องนิกหน้ำน้ำตากระเด็น^{๖๙}

^{๖๘} อรพินท์ คำสอน, “จันทบุรีและหัวเมืองชายทะเลตะวันออก” ในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๑๖, อรพินท์ คำสอน ธัชญา วีรเกียรติสุนทรและศุภการ สิริไพศาล, บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๕), ๕๔.

^{๖๙} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๓๗.

ชาวชองนั้นไม่ได้อาศัยอยู่ในบ้านกล้าเพียงที่เดียวเท่านั้น แต่พวกเขายังเป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมของภูมิภาคตะวันออกโดยทั่วไป โดยเฉพาะในเมืองจันทบุรีและตราด คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนที่พูดภาษาตระกูลมอญ – เขมร เรื่องราวของชาวชองนี้ปรากฏอย่างมากในเอกสารตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจดหมายเหตุของบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ซึ่งอาศัยอยู่ในประเทศไทยระหว่างรัชกาลที่ ๓ และ ๔

ปาลเลอกัวซ์เล่าว่า ชาวชองนั้นส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ตามแถบภูเขาในเมืองจันทบุรี ต่อมาพวกนี้ก็จะสมรสอยู่กินกันกับชาวกำพูชา พวกกะเหรี่ยงและชาวสยามที่หลบหนีราชการมาอาศัยอยู่ตามป่า ผู้ชายชาวชองนั้นจะนุ่งผ้าเตี่ยวเพียงผืนเดียว ส่วนสตรีนั้นนุ่งผ้าถุงสลัปลี ชาวชองเหล่านี้จะหาเลี้ยงชีพด้วยการเก็บรังขี้ผึ้ง ผลกระวาน ยางไม้ ไม้กฤษณาและผลผลิตอื่นๆ ครั้นถึงฤดูน้ำมาก ก็นำสินค้าเหล่านี้ไปขายที่เมืองจันทบุรี เพื่อหาซื้อตาปู ขวาน เลื่อยและขว้า เกือบจะไปกับสิ่งจำเป็นอื่นๆ ไปไว้ใช้สอย^{๗๐}

ชาวจีนเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่สุนทรภู่ได้เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลง โดยเขาได้เล่าเรื่องคนกลุ่มนี้ไว้ตั้งแต่ยังอยู่กรุงเทพแล้ว คือ กลุ่มชาวจีนที่อยู่ในสำเพ็ง ซึ่งสุนทรภู่วรรยายไว้ว่า

ถึงสามเพ็งแก่งตั้งริมฝั่งน้ำ

แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน

มีซุ้มชอกตรอกนางเจ้าประจัน

ยังสำราญร้องขับไม้หลับนอน^{๗๑}

คำพรรณนาของสุนทรภู่นั้นได้สะท้อนว่า ย่านสำเพ็ง ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย และย่านการค้าของชาวจีนในกรุงเทพแห่งที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งโสเภณีด้วย อาชีพโสเภณีเป็นอาชีพเก่าแก่มาแต่โบราณ ในเอกสารไทยโบราณเรียกคนกลุ่มนี้ว่า “หญิงรับกระทำชำเราบุรุษ” โสเภณีในย่านสำเพ็งนี้ส่วนใหญ่จะอพยพมาจากเมืองจีน หรือคนจีนที่เกิดในเมืองไทย ทั้งนี้เพื่อขายบริการให้แก่ชายชาวจีนด้วยกันเองเป็นส่วนใหญ่ เพราะคนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะ

^{๗๐} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๔๕,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๑๕, ๗๗ – ๗๘.

^{๗๑} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๑.

อพยพเข้ามาในไทยเพียงคนเดียว ไม่ได้นำครอบครัวติดตามมาด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ต่อมาชาวจีนเหล่านี้ก็จะสมรสกับสตรีไทยหรือสตรีไทยเชื้อสายจีนด้วยกัน^{๓/๒}

ในนิราศเมืองแกล่งนั้น ชาวจีนที่สุนทรภู่พบนั้นจะประกอบอาชีพสี่ประเภท คือ ชาวประมง พ่อค้า ลูกจ้างและเกษตรกร เมื่อสุนทรภู่มาถึงชุมชนชาวประมงที่เมืองบางปลาสร้อย ก็พบว่า ชาวจีนเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่ ดังความว่า

ดูเรือแพแต่ละลำล้วนโปะโหละ พวกเจ๊กจีนกินโต๊ะเสียงโหลโหล
บ้างลุยเลนล้งปู่ไซเซ สมคะเนใส่ช่องเที่ยวมองคอย^{๓/๓}

ชาวจีนยังประกอบอาชีพค้าขายและเกษตรกรรมที่เมืองบางปลาสร้อย ดังความว่า

ขายหอยแครงแมงกู่กับปูม้า หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง
พวกเจ๊กจีนสินค้าเอามาวาง มะเขือคางแพะเผือกผักกาดดอง^{๓/๔}

สุนทรภู่เล่าว่า ชาวจีนนั้นประกอบเป็นลูกจ้าง ดังความว่า

ถึงห้องธารศาลเจ้าริมเขาขวาง พอได้ทางลงมหาชลาลัย
เข้าถามเจ๊กลูกจ้างตามทางไป เป็นจีนใหม่อ้อแอ้ไม่แน่นอน^{๓/๕}

คำพรรณนาของสุนทรภู่ที่กล่าวมาแล้วในช่วงต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่า ชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญอีกกลุ่มหนึ่งในภูมิภาคตะวันออก รวมทั้งส่วนอื่นๆ ของไทยด้วย ชาวจีนนั้นอพยพเข้ามายังไทยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มาแล้ว และเข้ามามีบทบาทในระบบราชการไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา และอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในไทยเป็นระลอกใหญ่ เมื่อราชวงศ์ชิงได้ยกเลิกการห้ามค้าขายทางทะเลได้ทำให้การค้าระหว่างจีนกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กลับมา

^{๓/๒} เทพชู ทับทอง, หนังสือภาพประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ย้อนยุค, (กรุงเทพฯ: วชิรินทร์, ๒๕๓๙), ๓๑.

^{๓/๓} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๓/๔} เรื่องเดียวกัน, ๖๓.

^{๓/๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๐.

ดึกดักยิง ส่งผลให้ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานนอกประเทศ และบางคนก็ได้กลายมาเป็นเจ้าเมืองไป เช่น ตระกูลมัทที่มีอำนาจในเมืองพุทไธมาศ

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จีนเกิดภาวะไม่สงบ บ้านเมืองวุ่นวายจากปัญหาทางการเมือง และภาวะอดอยาก รวมทั้งที่ชาติตะวันตกต่างๆ พยายามรุกรานจีนอยู่ตลอด ผลักดันให้ชาวจีนอพยพออกนอกประเทศ และเข้ามาแสวงโชคในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ออสเตรเลีย รวมไปถึงสหรัฐอเมริกาด้วย^{๓๖} ตั้งแต่อดีตมานี้ ชาวจีนที่อพยพเข้ามาในไทยนั้นมีอยู่ห้ากลุ่มภาษาถิ่นด้วยกัน คือ จีนฮกเกี้ยน ฮั๊กกา (แคะ) กวางตุ้ง เต๋จิวและจีนไหหลำ ชาวจีนที่มีบทบาทในภาคตะวันออกนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งมีความชำนาญในการทำเกษตรกรรมเป็นอย่างยิ่ง หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นต้นมา ชาวจีนกลุ่มนี้จะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของภูมิภาคตะวันออกต่อไป

๓.๕.๔ ความเชื่อ

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นเป็นดินแดนที่มีผู้คนนับถือศาสนาที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นพุทธทั้งนิกายมหายานและนิกายเถรวาท ศาสนาพราหมณ์ฮินดู อิสลาม ขงจื้อ รวมไปถึงศาสนาคริสต์ด้วย แต่คนในแถบนี้มีสิ่งที่น่าสนใจร่วมกันไม่ว่าจะนับถือศาสนาไหน นั่นคือ การถือผี ในนิราศเมืองแกลงนั้นสุนทรภู่ได้เล่าถึงความเชื่อเรื่องภูติผีของคนแถบนี้ไว้เป็นอันมาก เช่น

ถึงหย่อมย่านบ้านระกาดต้องลงถ่อ ค่อยลลยรอรเรียงลำนน้ำไหล

จนล่วงเข้าหัวป่าพนาลัย ล้วนเงาไม้มีดคล้ายในลำคลอง

ระวังตัวกลัวตอตะเคียนขวาง เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสนอง

ว่าผีสาวสิงนางตะเคียนคะนอง ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ

กระทบผางตอนางตะเคียนดำ ก็โคลงคว่ำล่มลงในคงคา

พวกเรือผีสี่คนขนสยอง ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา

^{๓๖} ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๔๕,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสารประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๑๕, ๑๓๑.

พันธะวางนางรูกขฉายา

ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง^{๓/๓}

ในนิราศเมืองแกลงยังสะท้อนว่า ชาวบ้านในภูมิภาคตะวันออกนับถือ เทวดาและภูติผีแบบไทยๆ เท่านั้น แต่ยังมีเทวดาอารักษ์จีน ซึ่งแสดงให้เห็นถึง อิทธิพลและความเชื่อของจีนที่มีต่อชุมชนพอสมควร ดังความว่า

ถึงหย่อมย่านบ้านบางมั่งกงนั้น

ดูเรียงรันเรือนเรียบ ชลาลินธุ์

แต่ล้วนบ้านตากปลาริมวาริน

เหม็นแต่กลิ่นเน่าอบตลบไป

เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ้าอยู่เชิงแซ่

ปูนทะกังองค์แกข้างเพศไสย

เกเลเฮ้ยเคยข้ามคงคาลัย

ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเกิดเจ้านาย^{๓/๔}

ปูนทะกังในปัจจุบันนี้ คือ ศาลเจ้าที่ของชุมชนของชาวไทยเชื้อสายจีน โดยทั่วไป แต่ในยุคนั้น ปูนทะกังคือ เทวดาอารักษ์ที่คุ้มครองการเดินทางของผู้คนที่สัญจรผ่านไปมาด้วย สะท้อนให้เห็นว่า ชาวจีนนั้นปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมของตนเองให้เข้ากับท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

๓.๖ โลกทัศน์ของสุนทรภู่จากนิราศเมืองแกลง

นิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่นอกจากจะสะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนในภูมิภาค ตะวันออกดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของสุนทรภู่ ในวัยหนุ่มอีกด้วย เมื่อพิจารณาเนื้อหา ประวัติส่วนตัวของผู้เขียนและบริบท แวดล้อมแล้วพบว่า นิราศเรื่องนี้สะท้อนโลกทัศน์ของสุนทรภู่ คือ โลกทัศน์ของ ชาวกรุงที่มีต่อชนบท

สุนทรภู่ได้ชื่อว่าเป็นคนสามวังคือ เกิดในวังหลัง รุ่งเรืองในวังหลวง และ ลื่นชีพในวังหน้า ชีวิตของท่านตั้งแต่เด็กจนวัยหนุ่มนั้นใช้ชีวิตอยู่ในเมืองกรุงเสีย เป็นส่วนใหญ่ การเดินทางไปเมืองแกลงครั้งนี้ จึงเป็นการเดินทางครั้งไปยังชนบท ครั้งแรกของสุนทรภู่ ดังนั้น จึงไม่เป็นที่แปลกใจว่า ตลอดระยะทางสุนทรภู่มักจะ

^{๓/๓} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๕.

^{๓/๔} เรื่องเดียวกัน, ๖๖.

เปรียบเทียบกับสิ่งที่ท่านพบ กับสิ่งที่ท่านคุ้นเคยขณะอยู่ในวังไปตลอด นอกจากนี้ ยังแสดงทัศนคติรังเกียจเดียดฉันท์หลายๆ สิ่งอีกด้วย

ประเด็นที่สุนทรภู่ นั้นมักจะเปรียบเทียบ และติเตียนไปตลอดทางนั้นคือ เรื่องสตรีชนบทที่เขาพบ หญิงชาวบ้านเหล่านี้แตกต่างจากพวกนางในที่ใช้ชีวิตอยู่ในวังอย่างสุขสบาย และพิธีพิถัน เพราะพวกนางต้องทำมาหากิน ทำให้ไม่มีใครจะเอาใจใส่ดูแลเนื้อตัวนัก สุนทรภู่มองว่า หญิงชาวบ้านเหล่านี้ไม่งดงามแต่อย่างใด ดังความว่า

ถึงทับนางวางเวงอุทัยวับ	เห็นแต่ทับขาวนาอยู่อาศัย
นางชาวบ้านก็ไม่น่าจะชื่นใจ	คราบซีไคลคร่ำคร่ำดังทาคราม
อันนางในนัคราถึงทาสี	ดีกว่านางทั้งนี้สักสองสาม
ไอ้พลัดพรากจากบุริณแล้วสิ้นงาม	ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง ^{๓๙}

หรือตอนที่สุนทรภู่ว่า

ตัดกระพ้อห่อได้ทุกรักรัง	พี่หลีกลงทางทุ่งละทอออ
เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่	บ้างพาที่อื้อเออเสียงเหนอหนอ
แลซีไคลใส่ตาบเป็นคราบคอ	ผ้าห่มห่อหมากแห้งตาแบ่งมาน ^{๔๐}

ขณะเดียวกันสุนทรภู่มองติเตียนชีวิตความเป็นอยู่ที่ไม่ประณีตของเหล่าชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอาหารการกิน ซึ่งพวกเขามักสัต์ว่เล็กๆ ที่สามารถหาขายได้โดยทั่วไป มาปรุงเป็นอาหาร ซึ่งสุนทรภู่มองว่าน่าจะรับประทานได้เลย ดังความตอนที่เขาไปพักอยู่กับบิดาที่บ้านกล่าวว่า

พอเวลาสายัณห์ตะวันฉาย	ได้กระต่ายตะกวดกวางมาอย่างแกง
ทั้งแย้มบึ้งอ้ออ่างเนื้อค่างคว่ำ	เขาทำครัวครั้นไปปะชยะแขยง
ตั้งอดสิ้นกินแต่ข้าวกับเต้าแดง	จนเรี่ยวแรงโรยไปมิใคร่มี
อยู่บุรินกินสำราญทั้งหวานเปรี้ยว	ตั้งแต่เที่ยวยากไร้มาไพรศรี

^{๓๙} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ว่า ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๖๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๓๕.

แต่น้ำตาลมิได้พานในนาถี

ปัดวิวไยก็หย่อนลง^{๔๑}

สุนทรภู่ยังติเตียนเรื่องชาวบ้านพูดจาไม่ไพเราะ ซึ่งแตกต่างจากชาววัง ซึ่งมีแบบแผนภาษาเฉพาะของตนเอง ดังความว่า

ถามราคาพร้าขวานจะวานซื้อ

ล้วนอออ้อเอ็งกูกะหนูกะหนึ

ทีคะชาค้ำหวานนานนานมี

เป็นว่าซื้อคร้านฟังแต่ซังตาย^{๔๒}

นอกจากนี้ สิ่งที่สำคัญและพบบ่อยที่สุดในนิราศเมืองแกลงของเขาคือ ความยากลำบากในการเดินทาง จนเขาตัดพ้อไปตลอดทาง ดังความว่า

จะกรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย

แม้เจ้านายท่านไม่ใช่แล้วไม่มา^{๔๓}

หรือ ความยากลำบากที่พบทำให้เขาเกือบจะตัดสินใจไม่ไปพบบิดาแล้ว ดังความว่า

น้ำตาตกอกไอ้อนาถเหนื่อย

ให้มันเมื่อยขัดข้องทั้งสองขา

ลงหยุดหย่อนผ่อนนั้งที่ศาลา

ต่างระอาอ่อนจิตระอิดแรง

ลงอาบนํ้าลําห้อยพอเหนื่อยหาย

แต่เส้นสายรุ่มรังให้ตึงแข็ง

สลดใจเห็นจะไม่ถึงเมืองแกลง

แต่นายแสงวอนว่าให้คลาไคล^{๔๔}

ความและตัวอย่างที่ยกมาในข้างต้นนี้สะท้อนว่า ในช่วงวัยหนุ่มนั้น นอกจากสุนทรภู่จะมีอารมณ์รุนแรงตามภาษาชายหนุ่มแล้ว เขายังเป็นเป็นคนที่ หยิบไหย่ง และไม่ยอมปรับตัวให้เข้าสภาพแวดล้อมเท่าใดนัก แต่เมื่อศึกษางาน นิราศของสุนทรภู่ในสมัยต่อมาจะพบว่า ประสบการณ์ชีวิตที่เขาพบพานได้ทำให้ สุนทรภู่เข้าใจชีวิตยิ่งขึ้น ดังเช่นเมื่อสุนทรภู่แต่งงานกับสุนทรกับแม่จันทร์ ซึ่งเป็น หญิงคนรักที่สุนทรภู่เขียนถึงในนิราศเมืองแกลงนี้ ก็ประสบกับปัญหาครอบครัว คือ ด้วยความที่เขาเป็นคนขี้เหล้า ทำให้เกิดปัญหาทะเลาะเบาะแว้งกับภรรยา

^{๔๑} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๓/๓.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, ๓/๓.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, ๖๔.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, ๖๙.

และปัญหาในหน้าที่การงานต่างๆ นิราศของเขาก็เริ่มปรากฏเรื่องของปรัชญา พุทธศาสนาและหลักการในการดำเนินชีวิตแล้ว ดังความในนิราศพระบาท ซึ่งสุนทรภู่เขียนขึ้นระหว่างที่ติดตามพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระราชโอรสในกรมพระราชวังในนมัสการพระพุทธรูปที่สระบุรีในปลายปีเดียวกันนี้ว่า

เจ้าของดลรักหวานขึ้นปิ่นต้น ระวังตนดินมีระมัดมัน
เหมือนคบคนคำหวานรำคาญครัน ถ้าพลั้งพลันเจ็บอกเหมือนตกลด^{๔๕}

แต่ในบรรดานิราศทั้งเก้าเรื่องของสุนทรภู่ นิราศภูเขาทอง ซึ่งสุนทรภู่เขียนขึ้นหลังจากที่เพิ่งออกจากราชการใหม่ๆ เมื่อรัชกาลที่ ๒ สวรรคตไปแล้ว ชีวิตหน้าที่การงานที่เคยรุ่งโรจน์ ได้กลับกลายมาตกต่ำลง ทำให้เนื้อความในนิราศเรื่องนี้เต็มไปด้วยเรื่องสัจธรรมในชีวิต และบทที่วิพากษ์ตนเองด้วย เช่น

ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง มีคันทองผูกสายไว้ปลายเสา
ไต่บาปกรรมน่านรกเจียวอกเรา ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
ทำบุญบวชกรวดน้ำขอสำเร็จ สรรเพชญ์โพธิญาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอดไม่วอดวาย ไม่ใกล้กรายแกลังเมิ่นก็เกินไป^{๔๖}

หรือตอนที่สุนทรภู่ได้พูดถึงสัจธรรมของชีวิตที่ว่า ชีวิตนั้นไม่แน่นอน ดังความว่า

ทั้งองค์ฐานรานราวถึงเก้าแฉก เพยอแพยกอดสุดก็หลุดหัก
โอ้เจตีย์ที่สร้างยังร้างรัก เสียขายนักนิกหนาน้ำตากระเด็น
กระนี้หรือชื่อเสียงเกียรติยศ จะมีหมดล่วงหน้าทันตาเห็น
เป็นผู้ดีมีมากแล้วยากเย็น คิดก็เป็นอนิจจังเสียทั้งนั้น^{๔๗}

คำพราพรรณนาถึงความยากลำบากของสุนทรภู่ในนิราศเมืองแกลงที่กล่าวมาในข้างต้นแล้ว พบว่า อาจจะเป็นลักษณะของการขอความเห็นใจหญิงคน

^{๔๕} ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, ๔๔.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๐.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๔ – ๑๑๕.

รักอย่างนางจันอย่างหนึ่งด้วย เพราะเขาได้ระบุไว้ในตอนท้ายเรื่องแล้วว่า จะมอบนิราศเรื่องนี้เป็นของหมั่นแก่หญิงคนรัก ดังนั้น บทพร่ำพรรณนาถึงความยากลำบากนี้ อาจจะเป็นการบอกนางจันเป็นที่รักโดยนัยว่า แม้พี่จะเดินทางไป ด้วยความยากลำบาก เหนื่อยสาวยตัวแทบขาด กินอะไรก็ไม่ได้ แต่ทุกๆ ครั้งพี่ก็ยังคงระลึกถึงน้องโดยตลอด ในขณะที่เดียวกัน การที่สุนทรภู่มักติดเขียนสตรีที่พบ ว่า ชีหรืออย่างนั้นอย่างนี้ จะเป็นการบอกนางจันว่า ไม่ว่าพี่จะพบสตรีนางใด ก็ร้อยกั พันคน ก็ไม่มีใครตรงตามเท่าหญิงคนรักของพี่อีกแล้ว นอกจากนี้ ในช่วงที่บุรุษคน หนึ่งส่งเพลงยาว จีบสาวในระยะแรกๆ และต้องเดินทางไปไกลนั้น การชมสตรีคน อื่นๆ ว่างามอย่างนั้นอย่างนี้นั้นไม่ได้ส่งผลดีนัก และอาจสร้างความระแวงให้แก่ นางได้ว่า ชายคนรักอาจนอกใจในขณะที่เดินทาง คำพร่ำพรรณานี้ของสุนทรภู่ นั้น คงจะได้ผลเป็นอย่างดีมาก เพราะเมื่อเขากลับมาจากเมืองแกลงแล้ว ก็ได้สมรสกับ นางจันในเวลาไม่นานนัก

สรุป

วรรณคดี เรื่อง นิราศเมืองแกลง นับเป็นหนึ่งในเอกสารสำคัญทาง ประวัติศาสตร์ไทยที่ทำให้ผู้อ่านได้รับรู้เรื่องราวของชีวิตชาวบ้านแถบภูมิภาค ตะวันออกของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อย่างละเอียดและลึกซึ้ง เส้นทางที่ สุนทรภู่เดินทางจากกรุงเทพฯ ไประยองในนิราศเมืองแกลง น่าจะเป็นเส้นทาง การเดินทางไปภูมิภาคตะวันออกในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่นับว่าเป็นเส้นทางเดิมก่อนมี เส้นทางใหม่ที่จะเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังภูมิภาคตะวันออกที่สะดวกขึ้น เช่น คลองแสนแสบที่ขุดเชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกง ถนนบางนา-ตราดที่ตัดมุ่งตรง จากสมุทรปราการสู่จังหวัดชลบุรี เส้นทางที่สุนทรภู่เดินทางแม้จะยากลำบากและ ใช้เวลานานแต่หากพิจารณาจากภูมิประเทศของภูมิภาคตะวันออกก็นับเป็น เส้นทางดั้งเดิมที่สะดวกที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาพชีวิตชาวบ้านในนิราศเมืองแกลงทำให้ผู้อ่านรับรู้เรื่องราวความขยันทำ มาหากินของชาวบ้านในภูมิภาคนี้ที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคที่เอื้อต่อการทำมาหา กินทั้งบนบกและในน้ำ และแสดงให้เห็นวิถีชีวิตที่มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติและ พึ่งพิงธรรมชาติให้เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตตน เช่น การทำประมงเพื่อนำมาปลา

มาไว้กินและไว้ขาย การนำวัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นมาสานเป็นเสื่อเพื่อเป็นวัสดุใช้สอยในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ยังนำเสนอภาพชาวต่างชาติที่เริ่มอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยคือกลุ่มชาวจีน ที่นิยมอยู่ตามเมืองท่าต่าง ๆ ของประเทศไทย ภาพชาวจีนที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลงเป็นกลุ่มชาวจีนที่อพยพมาอยู่ในประเทศไทยได้ไม่นานเนื่องจากยังพูดภาษาไทยไม่ค่อยได้ และมีลักษณะเด่นของความเป็นชาวจีนที่ไม่่ว่าจะไปอยู่แห่งหนใดก็จะแสดงลักษณะเด่นนี้ออกมา คือ การประกอบอาชีพรับจ้างใช้แรงงาน และค้าขาย ซึ่งในที่สุดอาชีพค้าขายของชาวจีนก็ทำให้คนกลุ่มนี้กลายเป็นผู้นำทางเศรษฐกิจของไทยในเวลาต่อมา

การนำเสนอภาพวิถีชีวิตชาวบ้านในนิราศเมืองแกลงนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้วรรณคดีเรื่องนี้เป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์อันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาด้านวัฒนธรรมและสังคมของชาวบ้านไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี ทำให้ผู้อ่านเข้าใจในวิถีชีวิตของชาวบ้านที่เกิดต่างยุคต่างสมัยกับผู้อ่าน อีกทั้งยังทำให้เข้าใจในการสืบทอดภูมิปัญญาไทย ได้แก่ การถักกระดาน หาดหอย การสานเสื่อ ที่สืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบันได้อย่างยั่งยืนด้วย

บรรณานุกรม

ชลลดา เรืองรักษ์ลิขิต. **ชีวประวัติและผลงานของสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่ พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๔๓.

นฤมล วิจิตรรัตน์. **ประวัติชีวิตและผลงานสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ: อักษรวัฒนา, ๒๕๔๔.

สมบัติ จันทรวงศ์. **โลกทัศน์ของสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๗.

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **ธรรมชาติในวรรณกรรมสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๘.

ธิษณา วีรเกียรติสุนทร. “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้อง

กับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. ๑๘๘๕,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: **สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ ๑๕**. อรพินท์ คำสอน ธิษณา วีรเกียรติสุนทรและศุภการ สิริไพศาล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภาการพิมพ์, ๒๕๕๕, ๕ – ๑๔๐.

อรพินท์ คำสอน. “จันทบุรีและหัวเมืองชายทะเลตะวันออก” ในพระราชนิพนธ์ ระยะเวลาเสด็จประพาสจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: **สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๑๖**. อรพินท์ คำสอน ธิษณา วีรเกียรติสุนทร และศุภการ สิริไพศาล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภาการพิมพ์, ๒๕๕๕, ๕ – ๑๐๘.